

Date of Publication 10th Posted on Every Month

₹ 20

समानो मन्त्रः । (ऋग्वेद)
समानी प्रपा । (अथर्ववेद)

પરબ

સપ્ટેમ્બર : ૨૦૨૨
વર્ષ : ૧૭
અંક : ૩

સંપાદક : ભરત મહેતા

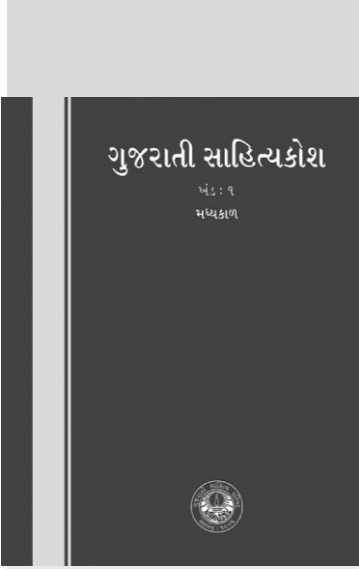
ઇન્દ્રપ્રમિત રોય, ક્વારેન્ટાઇન ડ્રોઇંગ્સ - બંદર, કાગળ પર જળરંગ, ૨૦૨૦

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ
મેઘાણી જ્ઞાનપીઠ • ક. લા. સ્વાધ્યાયમંદિર

ગુજરાતી સાહિત્યકોશ

ખંડ ૧ મધ્યકાળ

આવૃત્તિ : બીજી, કુલ પૃષ્ઠ ૨૪ + ૫૮૪. કિંમત રૂ. ૮૦૦-૦૦

કોશના આ ખંડ-૧માં ઈ.સ. ૧૧૫૦થી ૧૮૫૦ સુધીના સમયગાળામાં થયેલા કવિઓ અને તેમની રચનાઓ વિષયક તમામ વિશ્વાસપાત્ર માહિતી આપવામાં આવી છે. આ કોશમાં મધ્યકાલીન સાહિત્યમાં રચાયેલી, કાવ્યગુણે ઉત્તમ, મનુષ્યજીવનનાં રહસ્યોને ઉકેલવાની યાવીઓ પૂરી પાડતી અને મુદ્રિત સ્વરૂપે મળતી કૃતિઓનાં સંખ્યાબંધ અધિકરણ ઉમાશંકર જોશી, હરિવલ્લભ ભાયાણી, જયંત કોઠારી, ચંદ્રકાન્ત શેઠ વગેરે જેવા તજજ્ઞોએ લખ્યાં છે. મધ્યકાળમાં જે સાહિત્ય રચાયું છે તે તમામને એકસાથે સંગ્રહી લેવાનો અહીં પ્રયત્ન છે. અહીં જૈન, સ્વામીનારાયણ, નાથસંપ્રદાય વગેરેના ૧૬૦૦ જેટલા કવિઓની ૩૦૦૦ ઉપરાંત સાહિત્યરચનાઓ વિશેનાં અધિકરણ મળશે. આ બધાં જ અધિકરણ નિષ્ણાત સંશોધકોએ તૈયાર કર્યાં છે.

આ ઉપરાંત અહીં કવિ કે કૃતિવિષયક મળતી તમામ સામગ્રીનો સંદર્ભ પ્રત્યેક અધિકરણને અંતે આપવામાં આવ્યો છે જે અભ્યાસીને સામગ્રીના મૂળ સુધી લઈ જશે.

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ

અમદાવાદ

ગુજરાતી સાહિત્યકોશ

ખંડ ૩

સાહિત્યિક પ્રકીર્ણ

આવૃત્તિ : બીજી, કુલ પૃષ્ઠ ૨૪ + ૮૧૨. કિંમત રૂ. ૧૧૦૦-૦૦

કોશના આ ખંડ-૩માં ગુજરાતી ભાષા અને સાહિત્યના ઉદ્ભવ અને વિકાસનો ઇતિહાસ, ગુજરાતી સાહિત્યપ્રકારો અને તેની ઉત્ક્રાંતિ, સાહિત્યશાસ્ત્રનાં વિભાવનાત્મક પાસાં, સાહિત્યિકવિદ્યો, સાંસ્કૃતિક સંદર્ભો, આધારગ્રંથો, સાહિત્યિક પારિતોષિકો, સાહિત્યિક સામયિકો વગેરે ગુજરાતી ભાષાસાહિત્યના વિકાસવિસ્તારમાં ફાળો આપનારાં મહત્વનાં પરિબળો વિશે અધિકરણ આપવામાં આવ્યાં છે.

આ ખંડની બીજી આવૃત્તિમાં કેટલાક નવા વિભાવો વિશે અધિકરણ ઉમેરીને કોશને સંવર્ધિત કરવામાં આવ્યો છે.

કોશ જોવામાં સહાયક એવો અધિકરણનો શબ્દાનુક્રમ પૃષ્ઠનિર્દેશ સાથે આરંભમાં જ જોડ્યો છે. વિદ્યાર્થીઓ, અધ્યાપકો અને વિષયના રસિક સંશોધકો તથા તજજ્ઞોને સંશોધન કરવા માટે આ સહાયક આધારગ્રંથ છે.

ગુજરાતી સાહિત્યકોશ

ખંડ : ૩
સાહિત્યિક પ્રકીર્ણ

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ

અમદાવાદ

PARAB 2022 September

Regd. under Postal Registration No.

RNI No. GUJGUJ/2006/17273

GAMC-306/2021-2023 valid upto 31-12-2023

Posted at Ahd. PSO on 10th of every month SSP Ah'd

Date of Publication 10th Posted on Every Month

ISSN : 0250-9747

₹ 20

EK KAAAN SE SUNKAR,
☆ **DUSRE KAAAN SE**
MAT NIKAAALO. ☆

15g

DIL SE CHIPKAO,
DIMAG MEIN CHIPKEGA.

समानो मन्त्रः (ऋग्वेद)

समानी प्रपा (अथर्ववेद)

परब

स्थापनावर्ष : १९६०

वर्ष : १७

सप्टेम्बर : २०२२

अंक : ३

संपादक
भरत भडेल

परामर्शनसमिति

प्रकाश न. शाह
प्रमुख

समीर लड्ड
मडामंत्री

माधव रामानुज

प्रफुल्ल रावल

गुजराती साहित्य परिषद

मेघाणी ज्ञानपीठ ❖ क. वा. स्वाध्यायमंदिर

गुजराती साहित्य परिषद (प्रकाशनविभाग), गोवर्धनभवन,

गुजराती साहित्य परिषद मार्ग, आश्रम मार्ग, नदीकिनारे, अमदावाद-३८० ००८

फोन : २६५८७८४७

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના સભ્યપદ અને 'પરબ'ના લવાજમ અંગે:

- ◆ 'પરબ' દર મહિનાની દસમી તારીખે પ્રકાશિત થાય છે.
- ◆ 'પરબ'ના ગ્રાહક તથા પરિષદના સભ્ય વર્ષમાં ગમે ત્યારે થઈ શકાય છે.
- ◆ 'પરબ'નું વાર્ષિક લવાજમ ₹ ૧૫૦ છે.
- ◆ વિદ્યાર્થીઓ માટે 'પરબ'નું વાર્ષિક લવાજમ ₹ ૭૫ છે. સાથે પ્રમાણપત્ર બીડવું.
- ◆ ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના વાર્ષિક તેમજ આજીવન સભ્યપદના શુલ્કમાં 'પરબ'ના લવાજમનો સમાવેશ થઈ જાય છે.
- ◆ પરિષદના વાર્ષિક વ્યક્તિગત સભ્યપદનું શુલ્ક ₹ ૨૦૦ તથા સંસ્થાગત સભ્યપદનું શુલ્ક ₹ ૩૦૦ છે. સભ્ય થવા ઈચ્છનારે પરિષદના નિયત ફોર્મમાં અરજી કરવાની રહેશે.
- ◆ પરિષદના આજીવન સભ્યપદનું શુલ્ક ₹ ૨,૦૦૦ છે તથા સંસ્થા આજીવન સભ્ય ફી ₹ ૩,૦૦૦ છે. (વિદેશવાસીઓ માટે ૭૫ પાઉન્ડ અથવા ૧૩૦ ડોલર.)
- ◆ 'પરબ' લવાજમ તથા પરિષદ સભ્યપદ શુલ્કની રકમ મનીઓર્ડર અથવા ડિમાન્ડ ડ્રાફ્ટથી 'ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ'ના નામે જ મોકલવી.
લેખકોને:
 - ◆ 'પરબ'માં પ્રગટ થતાં લખાણોમાંના વિચાર-અભિપ્રાયની જવાબદારી જે તે લેખકની રહે છે.
 - ◆ લેખકોએ પોતાનું લખાણ ફૂલસ્કેપ અથવા A4 સાઈઝના કાગળની એક બાજુએ, સુવાચ્ય અક્ષરે લખી મોકલવું. પોસ્ટકાર્ડ, ઈનલેન્ડ કે ચબરખીઓમાં કૃતિ મોકલવી નહીં. પ્રત્યેક કૃતિ નીચે પૂરું સરનામું લખવું તથા એક નકલ પોતાની પાસે રાખીને જ કૃતિઓ મોકલવા વિનંતી.
 - ◆ સ્વીકૃત કૃતિની જાણ કરાશે. ટપાલ-ટિકિટો ચોંટાડેલું કવર મોકલ્યું હશે તો અસ્વીકૃત કૃતિ પરત કરવામાં આવશે, અન્યથા કૃતિ અસ્વીકૃત ગણવી. પોસ્ટકાર્ડ મોકલ્યું હશે તો અસ્વીકૃતિની જાણ કરાશે.
 - ◆ પત્રવ્યવહારનું સરનામું: તંત્રી, 'પરબ', ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ (પ્રકાશન વિભાગ), ગોવર્ધનભવન, આશ્રમમાર્ગ, 'ટાઈમ્સ' પાછળ, નદીકિનારે, પો.બો. ૪૦૬૦, અમદાવાદ ૩૮૦૦૦૮

Parishad Email: gspamd123@gmail.com E-mail: parabgsp@gmail.com
Web-site: www.gujaratisahityaparishad.org ફોન અને ફેક્સ: ૨૬૫૮૭૮૪૭
www.gujaratisahityaparishad.com

નોંધ: 'પરબ'માં પ્રગટ થતી સામગ્રીની જવાબદારી જે તે સામગ્રીના લેખકની રહેશે.

પરબ ISSN: 0250-9747 છૂટક કિં. ₹ ૨૦/-

માલિક: ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ વતી મુદ્રક, પ્રકાશક: કીર્તિદા શાહ, ગોવર્ધનભવન, આશ્રમમાર્ગ,
ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ માર્ગ, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૮ * મુદ્રણસ્થાન: ભગવતી ઓફસેટ, અમદાવાદ-૩૮૦૦૧૬

અનુક્રમ

કવિતા

- ◆ સંદર્ભ જોવો જોઈએ, નીતિન વડગામા 6 ભલું થયું ભાંગ્યો કાગળ, લલિત ત્રિવેદી 6 બે કાવ્ય, દક્ષા પટેલ 7 પહેલેથી હતો, અશરફ ડબાવાલા 9 અમે છીએ!, સુધીર પટેલ 9 પ્રતિપત્તિ...!, વીરુ પુરોહિત 10 કંદમૂળનાં છે ઊંડા મૂળ, રમેશ આચાર્ય 11 મળે જો જાકારો, કેશુભાઈ દેસાઈ 13 આંકડા સું કહે?, રાધિકા પટેલ 13 યુદ્ધ અને કવિતા, રાજેશ પંડ્યા 14

વાર્તા

- ◆ રાત આખી, બિજ પાઠક 16 સરપ્રાઈઝ, અન્નપૂર્ણા મેકવાન 19 પગરખાં, ભાનુભાઈ અધ્વર્યુ 24

નિબંધ

- ◆ બા, અનિલ વ્યાસ 27

લઘુકથા

- ◆ તંદ્રા, પ્રેમજી પટેલ 32 બે લઘુકથા, રવજી કાચા 32

ભારતીય સાહિત્ય

- ◆ એક કહાની યહ ભી : અસાધારણ લેખિકાની આત્મકથા, પન્ના ત્રિવેદી 34

અભ્યાસ

- ◆ શિષ્ટતા અને લોકપ્રિયતા સંદર્ભે પન્નાલાલ પટેલ અને ઈશ્વર પેટલીકર, રમણ સોની 46 ભારતીય કથાવિશ્વ : એકલવીરની જ્ઞાનયાત્રા, તૃપ્તિ સી. પટેલ 54

વાર્તાસ્વાદ

- ◆ સ્ત્રી-સંતાપનું સરનામું : ‘ગામ : બલેલ પીપળિયા’, કેસર મકવાણા 64

અવલોકન

- ◆ વર્તમાન સંદર્ભમાં ગાંધી વિચારની સમજૂતી, હરેશ ધોળકિયા 69 સંભવામિ ક્ષણે ક્ષણે, દિનેશ માંકડ 72 ગઝલસાહિત્યનો નવો સશક્ત અવાજ, સંધ્યા ભટ્ટ 75

અને છેલ્લે...

- ◆ સ્મરીએ પ્રાણવંતા પૂર્વજોને..., ભરત મહેતા 79
- ◆ પરિષદવૃત્ત, સંકલન : ઇતુભાઈ કુરકુટીઆ 83
- ◆ ‘કોષાધ્યક્ષ’ની કલમેથી... રાજેન્દ્ર ઉપાધ્યાય 87
- ◆ પત્ર, દિનેશ આર. પટેલ, અજયકુમાર પટેલ 88
- ◆ આ અંકના લેખકો 90
- ◆ આવરણ ચિત્ર: ઈન્દ્રપ્રમિત રોય, ક્વારેન્ટાઇન ડ્રોઈંગ્સ - બંદર, કાગળ પર જળરંગ, 2020

સંદર્ભ જોવો જોઈએ | નીતિન વડગામા

પાન સાથે ડાળનો સંદર્ભ જોવો જોઈએ,
મૂળ શોધી ઝાડનો સંદર્ભ જોવો જોઈએ.
આખરે તો અર્થની ઊંચાઈ સાચી આંબવા,
આ બધાં સ્થળ-કાળનો સંદર્ભ જોવો જોઈએ.
એ જ ઉપર લઈ જશે ને એ જ નીચે લાવશે,
એષણાના ઢાળનો સંદર્ભ જોવો જોઈએ.
ના, નરી આંખે નહીં દેખાય એની સંપદા,
સાતમા પાતાળનો સંદર્ભ જોવો જોઈએ.
પામવા વ્રજમાં વીતેલી એ બધી ભીની ક્ષણો,
ગાય ને ગોવાળનો સંદર્ભ જોવો જોઈએ.
શક્ય છે કે પ્રેમનું ભીનું પગેરું સાંપડે,
તેં દીધેલી ગાળનો સંદર્ભ જોવો જોઈએ.
છેવટે તો મોત મુક્તિના મુકામે લઈ જશે,
માછલીની જાળનો સંદર્ભ જોવો જોઈએ.

ભલું થયું ભાંગ્યો કાગળ | લલિત ત્રિવેદી

સુખે ભજશું શ્રીઅંજળ, ભલું થયું ભાંગ્યો કાગળ
ઘર! તારી ખોલીશું કળ, ભલું થયું ભાંગ્યો કાગળ!
કલ્પવૃક્ષની તજશું છાયા, સગડીમાં જ પકવશું કાયા,
તજશું રે ઓઢી કામળ, ભલું થયું ભાંગ્યો કાગળ!
કૂચીગરને તેડાં કરશું, થાળીનાં રે વાજાં કરશું,
નહીં ગોતીએ ગળનું તળ, ભલું થયું ભાંગ્યો કાગળ!
હમને કભી ન છોડા ઘર, ક્યા હંસા ને ક્યા મનસરવર,
ઓળઘોળમાં છંચ ઉજ્જવળ, ભલું થયું ભાંગ્યો કાગળ!
એથી રસમય શું હો પેખ, એકબીજામાં દેખાદેખ,
દેખપેખ હી ખેમકુશળ, ભલું થયું ભાંગ્યો કાગળ!
હમ ક્યા જાને અંતરધાન, હમ મોસંબીમાં ગુલતાન,
અમરાકુંજ નહિ અપના ફળ, ભલું થયું ભાંગ્યો કાગળ!
લલિત! તારા ખાનાં ખૂલે, મેઘદૂતનાં પાનાં ખૂલે,
કંકણરવનાં ખૂલે પિંગળ, ભલું થયું ભાંગ્યો કાગળ!

1. વીણનારાં

વીણનારાંઓના
નાના મોટા, ધૂળિયા, ધુમ્મસિયા ઓળા
ઊગતા - આથમતા અજવાળે
ઉકરડાના ડુંગરા પર
ખોરાકની શોધમાં
ચઢતાં, ઊતરતાં, સૂંઘતાં, ખોદતાં
કૂતરાંઓની સાથોસાથ
દેખાય છે ચારો ખાતાં પશુ જેમ નમેલા.

ઝપાટાબંધ બે આંખ ને બે હાથ
વીણી લે છે
કાગળના ડૂચા, કોથળીઓ, ખોખાં, પડીકાં...
અધર શ્વાસે ખોલી ખોલી
આંગળી વડે ભૂકો ચાટી લઈ
કકડી ઊઠેલી ભૂખને જરા ડામે છે
અને ખાલીખમ ખોખાં પધરાવે
પીઠ પર ઝૂલતા ઝોળામાં.
આ વીણનારાં
સાવ અલિપ્ત છે
રાત-દિવસ, ગંધ, ગંદકી ને દોજખથી.
દિવસે-રાતે, ટાઢમાં-તાપમાં, વારે-તહેવારે
ને વરસતા વરસાદમાંય દેખાય છે.
ચોમાસામાં સૂરજ રજા પાળે
તોપણ વીણનારાંઓનું 24x7 કલાક ચાલુ...
માણસ તરીકેની હયાતીને ટકાવી રાખતાં
ધમધમતાં શહેરોની ઁંધાણી આપતાં
આ વીણનારાંઓ.

2. મજૂરણ

રોજ સવારે
ઓફિસ જવાના સમયે
રસ્તા પર
નાનકડા ટિક્કિન અને બાળક સાથે
મળે છે તે મજૂરણ.
સૂર્યદેવના સાત ઘોડાઓનું બળ ભરી આવે છે
પોતાના જ પગ નીચેની ભોંય
ખોદવા લાગે છે
તેને નથી ખબર
શું ભરાશે ખાડામાં.
વિશ્વકર્માનું કૌશલ
હાથોમાં લઈ
હથોડા મારી મારી તોડે છે પથ્થરો.
તેને જાણ નથી
આ તૂટતા પથ્થરો ક્યાં ફરીથી જોડાશે
તેનું શું બનશે.
ઈંટ, રેતી, કાંકરા ને પથરા
માથે ઊંચકી
પાથરે છે જમીન પર
તેને ખબર નથી
કેટલું ઢંકાશે આમ પાથરવાથી.
સૂરજ આથમે ત્યાં લગી
કામગરી કીડી જેવી, થાકતી નથી જરાય...
ઓફિસથી પાછી ફરું છું
થાકેલી, કંટાળેલી
ત્યારે ફૂટપાથ પર તે દેખાય છે
ધૂળ-માટીથી રગદોળાયેલી
પરસેવાથી પલળેલી
પીઠ પર પોટલાની જેમ બાળકને બાંધી
અજવાળાને ધકેલતી ધસી જતી
અંધારી ગલીમાં
ક્ષિતિજમાં સમાધિ લઈ રહેલા સૂરજ જેવી
આવતીકાલે ફરીથી કામ પર ચઢવા...

પહેલેથી હતો | અશરફ ડબાવાલા

ઘાવનો આકાર પહેલેથી હતો;
ને છરીનો વાર પહેલેથી હતો.

મારી હત્યાથી હલ્યું ના પાંદડું,
શેરીમાં ચક્ર્યાર પહેલેથી હતો.

હું સફળ થઈનેય હળવો ના થયો,
પૂર્ણતાનો ભાર પહેલેથી હતો.

નામ ચડ્યું તારું ને ચર્ચા ચગી,
આમ હું બીમાર પહેલેથી હતો.

તોય એમાં લોહીથી લખતો રહ્યો,
ગ્રંથ જે દળદાર પહેલેથી હતો.

જશ ના દેશો માછલી કે વાયુને,
પાણીમાં સંચાર પહેલેથી હતો.

ખુદને ભૂલી સૌને માટે જે જીવ્યો,
એ બિચારો ઠાર પહેલેથી હતો.

અમે છીએ! | સુધીર પટેલ

ના કોઈ નાતમાં અમે છીએ,
પોતીકી જાતમાં અમે છીએ!

એ ભલે પારકા ગણે અમને,
એમની વાતમાં અમે છીએ!

કઈ રીતે કાઢશો હવે અમને?
એની હર ભાતમાં અમે છીએ!

જ્યાં સમય ચાલવાનું ભૂલી ગયો,
એ મુલાકાતમાં અમે છીએ!

ભીડમાં શોધશો નહીં અમને,
પાંચ કે સાતમાં અમે છીએ!

શબ્દની ઘાત એમને સોંપી,
મૌન-આઘાતમાં અમે છીએ!

છોને ચમકે દિવસના એ 'સુધીર',
ઘોર ઘન રાતમાં અમે છીએ!

પ્રતિપત્તિ...!* | વીરુ પુરોહિત

કહો વહાલી, કેવો અનુભવ થયા છે વિરહમાં,
જઈ બીજા લોકે? કથન કરતાં પંથ ઘટશે!

‘ત્યહીં ઊંચાં ઊંચાં ઝગમગ ઝગતાં સ્વર્ણશિખરો;
યુવાની ચોમેરે પ્રતિદિન સ્ફુરતી, સ્પર્શ કરતી
બધે! જ્યાં જાઓ ત્યાં સુમનવન સૌંદર્યઝરતું
વળે ઘેરી ગંધે! અવર નહિ કોઈ જ સ્થિતિ ત્યાં!

ન ભાષામાં કોઈ ભભક ઉપમા કે ચમકની;
પરાવાણી દ્વારા સકળ ઉચરે ભાવ નિજના!

ન માયા કે તૃષ્ણા કલુષિત કરે દિવ્યજનને;
કરે ના આકાંક્ષા મન-વચનથી, કલ્પદ્રુમથી!’

વિભાસે છે ઓર્ફિયસ: ‘ગજબ મેં ઉદ્દમ કરી
વહાલીને ચાહી પુનઃ મરતલોકે લઈ જવા!
હવે, દેવી પાછાં મનુજ સરખાં વર્તન કદી
કરે ના! ખેલાં શું પ્રણયમય અસ્તિત્વ ન હશે!
હવે એને ભાસે, સકલ જગનું વ્યર્થ સઘળું
બધું મૃત્યુલોકે નિહિત લસતું છન્ન સરખું!
વ્યથાલિપ્તા જીવે ક્ષણ ક્ષણ ફરીથી પ્રિયતમા?
કરું છું હું શું આ; અધિક દુઃખ અર્પી, પ્રિય તમે?!

હવે આવી પહોંચ્યા, સ્થળ-નિકટ, જ્યાં દ્વાર સ્થિત છે;
કરી દેવે આજ્ઞા, ‘નહિ નીરખવાની પ્રિયતમા?’
તિહાં, દ્વારે પહોંચી, પરત ફરશું મર્ત્યજગમાં,
નહીં; એ ખેલાં હું તરત નીરખું છું, પ્રિય તને!’

* પ્રતિપત્તિ = પ્રાપ્તિ, પ્રતીતિ, જ્ઞાન.

કંઠમૂળનાં છે ઊંડાં મૂળ | રમેશ આચાર્ય

સૂરણ

એણે કોઈ ગુરુ પાસેથી
શીખી લીધું છે
લોકોને સાથે રાખવા,
તેઓ રાજી રહે તેમ રહેવું.
એટલે બધા જ્યાં બેસાડે,
જેમ બેસાડે તેમ ત્યાં
બેસી રહે છે.
પોતાનું કંઠ અને દેખાવ
પણ ગોળ રાખ્યાં છે,
એથી કોઈને એનો છેડો ન મળે,
તાગ પણ ન મળે.
વળી બધાં દેવી-દેવતાઓને
સાથે રાખવાં
તે ફરાળી શાક તરીકે
પણ ગોઠવાઈ ગયું છે.
જોકે અમુક જ્ઞાતિસમૂહ
તેનો સ્વીકાર કરતા નથી,
જોકે તે સમૂહ લઘુમતીમાં છે,
તેથી તેના સ્થાનને કંઈ
આંચ નથી.

*

ગાજર

એનું સ્થાન એવું મજબૂત છે
કે તે પોતાના મજબૂત સ્થાન માટે
મુસ્તાક છે.
દુનિયાની બધી જ્ઞાતિના,
બધા ધર્મના, બધી ઉમરના,
બધા વર્ણના,
બધા સમૂહના
તેની સાથે દોરી બાંધી રાખે છે
તેઓ કાયમ લોકો સામે તેને
દોરી સાથે બાંધેલું ધરે છે.

પેલા લોકો તેને મેળવવા
પ્રયત્ન કરે છે.
ઁટલો પ્રયત્ન કરે છે કે
સતત તેમની લાળ પડ્યા કરે છે.
તેનો દેખાવ તે ક્રોધમાં ડોય તેવો છે
તેથી લોકો તેની સામે પડતા નથી
અને લાળ પાડ્યે રાખે છે.

*

મૂળો

તેના શરીરનો વાન સફેદ
અને પહેરવેશ લીલો છે
તેથી લોકોમાં તે શાંતિદૂત
તરીકે જાણીતો છે.
તેને આરોગતી વખતે
લોકોની આંખમાં આંસુ
આવી જાય છે
પણ લોકોએ તેને શાંતિદૂત તરીકે
સ્વીકાર્યો ડોવાથી
લોકો તો માને છે કે
તે જે કંઈ કરે છે તે
તેમના હિતમાં કરે છે.
આમ, તેની છાપને
ઊની આંચ પણ નથી આવતી.
તેને એક જ વાતનો વસવસો છે કે
લોકો તેને ખારિયા તરીકે ભોજનમાં
સ્વીકારે છે,
શાક તરીકે ભોજનમાં સ્વીકારતા નથી.
તેને તે ગમતું નથી,
માનસિક રીતે થોડી
લઘુતાગ્રંથિ અનુભવે છે.

મળે જો જાકારો | કેશુભાઈ દેસાઈ

ગઈ એથી તું કેં નથી દૂર થઈ આ દિલ થકી,
જરીકે ના મારા મન મહી ભૂંસાઈ તવ છબી.

મળ્યું કોઈ મીઠું, મધુર, મલકતું જણ હશે;
હશે એના હૈયે અવિરત વહેતું ઝરણ, ને -

વસે આંખે એવું સ્વરૂપ નીરખીને ગઈ હશે.
નથી તું કીકી કે વગર સમજ્યે કો' ડગ ભરે!

ભલે પ્યારી, તારા સકળ પથ નિષ્કંટક હજો;
ઢળે જેવા રાધા પર તુજ પરે કૃષ્ણ ઢળજો.

અધૂરી ઈચ્છાઓ, સ્વપન ફળજો, 'હાશ' વળજો;
અહીં ના પામી તે અચળ સુખ ત્યાં નિત્ય મળજો.

લગીરે ના થાતી વિચલિત જૂના કોઈ સ્મરણે,
મળી લેજે રાતે અધવચ કદી ક્યાંય સમણે...

મળે જો જાકારો કદીક તુજને તો ન ભૂલતી:
ઉમંગે હોંકારો તુરત ભણશે ઉબર નકી!

આંકડા શું કહે? | રાધિકા પટેલ

કહો, આંકડા શું કહે?

વાત તમારી માની લેશે, લોક-રાંકડા શું કહે?

કહો, આંકડા શું કહે?

કેટલાં ઘરના તૂટ્યા મોભ? કેટલા બૂઝ્યા દીવા?

કેટલા મીટર દોરી લઈને તમે આંકડા સીવ્યા?

ઊડીઊડીને આંખે વળગે, ખાલી-બાંકડા શું કહે?

કહો, આંકડા શું કહે?

જીવતેજીવે તમે આંકડા કફન ઓઢાડી ઢાંક્યા;

તમે ભૂલથી તમારા ઘરમાં સાપ સાલવી રાખ્યા.

સળવળ સળવળ થાય હવે એ, કહો રાફડા શું કહે?

કહો, આંકડા શું કહે?

તમે આંકડા તોડમરોડી પધરાવી દીધા જળમાં;

નદિયું ભાગીદાર બની નહિ, ક્યાંય તમારા છળમાં.

સમશાનોમાં ખૂટી પડ્યાં'તાં? કહો, લાકડાં શું કહે?

યુદ્ધ અને કવિતા | રાજેશ પંડ્યા

1

આજે
કવિતા લખવાનું
જેટલું જરૂરી છે
એટલું યુદ્ધ કરવાનું જરૂરી નથી.

આજના સમયમાં
એક કવિ કરતાં એક સૈનિક
આ સત્ય વધુ સારી રીતે સમજે છે
અને તેના હાથમાં રહેલી બંદૂક
કલમ બની જાય છે
તાનાશાહ ગભરાઈ જાય છે.

લોકોની આંખો ચમકી ઊઠે છે
ફરીથી
ફૂલો ખીલવા લાગે છે
પખીઓ ઊડવા લાગે છે
નદીઓ વહેવા લાગે છે
સમુદ્રમાં ભરતી આવે છે
આકાશમાં સૂર્ય
અને પૃથ્વી પર ઘાસ
ઊગે છે ફરીથી
આજે.

2

મહિનાઓ સુધી યુદ્ધ ચાલ્યું.
પછી
બંને શત્રુદેશના સેનાપતિ મળ્યા.
મંત્રણા પહેલાં
એમણે પોતપોતાની ભાષામાં
કવિતા વાંચી
કોઈ દુભાષિયાની જરૂર નહોતી
શાંતિ માટે
કવિતાનો કાગળ પર્યાપ્ત હોય છે
શ્વેત અને અહિંસક.

3

યુદ્ધ થાય છે
બે દેશ વચ્ચે
બે ભાષા વચ્ચે

કવિતા લખાય છે
બે દેશની સરહદ પર
બે ભાષાની લિપિમાં

બે પંક્તિ વચ્ચેની જગ્યાએ
ઊભો હોય છે કવિ
આજુબાજુ કોઈ નથી
NO MAN'S LAND.

4

મારા દેશમાં કોઈ યુદ્ધ નથી.
મારા ઘરમાં કોઈ યુદ્ધ નથી.
મારા મનમાં કોઈ યુદ્ધ નથી.

છે તે શબ્દયુદ્ધ છે
એક શબ્દનું બીજા શબ્દ સાથે
કાગળમાં
ચણ્ણોઠીઓ વેરાઈ જાય છે
નિયંત્રણરેખાની બહાર
કવિ ઊભો છે
અવાચક.

5

યુદ્ધ ચાલે છે
ત્યારે
કવિ કવિતા લખે છે
મૃત્યુની
કવિતા લખીને
એ જીવે છે
કવિતા લખવી
એના માટે
જીવનયુદ્ધ છે.

વેન્ટિલેટર પર શ્વાસ નિર્ભર હતા. હોસ્પિટલની બહાર ધીમે ધીમે સાંજ ઢળતી હતી ને પાછી ફરી રાત આખી કાઢવાની હતી. એક પછી એક નિયોનની પીળી લાઇટનો પ્રકાશ ઘટ્ટ થતો જતો હતો. એક ઍમ્બ્યુલન્સ સાઇરન વગાડતી આવી ને ઊભી રહી. વોર્ડબોય સ્ટ્રેચર લઈને દોડ્યો. પાછળનો દરવાજો ખૂલ્યો ને અંદરની વ્યક્તિને ચાલુ ઍમ્બ્યુલન્સે ચઢાવેલો સલાઇનનો બોટલ પહેલો નીકળ્યો ને પછી ઍક્સિજન માસ્કવાળા જીવે શ્વાસ ખેંચ્યો ને આખો જમેલો આઈ.સી.યુ. તરફ ધસ્યો. કંઈક આવું જ બે દિવસ પહેલાં બન્યું હતું... એ વેન્ટિલેટરવાળા જોડે આજે અસમંજસવાળી પાછી રાત આખી પસાર કરવાની હતી. રોજ વારા બંધાતા હતા. આજે કોણ સૂવાનું છે ? દીકરાઓના વારા પૂરા થઈ ગયા હતા. આજે જમાઈરાજનો વારો હતો. એમને ડર હતો. ડોક્ટર રોજ ક્રિટિકલ કન્ડિશનની વારતા કરતા હતા. આવ્યા ત્યારે પણ એમણે બોતેર કલાકની વાત કરી હતી. અડતાલીસ કલાક દીકરાઓએ સુપેરે ખેંચી નાખ્યા હતા. જમાઈને લગનની ચોરીમાં તેમના આ જ સસરાએ જ્યારે એમના પગ ધોયા હતા એ દૃશ્ય યાદ આવ્યું. કંઈ સમજાતું નહોતું. બધું જ ભજવાતું હોય એવું લાગતું હતું. એક પછી એક વરસો કેવાં વીતી ગયાં ? દર્દીનાં સગાંઓને બેસવા માટેની વ્યવસ્થામાં વેઈટિંગ ચેર. તેઓના માટે ઠંડા ફૂલર, ધીમા અવાજે સમાચારની ચેનલવાળું ધીમા અવાજવાળું ટી.વી. જેનું રિમોટ લાપતા હતું. હાઈફાઈ હોસ્પિટલ હોવાને નાતે ફ્રી વાઈફાઈ કનેક્શન, કેફેટેરિયા. ચોવીસ ગુણ્યા સાતવાળો મેડિકલ સ્ટોર. આ બધાંની સાથે ભગવાન શ્રીકૃષ્ણનું મંદિર પણ હતું. કેટલુંક વ્યવસ્થાના ભાગરૂપ તો કેટલુંક વ્યવસાયના ભાગરૂપ અને હા, મોબાઇલ ચાર્જ થઈ શકે એવાં ચાર્જરોનાં બૂથ પણ હતાં. જોકે દરેકના ભાવ નક્કી હતા. આવનાર દર્દી પોતાની મરજી મુજબ-ત્રેવડ મુજબ અને તેઓનાં સગાંસંબંધીઓની સૂઝ પ્રમાણે પ્રવેશ મેળવતો. પછી તો કૃષ્ણભક્તિ અને લક્ષ્મીશક્તિ મુજબ બહાર નીકળવાનો રસ્તો ઊઘડતો હતો. જમાઈના મનમાં હજુ પેલી બોતેર કલાકવાળી વાત રમતી હતી. આજની રાત ઘણીખરી ટેન્શનવાળી તો હતી જ. સસરા પોતે રેલવેમાં ગાર્ડ તરીકે રિટાયર્ડ થયા હતા માટે બધો ખર્ચ રેલવેના શિરે હતો. આખી જિંદગી લાલ-લીલા ઝંડાઓ એમણે બતાવ્યા હતા. કંઈ કેટલીય ગાડીઓને સાઇડ આપી હતી ને અનેક સ્ટેશનોથી એમણે ગાડીઓ ઉપાડી હતી. પરંતુ આજે એમની ગાડી યાર્ડમાં આવી ઊભી હતી અને તેઓની પાસેથી રિટાયર્ડ થવાની સાથે જ ઝંડાઓ લઈ લેવામાં આવ્યા હતા. જમાઈના ચહેરા પર કંટાળો, ગ્લાન્નિ, ઉદાસી, અનુકંપા જેવા ભાવોની આવનજાવન હતી. આ વેઈટિંગ રૂમમાં એક લાઉડ સ્પીકર હતું જેમાં જે દર્દીનું નામ બોલાય તેનાં સગાંએ તુર્ત જ રિસેપ્શન પર જઈને જરૂરી સૂચનાઓ

સાંભળવાની હતી. એમની જાણ મુજબ એ સ્પીકરમાંથી તેમના સસરાનું નામ ફક્ત એક વાર બોલાયું હતું અને એ પણ એટલા માટે કે ડૉક્ટરે પ્રિસ્કાઇબ કરેલું કોક નવું ઇન્જેક્શન સ્ટોરમાં ઉપલબ્ધ નહોતું ત્યારે. મોબાઇલના ફેસબુક પર તેમના સસરા માટે પ્રાર્થના કરવાના સ્ટેટસ પર પચીસ જેટલા કોમેન્ટ્સ આવી ગયા હતા. તેઓને ઘણાબધાએ હિમ્મત પણ આપી હતી તો કોક બેવકૂફે તો રેસ્ટ ઇન પીસનો મેસેજ પણ અત્યારથી મોકલી દીધો હતો ને પછી પાછો તરત જ સૌરી લખી ‘ગેટ વેલ સૂન’ લખી મોકલ્યું હતું. આ અપડેટના કાર્યક્રમમાં બીજી પાંચદસ મિનિટ એમણે વિતાવી એ પછી કંટાળીને મોબાઇલ મૂકી દીધો. રાત્રિના સાડા દસ જેવું થયું હતું. સિક્યોરિટીનો એક ગાર્ડ આવીને એક આંટો મારી ગયો, બધાં એના લીધે થોડાં આઘાંપાછાં થઈ ગયાં. જમાઈને ઊંઘ આવતી નહોતી છતાં એક બગાસું આવ્યું. એમને એક પ્રસંગ પાછો યાદ આવ્યો. તેઓએ જ્યારે લગ્ન પછી આખા ફેમિલી જોડે શ્રીનાથજી જવાનું ગોઠવ્યું ત્યારે ભાંગ પીવાની બાબતે ગજબની કોમેડી થઈ હતી. ભાંગ ચઢે કે ના ચઢે, કેટલી પીવી જોઈએ, કોણે પીવી જોઈએ—થી શરૂ થયેલી કથા જ્યારે ખરેખર પીવામાં આવી ત્યારે બધાંના કહેવા મુજબ બધાને જરા અસર થઈ ગઈ હતી. સસરાજીએ પોતાના બેઉ હાથ ઊંચા કરીને બધાને લગભગ ચાર કલાક સુધી ‘હું ઊડું છું’ કહીને મને કોઈ પકડશો નહિ ચલાવ્યું હતું.

જોકે એમના માટે રાત્રે અગિયાર વાગે ચોબાજીને રીઝવીને દહીં મંગાવ્યું હતું ને પછી તે પિવડાવતાં નાકે દમ આવી ગયો હતો. મનોમન આ પ્રસંગ પણ ફરીથી ભજવાયો. આજે તેઓને આ બધું યાદ આવતું હતું ને સાથે તેમની પોતાની સાથે પરણાવેલી દીકરી એટલે કે તેની વાઈફ માટે પણ માન થતું હતું. કેટલા ઓછા સમયમાં મારા ઘરમાં દૂધમાં સાકર જેવી એ ભળી ગઈ! માતા-પિતાના સારા સંસ્કારો હોય તો જ આવી સુકન્યા મળે. મનમાં થયું લાવ એક ફોન તો કરું શું કરતી હશે. એને કહું કે ચિંતા ન કરતી; પપ્પાને સારું થઈ જ જશે. ઘડયાળમાં જોયું તો સવા અગિયાર જેવું થયું હતું. મોબાઇલમાં એક મિસકોલ હતો. જોયું તો એની વાઈફનો જ હતો. વાઈબ્રેટરના લીધે પાંચ મિનિટ પહેલાં જ મિસડ થયો હતો. બધાં સુખરૂપની વાતો કરી ફોન પૂરો કર્યો અને ચિંતા ન કરવા કહ્યું. હજુ ફોન પૂરો કર્યો ને લાઉડસ્પીકર પર કોઈ સુલોચનાબહેનનું નામ બોલાયું. એમનાથી ચોથી સીટ પર બેઠેલાં એક આધેડ વૃદ્ધ લાકડીના ટેકે બહાર નીકળ્યા. જમાઈ એકદમ સતર્ક થઈ ગયા. પહેલાં તો એમને થયું કે એ વૃદ્ધની જોડે જઉં, મદદ કરું, પણ પાછું પેલું ઇન્જેક્શનવાળું યાદ આવ્યું કે જો એ એવું કહેશે કે ભાઈ, આ ઇન્જેક્શન તમે મારા માટે લઈ આવો ને તો મારાથી તેમને ના પાડી નહિ શકાય. અને જો એ દરમ્યાનમાં... આ વિચારે મદદનો વિચાર પડતો મૂકીને બેસી રહ્યા. વારેતહેવારે ભેગા થયાના ઘણા પ્રસંગો હતા. તેમને શ્રીખંડ વિશેષ ભાવતો અને એથી જ જ્યારે પણ અમદાવાદ જવાનું થતું ત્યારે ગિરીશનો પ્રખ્યાત કેસર ઇલાયચી બે કિલો પેંક કરાવી દેતા ને સાંજે એમના ઘરે આપવા જતા ત્યારે સહકુટુંબ જોડે જમતા ને એ પછી કલકત્તી મીઠું પાન ખાવા ગલીના ધક્કે જતા. અલકમલકની વાતો... એમના જીવનમાં આવેલા સારાનરસા સ્ટેશનમાસ્તરોની વાત કરે તો ક્યારેક ટિકિટચેકરોની વાત કરે. કયા સ્ટેશને શું વખણાય એનીય વાતો હોય. તેઓ ક્યારેક પછી સહજ સમાધિની વાતોએ પણ ચઢી જાય. ક્યારેક તો સંસાર અસાર છે કહે,

તો ક્યારેક બધું છોડીને નીકળી જવું છે...ની પણ વાતો કરે. અધ્યાત્મ પર વળે તો પરમહંસ યોગાનંદની યોગીકથામૃતની વાતોએ પણ ચઢી જાય. પાન ખાવાનો સમય ક્યારેક દોઢ કલાકથી પણ વધી જાય. હમણાં છેલ્લે છેલ્લે જ્યારે નવા ઘરનું વાસ્તુપૂજન કર્યું ત્યારે ફેંગસૂઈના લાઈફિંગ બુદ્ધિ આપતાં કહી ગયા હતા કે તમારા આ નવા ઘરના ગાર્ડનમાં હાઈકો બંધાવો ત્યારે મારે એની પર બેસીને રેડિયો મિચી પર આવતાં અમારા જમાનાનાં ગીતો સાંભળવાં છે. એક વાર મૈસૂરથી સેન્ડલનો સાબુ અને સેન્ડલવુડમાંથી બનેલી પેન લાવ્યા હતા. આ બધા વિચારો એકસામટા આજે સવારે થયા હતા. પેલા વૃદ્ધને વાર થઈ. એમને મનમાં પૂછવાનો વિચાર આવ્યો ને પૂછી લીધું કે કાકા કેવું છે ? શું થયું? કાકાએ કહ્યું પૈસાની વ્યવસ્થા કરવાની કહી છે... કાલે સવારે જે થાય એ દીકરાને પૂછવું પડશે કે એની મા માટે એની પાસે... કાકા કશું બોલ્યા નહીં. થોડી વારે એમના ખભે પોતાના બંને હાથ મૂકીને કહે કે મારું બેંક બેલેન્સ તો ભઈલા ચોથા દિવસે જ પૂરું થઈ ગયું. હવે દીકરાના સહારે છીએ. ખબર નહિ એનું શું થશે ? પણ જો એને કશું થાય ને તો મારે તો... કહેતાં અવાજ ડૂમો થઈ ગયો. જમાઈએ કહ્યું ચિંતા ના કરો. બાને સારું થઈ જશે... જમાઈ એમના સસરાને 'ભાઈ' એવું કહેતા જોકે એમના આ હુલામણા નામથી તો પછીયે બાજુવાળા બધા જ ભાઈ કહેવા માંડ્યા હતા. ઠંડું પાણી પીને જમાઈ પાછા પોતાની ખુરશીમાં ગોઠવાયા. આમ તો એ શરૂઆતમાં એકલા જમાઈના જ ભાઈ હતા... પછી એ બધાંના ભાઈ થઈ ગયા હતા... એટલામાં પેલા વૃદ્ધ એક ચબરખીનો ટુકડો લઈને આવ્યા તેમાં એક નંબર હતો. મારા દીકરાને ફોન જોડી આપોને ભાઈસા'બ. એક ક્ષણના પણ વિલંબ વગર તરત જ ફોન જોડી આપ્યો. આખી રિંગ પૂરી થઈ ગઈ. ફોન રિસ્પોન્સ ન થયો. તમે જેને ફોન જોડી રહ્યા છો એ હાલમાં તમારો ફોન... છેવટે, તેમણે કાકાને કહ્યું કે ફોન કોઈ ઉપાડતું નથી. કાકાએ કહ્યું સારું, એ સૂઈ ગયા હશે. રે'વા દો જે થાય એ કાલે સવારે... ખબર નહિ કાલની સવાર ઊગશે કે નંઈ... કાકા એટલું બોલીને જતા રહ્યા. જમાઈએ બારી બહાર જોયું. પીળા પ્રકાશની એક નિયોનની લાઈટ બંધ-ચાલુ થતી હતી. જ્યારે બંધ થાય ત્યારે ઘોર અંધારું ને ચાલુ થાય ત્યારે પીળો પ્રકાશ. એણે ઘડિયાળમાં જોયું કે બે મિનિટમાં એક વાર એ લાઈટ બંધ થતી હતી. માઈકમાં તેમના સસરાનું નામ બોલાવું કે તરત જ એ રિસેપ્શન પર પહોંચ્યા. ત્યાંના ડોક્ટરે કહ્યું તમારે જેને બોલાવવા હોય તેને બોલાવી લો. સિસ્ટમ હવે સપોર્ટ કરતી નથી. જમાઈ જરા ભોંઠા પડી ગયા. લાસ્ટ ડાયલમાં કોક અજાણ્યો નંબર હતો. તરત જ એણે એની વાઈફને ફોન કર્યો ને કહ્યું કે તું આવી જા. પેલી બાજુ શું થયું... આ બાજુ ડોક્ટરે કહ્યું છે કે ભાઈને... એ જરા અટક્યો... હવે સારું છે... વાતને જરા સારી રીતે કહેતાં એ બોલ્યા... આ તો તું કહેતી હતી ને કે તારે મળવું છે. મેં જરા રિકવેસ્ટ કરી તો... અત્યારે પરમિશન આપે મળે એવી છે તો તું આવી જાય તો સારું... એટલું કહી એમણે એ ફોન કટ કર્યો. લાગતાંવળગતાંને ફોન પર જે કહેવા જેવું હતું એ કહીને બોલાવ્યા... ફરીવાર એટલામાં પેલા કાકા આવીને પૂછી ગયા. ફોન લાગ્યો... જમાઈએ કહ્યું ના... કાકા પાછા બેસી ગયા. જમાઈ રૂમ છોડીને બહાર નીકળ્યા બહારના કોરિડોરમાં આવેલા મંદિરની સામે જોયું... સન્નાટો હતો. રોડ પરથી પસાર થતાં એકલદોકલ વ્હિકલના અવાજ હતા. વાહનોના પાર્કિંગમાં તેમની કાર પાર્ક

થયેલી હતી એ તરફ થોડું ચાલ્યા. રિમોટથી ગાડી ખોલી અંદરથી પાણીની બોટલ કાઢી મોં પર છાલક મારી ને એમને પાછો પેલો શ્રીનાથજીમાં ભાંગ પીધા પછી બોલાયેલો સંવાદ યાદ આવ્યો... ‘હું ઊંડું છું, મને કોઈ પકડશો નહિ...’ ભાઈ જવાની તૈયારી કરી રહ્યા હતા. એક પછી એક પરિચિત ગાડીઓ આવવા માંડી ને પછી ઇમોશનલ, પ્રોફેશનલ, આર્ટિફિશ્યલ, ઓપરેશનલ અને પ્રોબેશનલ બધાં જ પરિબળો સવાર સુધીમાં શરૂ થયાં અને રાત આખી કરતાં કરતાં આખી રાત જમાઈરાજે પસાર કરી નાખી. જ્યારે સવારે પેલા વૃદ્ધ કાકાના છોકરાનો ફોન આવ્યો ત્યારે તો ઘણું મોડું થઈ ગયું હતું.

સરપ્રાઈઝ | અન્નપૂર્ણા મેકવાન

‘સાભી યાત્રીઓ કો નિવેદન હૈ કિ વો અપની કુર્સી કે બેલ્ટ કો બાંધ લે, થોડી દેર કે બાદ હમ આંતરરાષ્ટ્રીય સરદાર પટેલ હવાઈ અરેડે પે લેન્ડ કરેંગે !’ એર હોસ્ટેસે બોલવાનું પૂરું કર્યું. સાંભળીને આરતીનું રોમ રોમ આનંદિત થઈ ઊઠ્યું. પ્લેન લેન્ડિંગ વખતના નિયમો ના હોત તો તે અવશ્ય નાચવા લાગી હોત ! એટલી બધી તે ખુશ હતી. એટલે પછી તેણે તેનું ધ્યાન પ્લેનમાંથી નીચે દેખાતાં શહેરોમાં કેંદ્રિત કર્યું. અત્યારે કયા શહેર પરથી તેનું વિમાન ઊડી રહ્યું હશે ? તે વિચારતી રહી. અને જેવાં પ્લેનનાં વ્હીલ અમદાવાદની ધરતીને અડ્યાં કે આરતીએ એક અજબ રોમાંચ અનુભવ્યો. અને એકાએક તેની આંખ ભરાઈ આવી. તે માંડ માંડ પોતાના ઉપર કાબુ રાખીને બેસી રહી. યાત્રીઓની સાથે પ્લેનની બહાર આવી અને તેએણે ત્યાં જ ઊભા રહીને એક ઊંડો શ્વાસ લીધો અને પોતાના દેશની ચિરપરિચિત હવાને છાતીમાં ભરી. તેનું આખું શરીર રોમાંચિત થઈ રહ્યું હતું. તે પેસેન્જરોને લઈ જતી એરપોર્ટની બસમાં ગોઠવાઈ. અને ત્યાં પણ તે હર્ષમિશ્રિત લાગણીથી બહાર જોતી રહી. ઇમિગ્રેશનની વિધિ પતાવીને લગેજ ટ્રોલીને ધક્કો મારતી તે બહાર આવી. ફરીથી તેણે આજુબાજુ જોયું. ‘અમદાવાદ એરપોર્ટ ખાસ્સું બદલાયું હતું.’ મનોમન તે બોલી અને પછી એરપોર્ટની અંદરથી કરાવેલ પ્રિપેઇડ ટેક્સીમાં ગોઠવાઈ.

ટેક્સી નિયત સ્થળે જવા નીકળી પડી. અને તે નાનાં બાળકની જેમ અચરજથી બારીમાંથી બહાર પસાર થતા રસ્તા, વૃક્ષો, અમદાવાદનો ગીચ ટ્રાફિક, ફાઇવ સ્ટાર હોટલ તાજ કે જેનું નામ બદલાઈને હવે હોટેલ ઉમેદ થયું હતું. તે બધાંને જોતી રહી. અને થોડા સમયમાં તેની ટેક્સી એક્સપ્રેસ-વેમાં પ્રવેશી. ‘છેલ્લાં દશ વર્ષમાં તો અમદાવાદ બદલાઈ ગયું છે !’ તેનાં મિત્રો અને પરિચિતોનાં મોઢે પાછળનાં દશ વર્ષોથી તે આ વાક્ય અનેક વાર સાંભળી ચૂકી હતી. અને આજે તેને તેનું પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ પણ મળી રહ્યું હતું. ‘ખાસ્સું બદલાયું છે’ મનોમન તે ફરીથી બોલી, અને પછી ‘માણસની જેમ જ સ્તો!’ વાક્યની પૂર્તિ થઈ ગઈ તેનાથી આપોઆપ ! દશ વર્ષે તે પોતાનાં દેશમાં આવી હતી.

તેની ટેક્સી એક્સપ્રેસ-વે પર દોડી રહી હતી. સાથે સાથે તે પણ અતીતમાં દોડવા લાગી. દશ વર્ષે તે પોતાનાં માતા-પિતાના ઘરે જઈ રહી હતી. એક વ્યક્તિ પર ભરોસો પરબ ❖ સપ્ટેમ્બર, 2022

રાખીને તેણે બીજા નિકટના સંબંધોને છોડ દીધો હતો. કહેવાય છે કે 'પ્રેમ આંધળો છે' અને સાથેસાથ તેનો અનુભવ પણ તેને થયો હતો. અને તે કશું વિચાર્યા વગર ચાલી નીકળી હતી. પોતે જે પગલું ભર્યું હતું ત્યાંથી પાછા વળવું તેના માટે અશક્ય હતું. અને પછી આવનાર પરિસ્થિતિ સ્વીકારી લીધી હતી. થોડા દિવસ પછી ઘરનાં બધાં તેને માફ કરી દેશે. હમણાં તો મારી આ શરૂ થતી નવી જિંદગીને માટે સમય ફાળવું. અને તે પોતાની નોકરી અને કુટુંબમાં મગ્ન બની ગઈ હતી.

જોકે સદંતર એવું પણ ન હતું કે તેને પોતાના પિયરની યાદ આવતી ન હતી. પણ તરત જ તેને પોતાના પ્રેમ સામે, પોતાના પ્રેમી સામે ઘરનાએ કરેલ અપમાનજનક ટિપ્પણી તથા ભાખેલ અમંગળ ભવિષ્ય યાદ આવતાં. તો સાથે સાથે તેને એ પણ ખબર હતી કે તે ગમે તેટલું માથું ફોડશે પણ તેઓ સમીર સાથે તેનાં લગ્ન શક્ય બનવાં નહીં દે. અને તે વાતની સત્યતા એ હતી કે મોટા ભાઈના મિત્રના ભત્રીજા સાથે તેની એકાએક ગોઠવી દેવાયેલ સગાઈ. અને એટલે તે ગભરાઈ ઊઠી હતી અને અઠવાડિયામાં જ ઘર છોડી દીધું હતું. તેણે પોતાને માટે મમ્મીએ તથા ઘરના સભ્યોએ ભાખેલ ભવિષ્યને ખોટું પાડવું હતું. અને એટલે તો રાત-દિવસ સખત મહેનત કરી હતી અને તેને પરિણામે દશ વર્ષમાં જ અમેરિકા જેવા દેશમાં આલીશાન ઘર-ગાડીની માલિક બની હતી. તથા નોકરીમાં પણ માનભર્યું સ્થાન ભોગવી રહી હતી. 'હવે ઘરે જવામાં વાંધો નથી.' તેને લાગ્યું હતું અને એટલે તે ઈન્ડિયા આવી હતી અને અત્યારે પોતાના પિયર જઈ રહી હતી.

જોકે પિયરમાં કોઈને ખબર ન હતી. આરતી ઘરનાં બધાંને સરપ્રાઈઝ આપવા માંગતી હતી. તેને સરપ્રાઈઝ આપવાનું હંમેશાં ગમતું. જોકે આ બાબતે ઘરનાં બધાં તેની ઉપર અકળાતાં, તેની મમ્મી તો ખાસ. પણ તેને તો મજા આવતી. સામેવાળી વ્યક્તિનું આશ્ચર્યમાં ખુલ્લું રહી જતું મોં અને પછી ચહેરા પર છવાતો આનંદ જોવાનો. એટલે ઘરે કોઈને જણાવ્યું ન હતું. નહીં તો ઍરપોર્ટ પર આખી પોળ હાજર થઈ જાય! ભલે ગઈ વખતે તે કોઈને કહ્યા વગર છાનીમાની જતી રહી હતી. પણ આ વખતે તો તે ડંકે કી ચોટ પર ઘરમાંથી જશે. તેણે વિચાર્યું. આવું બધું તે અમેરિકાથી અમદાવાદ સુધી આખા રસ્તે વિચારી રહી હતી.

આરતી અમેરિકા ગયા પછી પ્રથમ વખત સ્વદેશ પરત ફરી હતી. એટલે તેને બધું નવું નવું જાણે કે અજાણ્યું લાગતું હતું. જોકે ઘરે જશે અને બધાંને મળશે. ખાસ તો પોતાનાં સ્વજનોને મળશે એટલે આપોઆપ બધું જાણીતું લાગશે ! પોતાનું લાગશે ! તેના દિલે જવાબ આપ્યો. અને તેમાય ખાસ કરીને મમ્મીને ! તેને મળીને કેટલી વાતો ભેગી કરી છે તે બધી વાતો કહેશે અને પછી હળવી બનશે. તો મોટી બહેન અને તેનાં સંતાન, આનિયા, અનન્યાને મળીને પણ મજા આવશે. કેટલા મોટા થઈ ગયા હશે ! હું ગઈ ત્યારે તો આનિયા છ વર્ષની અને અનન્યા ત્રણ વર્ષની હતી. તે મને ઓળખશે કે નહીં ? હું તો ઓળખી જ જવાનું છું. આ હાથોએ તેમને રમાડ્યા છે. રાતોની રાતો તેમની પાછળ મોટી બહેનની જેમ જ જાગી છું. તેમણે બગાડેલાં બાળોતિયાં સાફ કર્યાં છે. મને ના ઓળખે તેમાં કોઈ શંકા જ નહીં ! અને પેલો નાનો, ટચૂકડો મારાથી નાનો ભાઈ ઋષિનો દીકરો આવ્યાન. તેને તો હું હાથમાં લઈશ ને એટલે મને વળગી જ પડશે. જો જે ને ? તો અક્ષત

અને આરાધ્યા તો તેમને માટે લાવેલ લેપટોપ અને લેટેસ્ટ મોબાઇલ જોઈને રાજી રાજી થઈ જશે. તો ભાઈ-ભાભી તથા મોટીબહેન-જીજાજી પણ તેમના માટે લાવેલ ગિફ્ટ જોઈને બહુ ભૂલી જશે. અને મમ્મી !! ખાસ બફેલોથી તેના માટે મંગાવેલી સાડી જોઈને તેની તો આંખો જ ભરાઈ જવાની ! અને વઢશે પણ ખરી, ‘આટલો બધો ખર્ચો કરવાની જરૂર શી હતી!’ અને પછી પોતાને બાથમાં લઈને માથે અને શરીરે હાથ ફેરવશે અને સાસરેથી આવતાં મોટી બહેનની કહેલી તેમ કહેશે, ‘કેટલી સુકાઈ ગઈ છે. પૈસા જ ભેગા કરે છે. ખાવા-પીવામાં ધ્યાન રાખે છે કે નહીં !’ આખા રસ્તે આવું બહુ તે વિચારતી રહી અને પછી પોતાના મનને આશ્વસ્ત કરતી રહેતી.

સામે એ પણ સચ્ચાઈ હતી કે તેને લગ્નમાં આમંત્રણ આપવામાં નહોતું આવ્યું. તે યાદ આવતાં તેના મનને એક ધક્કો પહોંચ્યો. એક ટીસ ઊઠી. અક્ષત મારો ભત્રીજો જે મારા વગર સુતો નહીં કે ખાતો નહીં તેનાથી એક મિનિટ પણ જુદો થવાનું થાય ત્યારે રડારોળ કરી મૂકતો તેનું લગ્ન હતું. પછી આરતી કેવી રીતે પોતાની જાતને રોકી શકે. અક્ષતનાં વસંત પંચમીના દિવસે લગ્ન છે તેની જાણકારી તેને વાયા વાયા મળી હતી. પછી તો તેણે તપાસ કરાવી હતી અને સમાચાર સાચા હતા. પછી આરતી પોતાની જાતને રોકી નહોતી શકી. એટલે પછી તેણે ઈન્ડિયાની ટિકટ કરાવી લીધી હતી અને ઈન્ડિયા આવી ગઈ હતી.

મોટા ભાઈને તો ધારો કે... ધારો કે હું ઓછી યાદ આવું !! પણ એવું કેવી રીતે શક્ય બને !? મોટા ભાઈની બધી જરૂરિયાતનું હું કેટલું ધ્યાન રાખતી હતી. તેમનું મોં પણ, ‘આરતી આ કર, આરતી પેલું કર.’ ‘આજે હાંડવો ખાવાનું મન થયું છે. તો મસ્ત મમ્મી જેવો સરસ પોચો બનાવી દેજે.’ ‘તારા હાથમાં તો જાદુ છે. આજે મારા શર્ટને ઈસ્ટ્રી કરી દેજે.’ ‘તું તો મારા માટે લકી છે. કાલે કંપનીમાં પ્રેઝન્ટેશન કરવાનું છે એટલે સવારે તું જ મને ઉઠાડજે !!’ આખા રસ્તે કેટકેટલું યાદ આવતું હતું.

‘તું તો મારી આરુની જેમ મારી દીકરી જ છે. કહીને હંમેશાં માથે હાથ ફેરવતા. પોતે હંમેશાં આ બંને બહેનોનું ધ્યાન રાખશે કહીને મમ્મીને સંધિયારો પૂરો પાડતા મોટા ભાઈને આટલાં વર્ષો સુધી હું એક વાર પણ યાદ ના આવી ! મારો ગુનો શું હતો ? એ જ ને કે મને જે પસંદ હતો, જેને હું ચાહતી હતી તેની સાથે લગ્ન કર્યાં હતાં. તેની ઉપરવટ જઈને લગ્ન કર્યાં હતાં !

તો સામે પોતાનાથી નાના ભાઈએ પણ પોતાની પસંદગીની યુવતી સાથે લગ્ન કર્યાં જ હતાં ને ? અને છતાંય બધાં બહુ ભૂલી ગયાં હતાં. ખાસ કરીને મમ્મી સુધ્ધાં ! બહુ ભૂલીને ભાઈને અને તેની પત્નીને પોંખ્યાં હતાં. તો પછી મને કેમ કોઈ માફ કરવા તૈયાર નથી. ઘરના પ્રસંગમાં મને આમંત્રણ નથી. તે (મમ્મી) પણ મોટા ભાઈ અને મોટી બહેનની વાતોમાં આવી ગઈ. અને મને ભૂલી ગઈ !!? તેની રતીને કે જેનું નામ બોલવાથી તેનું મોં ક્યારેય સુકાતું નહીં ! બાકીનાં ત્રણેય ભાઈ-બહેન આ બાબતે તો તેની ઈર્ષા કરતાં અને મમ્મીને ઠપકો આપતાં તેને જ મમ્મી ભૂલી ગઈ !! સમૂળગી મારી બાદબાકી જ કરી નાખી. આવું તો કાંઈ ચાલતું હશે. જઈને સૌપ્રથમ તો તેની સાથે જ લડવું છે !! આમ પણ કેટલાં વર્ષો થયાં તેની સાથે લડ્યા. અને પછી તો રિસાઈ જ જઈશ ! કેટલુંય મનાવશે,

આજીજી કરશે ત્યારે જ હું તો માનવાની !! છેવટે તો તેની જ દીકરી છું ને !

છેલ્લા થોડા સમયથી આરતીને પોતાના પિયરની યાદ આવી રહી હતી. અને તેમાં પણ ખાસ કરીને મમ્મીની ! અને છેલ્લા પંદર દિવસથી તો ખાસ. તેણે તેના પતિને વાત કરી એટલે પતિએ તેને 'આ વખતે કશું વિચારવા રહીશ નહીં. ઘરે જઈ જ આવ. ફોન કરતા રૂબરૂ મળવું સારું રહેશે. ઘરનાં બધાં બોલે તો સાંભળી લેજે. આપણે વાંકમાં છીએ. તેમને ના ગમતું કર્ચું છે માટે માફી માગી લેજે. અને જો ઘરનું વાતાવરણ સારું લાગે તો મને જણાવજે. હું બન્ને બાળકોને લઈને આવી જઈશ. કમ સે કમ આ વખતે તું તો જઈ આવજે' એમ કહ્યું અને પછી દોડાદોડી કરીને તત્કાળ વિઝા અને ટિકિટની વ્યવસ્થા કરીને તેને મોકલી હતી.

આની પહેલાં આવું ઘણી વખત બનતું. પણ તે હિંમત ના કરી શકતી. ખબર નહિ કેમ પરંતુ આ વખતે તેને મમ્મીની યાદ તીવ્રપણે આવી રહી હતી. એટલે પછી નક્કી કર્યું કે ગમે તે થાય પણ ઈન્ડિયા જવું છે અને મમ્મીને મળવું જ છે. પછી ભલેને મારું અપમાન કરે, લડે, ઝઘડે... બધું સહન કરી લઈશ. મારી સાથે વાત કરે એટલે બસ. બીજું મારે કશું જોઈતું નથી.

પછી તો તેની માફી માગી લઈશ ! પગે પડીશ ! રડીશ ! આમ પણ મને રૂબરૂ જોશે ને એટલે તેનો ગુસ્સો તો ગાયબ થઈ જશે. અને મારી આંખમાં આંસુ તો જોઈ શકશે નહીં અને મને છાતીસરસી ચાંપી દેશે. અને એટલી તો આનંદમાં આવી જશે. આખી પોળ ગજવી મૂકશે. મને લડશે પણ ખરી કે 'કેમ એકલી આવી છે. છોકરાને તો સાથે લાવવા હતા.' એટલે પછી હું કહીશ કે, 'તારું તો ભલું પૂછવું. મારા છોકરાના દેખતા મને લઢે કે પછી કાઢી મૂકે તો ! છોકરા આગળ તો મારું નાક કપાઈ જાય ને ! હું તો તેમની આગળ કેટલી ફિશિયારી મારું છું કે મારી મમ્મી આવી અને તેવી. મારા મોટા ભાઈ અને મોટીબહેન અને ભત્રીજા અને ભાણેજ બધાં મારી પાછળ કેટલા ગાંડા કાઢે છે ! અને અહીં તેનાથી ઊંધું જોવા મળે તો ?' સત્ય વાત એ હતી કે આ પ્રમાણેનું વર્તન બધાનું તથા ખાસ કરીને મમ્મીનું જોવા મળશે તે બાબતની તેને શંકા થતી હતી અને એટલે જ તેણે બંને દીકરાઓને સાથે લાવવાનું ટાળ્યું હતું. અને તેની સાબિતી હતી ઘરનાં બધાંનું તેના પ્રત્યેનું છેલ્લાં દશ વર્ષનું વર્તન !

શરૂઆતમાં એકબે વખત તેણે ભત્રીજા અક્ષત પર ફોન કર્યા હતા પણ ત્યારે મમ્મીએ વાત કરવાની ના પાડી હતી. મોટીબહેને તો ત્યાર પછી ફોન કરીને ખૂબ ગુસ્સો વ્યક્ત કર્યો હતો. તેનું તથા મોટા ભાઈનું કહેવું હતું કે, 'જો તારી સાથે સંબંધ રાખીએ તો અમારી છોકરીઓ ઉપર ખરાબ અસર પડે. તારા પગલે ચાલીને અમારી ઈચ્છાની વિરુદ્ધ જાય અને સમાજમાં નીચાજોણું કરાવે. માટે તારે હવે આ ઘર અને તમે બધાંએ ખાસ તો મમ્મીને ભૂલી જવાની !' પોતે તે દિવસે અને ત્યાર પછી દિવસો સુધી પુષ્કળ રડી હતી. પણ પછી મનને પોતાના સંસારમાં પરોવી દીધું હતું. પણ એમ કાંઈ લોહીનો સંબંધ પૂરો થઈ જતો હશે ખરો !!

અને તેમાંય તેની બંને ડિલિવરી સમયે તો તેને તેની મમ્મી પુષ્કળ યાદ આવતી. સંબંધો સારા હોત તો મમ્મી તેને પણ મોટી બહેનની જેમ જ પાંચ મહિના સુધી સાસરે

જવા જ ના દેત !! અને મારી રતિને શું ખવડાવી દઉં અને શું નહીં ? એમ બહાવરી બની ગઈ હોત અને એટલે તેણે વિચાર્યું હતું કે, મમ્મીને ડિલિવરીને બહાને મારી સાથે રહેવા બોલાવું. અને ફોન પણ કર્યો હતો. પણ તેનો જવાબ સાંભળીને તેણે પછી માંડી વાળ્યું હતું. જોકે આ વખતે તો તેને સાથે લઈને જ પોતે જશે. પોતે પણ તેની જ દીકરી છે તેના જેવી જ જિંદી. અને પછી તેને તેના બન્ને દીકરાને કરેલ પ્રોમીસ યાદ આવી અને મનમાં ગાંઠ વાળી હતી મમ્મીને ગમે તેમ કરીને પોતાની સાથે જ લઈને જવાની.

‘બહેન, નડિયાદ આવી ગયું. નડિયાદમાં ક્યાં જવાનું છે તે જણાવો એટલે ગાડી ચલાવું.’ ડ્રાઇવરનો અવાજ સાંભળીને આરતી વર્તમાનમાં આવી. તેણે ડ્રાઇવરને ઘરનું એડ્રેસ જણાવ્યું. ડ્રાઇવરે તે જી.પી.એસ.માં નાખ્યું. અને એક્સલેટર પર પગ દબાવ્યો. આરતી નાના બાળકની જેમ ઈતેજારીથી ચારે બાજુ રસ્તા જોતી રહી. તેણે ગાડીની બારી ખોલી અને મોં કાઢીને પોતાની જન્મભૂમિની હવા છાતીમાં ભરી અને તેની આંખમાં હર્ષાશ્રુ ઊભરાયા. તેણે તે વહેવા દીધા. થોડી વારમાં ઘર બાજુ વળવાના ચાર રસ્તા આયા, જ્યાં અત્યારે મોટું સર્કલ બની ગયું હતું. ત્યારથી ગાડી થોડી આગળ જઈને જમણી બાજુની ગલી બાજુ વળી. આરતી માંડ માંડ પોતાના હૃદય પર કંટ્રોલ રાખીને બેસી રહી. ચોથા નંબરના ઘર આગળ ગાડી ઊભી રહેલી જોતાં નાના છોકરા ગાડીને વીંટળાઈ વળ્યા. તો આજુબાજુનાં ઘરમાંથી મહિલાઓ બહાર આવીને જોવા લાગી તો બાજુના ઓટલા પર બેસીને વાતો કરતા વડીલો પણ વાતો કરવાનું છોડીને ત્યાં જોવા લાગ્યા હતા.

આરતીએ આ જોયું અને એને થયું કશું જ બદલાયું નથી ! જે સમય હું પાછળ છોડીને ગઈ હતી તે તો હજુ ત્યાંજ ઊભો છે અને તે હર્ષની મારી ગાડીનો દરવાજો ખોલતાં બૂમ પાડી ઊઠી, જેવી રીતે વર્ષો પહેલાં બહારથી આવતાં પાડતી હતી એમ જ, ‘મમ્મી ઓ મમ્મી, ક્યાં છે ? જો હું તારી રતી આવી છું.’ બોલતાં તેણે ઘરની અંદર દોટ મૂકી. એ ત્યાં જ થીજી ગઈ. અંદર આવતાં જ દેખાય તે રીતનો સામેની દીવાલ ઉપર મમ્મીનો છ બાય આઠની ફેમમાં લગાવેલ ફોટો હતો. પોતે અહીંથી ગઈ ત્યારે તેના જન્મદિવસે આપેલી તે ઘાટા લીલા રંગની બોર્ડરવાળી સાડીમાં જબરજસ્તીમાં સ્ટુડિયોમાં લઈ જઈને પડાવેલ તે ફોટો હતો. જેની એક કોપી ફોટો ફેમ કરાવીને પોતાના ઘરે તેણે રાખી હતી. તેની પર સુખડનો હાર ચઢાવેલો હતો !! આરતી ફસડાઈ પડી.

પહેલી વખત મમ્મીએ તેને જબરજસ્ત સરપ્રાઈઝ આપી હતી.

પગરખાં | ભાનુભાઈ અધ્વર્યુ

પંદરેક વરસનો રમણ પગમાં નવાં ચપ્પલ પહેરીને હર્ષભેર શેરીમાં આમથી તેમ આંટા મારતો હતો. તેના પગમાં નવાં પગરખાં જોઈ મિત્ર સુભાષ પૂછ્યા વિના ન રહી શક્યો,

‘વાહ રમણ! નવાં ચપ્પલ, ક્યાંથી લીધાં?!’

પોતાના પગમાં પહેરેલાં નવાં ચપ્પલની નોંધ લેવાતી જાણી તે ખુશ થતાં બોલ્યો,
'બાપુ કાલે જ ભાવનગરથી લાવ્યાં, અસલ બાટાના છે.'

રમણને સાંભરતું નહોતું કે તે પંદર વરસનો થયો ત્યાં સુધી પગમાં કંઈ પહેર્યું હોય. ગમે તેવાં વૈશાખના બપોર હોય કે પછી કાંઠાળી ઝાડીમાં રખડવાનું હોય, હંમેશાં પગ ઉઘાડાં જ હોય.

તેનાં પિતાને નાની એવી હાટડી ઉપરાંત યજમાનવૃત્તિનું કામ. ઘરની આર્થિક સ્થિતિ સારી નહીં, એમાંય તે સરખે સરખાં ત્રણ ભાંડરડાં. જોકે, ઘરમાં અનાજની મુશ્કેલી નહોતી પણ પેલી કહેવત છે ને, 'તાવડી તેર વાના માગે' તે મુજબ મરીમસાલા, તેલ, ચા-ખાંડ વગેરે જીવનજરૂરિયાતની ચીજોની વ્યવસ્થા કરવી અઘરી હતી. વળી ભણતરનો ખર્ચ, વેપાર, કપડાંલત્તાં, વગેરેની વ્યવસ્થા કરવામાં બાપુને આંખે પાણી આવી જતાં. આમ 'એક સાંધો ત્યાં તેર તૂટે' જેવી સ્થિતિમાં પગરખાંની તો વાત જ ક્યાં કરવી!! અરે ખુદ બાપુનાં પગમાંય ફાટેલાંતૂટેલાં જોડાં હોય અને બા સીમવગડે છાણાં વીણવા જતી ત્યારે તેનાં પગમાંય લબરિયા અર્ધા પગ ઉઘાડા રહે તેવા ચંપલા પહેરતી.

એવું નહોતું કે ફક્ત રમણ પાસે જ પગરખાં નહોતાં. પણ તેનાં જેવાં ઘણાં છોકરાં ઉઘાડે પગે જ રખડતાં.

એ સમયે લોકોની જરૂરિયાતો જ સીમિત હતી. જે મળ્યું તેમાં સંતોષ માની આનંદથી જીવતાં.

પણ આજ તો રમણને નવાં ચપ્પલ અને તેય પાછા બાટાના.

એની ખુશીનો કોઈ પાર નહોતો.

તેને પાંચમા ધોરણની ગુજરાતીમાં ભણવામાં આવતી શાહબુદ્દીન રાઠોડલિખિત વાર્તા 'આવ, ભાણા આવ' યાદ આવી ગઈ.

ચૈત્રના તડકા પડવા માંડ્યા હતા. પાનખરે વિદાય લીધી હતી. સીમવગડે વસંત પૂરબહાર ખીલી હતી.

આંબાની ફૂલવાડીઓમાં ક્યાંક સોપારી જેવડી તો ક્યાંક એથી મોટી કેરીઓ ઝૂલતી હતી, તો કોઈ આગતર આંબામાં ચીકું જેવડી પણ થઈ ગઈ હતી. અજવાળી રાત્યુમાં લીમડાની મંજરીઓની મીઠી મહેક વાતાવરણને આહ્લાદક બનાવતી હતી.

એક દિવસ સુભાષે કહ્યું,

'રમણ, અમારી આંબાવાડીમાં ખાખડીઓ મોટી થઈ ગઈ છે. આ રવિવારે ખાખડી ખાવા જઈએ?'

રમણને તો 'ભાવતું હતું ને વૈદે બતાવ્યાં' જેવી ખુશી થઈ, બોલ્યો, 'ચટણી, મીઠું હું લઈ લઈશ.'

અને રવિવારે બે-ત્રણ મિત્રો આવી પહોંચ્યા સુભાષની વાડીએ.

સુભાષનું આંબાવાડિયું વિશાળ હતું. સાઠ-સિત્તેર કેસર આંબાની કલમો ઉપરાંત થોડી આફૂસ, જમાદાર, લંગડાની કલમો હતી. બે દેશી આંબા પણ ખરા. ઉપરાંત શેઠે લીમડા, જાંબુડા, આંબલી, કેસુડાનાં થોડાં વૃક્ષો હતાં. ખેતરની વચ્ચે એક વિશાળ વડલો

અને ઉગમણે શેઢે અખૂટ પાણી ધરાવતો કૂવો, તેનાં પર પાણી ખેંચવાનું વિદ્યુત યંત્ર હતું, એક નાની એવી પાકી ઓરડી પણ હતી.

આવા સરસ વાતાવરણને કોયલ તેના મીઠા ટહુકા વડે આહુલાદક બનાવતી હતી તો ક્યાંક કંસારો તેનાં ટૂક...ટૂક...ટૂક અવાજ વડે પોતાની હાજરી નોંધાવતો હતો.

તેઓ ત્રણેય મિત્રો પહોંચ્યા ત્યારે અગિયાર વાગી ચૂક્યા હતા. આંબાવાડિયું ગામના જ દેવીપૂજક ધનાભાઈને ઇજારે આપ્યું હતું. તેઓ પોતાના છોકરા છાબરા સાથે ત્યાં જ એ વડલા નીચે એક ઝૂંપડું કરીને રહેતા હતા.

ધનાભાઈ ગરીબ ચોક્કસ હતા પણ શ્રમજીવી, મહેનતુ અને ઈમાનદાર માણસ હતા.

‘વાહ વાહ!! કેટલી સરસ ઠંડક છે, નહીં સુભાષ?’

વડલા નીચે પાથરેલ કપડાં ઉપર બેસતાં રમણ બોલ્યો.

‘જાણે એરડકન્ડિશન જોઈ લ્યો.’ બેસતાં બેસતાં સુભાષે પણ રમણની વાતમાં ટાપસી પૂરી.

ધનાભાઈ તાજી ખરી પડેલી ખાખડીઓ લઈ આવ્યાં. સૌએ ચટણી મીઠાં સાથે ખાધી. વડલાની વડવાઈઓમાં ખૂબ હીંચકા ખાધા, કુંડીમાં નાહ્યાં, એટલામાં તો સુભાષની બા ભાત લઈને આવ્યાં. વડલાને છાંયે રોટલા, શાક, છાસ અને કોઠીમ્બાની કાચરી વિગેરે ભાતમાં આવેલ સ્વાદિષ્ટ ભોજન ખાવા બેઠાં.

તેઓ ખાતાં હતાં ત્યારે ધનાભાઈની છોડી જમુડી માથા ઉપર બળતણનો ભારો લઈને આવી.

તેનાં કપડાં મેલાં ને ફાટેલાં હતાં. માથાના વાળ ધોયા કે ઓળ્યા વગરના હાથરા જેવા લાગતા હતા.

પગમાં પગરખાં તો નહોતાં પણ પગને તળિયે આવળનાં પાંદડાં કપડાંના લીરાથી બાંધ્યાં હતાં. તેણે માથા પરનો ભારો નીચે નાંખ્યો, માટલામાંથી પાણી પીધું. એક લોટો ઠંડાં પાણીથી મોઢું ધોયું અને ઝૂંપડામાં ચાલી ગઈ.

રમણની ઉંમરની જમના તેની સાથે જ પહેલા ધોરણમાં ભણવા બેઠેલી, પણ છ માસિક પરીક્ષા પછી જમુ ક્યારેય નિશાળે આવી નહોતી.

રમણનું આંતરમન પોતાની જાત સાથે જમનાને સરખાવવા લાગ્યું.

‘મને મોડાં મોડાંય ચપ્પલ મળ્યાં. પણ આ બિચારીને ક્યારે મળશે?’

‘મારે તો ઘરથી શાળા અને શાળાથી ઘર.’

‘હા, રમવા જવાનું હોય તે પણ ટાઢા પોરે.’

‘અને જમુડીને રાતદિન વગડામાં રહેવાનું અને કાંટા-કાંકરામાં કામ કરવાનું. વગડે તો ઝેરી જીવજંતુનો ભય હોય... મારે એવું તો કંઈ નથી.’

‘પગરખાંની સાચી જરૂર મારે કે જમુડીને?’

તેનું બાળમન વિચારોના ચક્રવ્યૂહમાં અટવાઈ ગયું.

સુભાષે તેને આંબલીના કાતરા ખાવા બોલાવ્યો તે ગયો પણ ખરો પરંતુ તેનું મન શેમાંય લાગતું નહોતું. તેની નજરે જમનાના પાંદડા બાંધેલા પગ નજરે પડતા હતા. ઝૂંપડા આસપાસ ઉઘાડા પગે અને અર્ધનગ્ન રખડતાં તેનાં નાનાં નાનાં ભાંડરડાં નજરની સામેથી હટતાં નહોતાં. તેણે મનોમન કંઈક નિર્ણય કર્યો.

તેઓ આંબલી પાસેથી વડલા નીચે આવ્યા. સાંજ ઢળવા આવી હતી. ત્રણેય મિત્રો ઘરે આવવા નીકળી ગયા. રમણ જાણીજોઈને તેનાં નવાનકોર ચપ્પલ વડલા નીચે ભૂલીને આવ્યો.

ઘરમાં પણ કોઈને ધ્યાને આવ્યું નહીં કે તે ચપ્પલ ભૂલીને આવ્યો છે.

બીજે દિવસે સવારે ધનાભાઈએ રમણના ઘરની ખડકી ખખડાવી. તેની બાએ બારણું ઉઘાડીને ધનાભાઈને જોતાં જ આવકાર આપતાં કહ્યું,

‘આવો ધનાભાઈ, આજ તો કંઈ સવાર સવારમાં?’

‘જે સી કરશન બા, આ તો થયું કે થોડું બકાલુ અને ખાખડી ગોરદાદાને ઘેર દેતો આવું.’

તેણે શાકભાજી ભરેલી થેલી તેની બાના હાથમાં આપતાં કહ્યું અને બીજું એક પ્લાસ્ટિકનું ઝબલું આપતાં ઉમેર્યું, ‘આમાં રમણભાઈનાં પગરખાં છે. કાલે વાડીએ જ ભૂલીને આવ્યાં છે.’

અવાજ સાંભળીને રમણ અને તેનાં બાપુ ત્યાં આવી પહોંચ્યા હતાં.

રમણ બોલ્યાં વિના ન રહી શક્યો. કહે, ‘અરે પણ હું તો જાણીબૂજીને ભૂલીને આવ્યો છું. જમના માટે. કાલે તે ઉઘાડા પગે બળતણ લેવા ગઈ’તી તે મારાથી ખમાયું નહીં તેથી જમના માટે છોડતો આવ્યો છું.’

તે એકીચાસે બોલી ગયો. અને બા, બાપુ સામે જોયું.

તેને ડર હતો કે તેઓ ખિજાશે, પણ ઊલટું બન્નેએ ખુશ થઈને તેની પીઠ થાબડતાં કહ્યું, ‘શાબ્બાશ...દીકરા.’ અને ધનાભાઈ તરફ મોં ફેરવતાં ઉમેર્યું, ‘ધના, લઈ લે. હું રમણ માટે બીજા પગરખાં લેતો આવીશ. લઈ જા.’

‘ના...રે બાપા, એમ અણહક્કના હું કેમ રાખું? વળી અમારાં છોકરાં તો વગડાના છોરું, તેને કંઈ ન થાય એ તમારાં છોકરાંના પગ કુમળા હોય તે ઉઘાડે પગે રહી ન શકે.’ બોલતાં બોલતાં તે ઉતાવળે પગલે ત્યાંથી નીકળી ગયો.

રમણ વિસ્ફારિત નેત્રે ઘડીક ચાલ્યા જતા ધના સામે તો ઘડીક પગરખાંની થેલી સામે જોતો રહ્યો.

કૃશું ખાસ લખી શકું એવું યાદ નથી. કદાચ એવું કંઈ બન્યું જ નહિ. મારા પિતા, અમે એમને ભાઈ કહેતા. એમણે મા બહુ નાનપણમાં ગુમાવી હતી. વળી, મારા દાદા મોટા કાકા સાથે અમદાવાદ રહેતા હતા એટલે દાદા-દાદીના સથવારાનું સુખ મેં જોયું જ નહિ.

જે કંઈ યાદ છે એ મારી બા સાથે વિતાવેલો સમય. બા કહેતાં, નર્મદાબહેન ગણપતરામ વ્યાસ : મારી માની મા. ગુજરાતી કુટુંબમાં નાની કહેવાનો રિવાજ નહિ એટલે બા. (નાની શબ્દ હિન્દીભાષી ગણાતો હશે?)

બા સહેજ હાડેતી. મજબૂત બાંધાની. ખાખરાનો ગંઠો એક હાથે છાપરે ઉલાળી મૂકે. અમારી ગાય ગંગાને છાશવારે વાંકું પડે. એ અડી જાય પછી કોઈને નજીક ન આવવા દે. બા એનાં શીંગડાં પકડી સીધું આંખમાં તાકતા હોય એમ મોઢું નજીક લાવી બોલે, 'કેમ બહુ મયડાય છે 'લી?' લગાવું આંટે?' કહી શીંગડું એક તરફ નમાવે. ગંગા નીચું જોવા મથતી ખરીઓ ખોતરવા માંડે. 'પોંસરી રે'તી હોય તો આમ હાથ અડાડવો પડે?'

પછી, 'લાય 'લ્યા કાળિયા, બોલેણી ને રાશ હેડ.' કહી ગંગાને કપાળે, ડોકે પંપાળતા હોય. એમના બંધ હોઠ, નમેલો ચહેરો અને મીઠો મલકાટ સમજતી હોય એમ ગંગા હકારમાં માથું હલાવતી રહે.

પાછલી ઉંમરમાં એ બેવડ વળી ગયેલી. 'આ નબદીએ આખી જિંદગી વૈતરાં કૂટીને કેડો ભાંજી નાંખી.' શાંતામામી એમની ભેંસો માટે ગોતું બનાવવા વાંકા વળે ત્યારે આ વાક્ય અચૂક બોલતાં. પછી આગળ આવી ગયેલી વાળની લટને હાથે ચોંટેલું ગોતું વાળને અડે નહિ એમ હથેળી વાળી કાંડાની ધાર વડે વાળ કાન પાછળ ગોઠવી મારી સામે જોતાં. 'મોટો થઈને આની હામું જોજે રોયા.'

બાની આંખો એકદમ કાળી અને ભાવવાહી હતી. એ સીધું તાકતી ત્યારે એમનો ચહેરો એ આંખોમાં આવીને બેસી ગયો હોય એમ અનુભવાતું. એ ખપ પૂરતું બોલતી. નજરથી કહેવાય ત્યાં હોઠ ન ઊઘડે. મોટા ભાગે એ કોઈ ને કોઈ કામમાં જોતરાયેલી રહેતી. ગમાણ વાળવી, ગાયો માટે ગોતું પલાળવું, રજકો કે ઘાસનો પૂળો ચકાસીને નીરવો, અમે વાળી લાવેલા છાણમાં કૂંવળ (ઘઉંના છોડની કતરણ, પરાળ) ઉમેરી છાણાં થાપવાં. જાણે એ કદી થાકતી નહિ. ઘરની રસોઈ ઢાંકો-ઢૂબો ને વાસીદું પરવારી એ પડિયા-પતરાળાં બનાવવા બેસતી. અમનેય ભેગાં જોતરતી. કોઈ વાર લાગ મળ્યે રમવા ભાગી ગયો હોઉં ત્યારે અકળાઈને હથેળી ખોલ-બંધ કરતાં મારી સામે તાકી રહેતી. મને ખબર હતી કે એના હોઠ સુધી આવી ગયું હશે... તારા બાપ જેવો ના થતો. બાને ભાઈ (મારા

પિતા) માટે બહુ લાગણી નહોતી. એ મારી મા પર મન ફાવે એમ હાથ ઉપાડી લેતા એ એમને બિલકુલ પસંદ નહોતું.

તારો બાપ... એમ બોલી બા અટકી જતી. પછી હળવેથી મારો હાથ હાથમાં લઈ કહેતી, 'તું સરખું ભણજે અને મારી છોડી સામું જોજે.' પછી થોડી વાર હાથ એમ જ પકડી રાખી જાળિયામાંથી દેખાતી ગંગા સામે જોઈ રહેતી. બા સ્વભાવે બહુ ઋજુ હતી. અમને કડવું બોલતી પણ અમારી પાડોશમાં રહેતાં અને અમારા દૂરની સગાઈના શાંતામામી મને નવી નવી ગાળોથી નવાજે એ એમને ગમતું નહીં. શાંતામામી બિન્દાસ હતાં. આખાબોલા ને જબરા! એ બાને બહુ ગણકારતા નહિ. 'મારો રોયો', 'નખ્ખોદીઓ', 'ઓટી વાળ', 'તાણી કાઢેલો', 'અદક પાંસળી' જેવાં સંસ્કારી વિશેષણો ઉપરાંત કાગડો, ગધેડો, નીચ, અને કપાતર કે મૂઆ જેવાં વ્હાલભર્યા સંબોધનોનો તેમની પાસે અખૂટ ભંડાર હતો. અમે બધાય ભાણિયા ટેવાઈ ગયેલા. શાંતામામીનું અથરું બોલવું કોઈને ક્યારેક અખરતું નહીં. આજે એવી મીઠી ગાળો આપે એવું કોઈ રહ્યું નથી એટલે એ સઘળું યાદ આવે ત્યારે ઘરમાં પસંદગીથી સજાવેલા ફર્નિચર ને દીવાલે ચીવટપૂર્વક ગોઠવેલી છબીઓ પર અથડાઈ નજર ભોંટી પડે છે.

આમ જ એક વાર ભોંટા પડવાનું થયેલું, કાભઈ'દાના ખેતરમાં તોતાપુરી કેરીનો આંબો હતો. તોતાપુરી કેરી કાચી ખાઈએ તોય કોપરા જેવી લાગતી, અમે માસિયાઈ ભાઈ-બહેનોએ એક વખત એમના આંબા પર ધાડ પાડેલી. ઘરના લક્કડિયામાંથી ચોરેલું મીઠું-મરચું કાચી કેરી પર ચોપડી ચોપડી મજેદાર જ્યાફત ઉડાવી હતી. નીચી નીચી અને વાડ તરફની બધી કેરીઓ તોડી અને પથરો વાગી ચિરાયેલી કેરીઓ ત્યાં જ ફેંકી બગાડ કર્યો એટલે કારસો પકડાયો.

હું મોટો એટલે બાએ મારી સામે જોયું ત્યારે બા સામે મહાદેવના સાવ જૂઠા સોગંદ ખાઈ હું નામકર ગયેલો. બાને ખબર હતી કે હું જૂઠું બોલું છું પણ કાભઈ'દાની સામે એમણે ખોખારીને કહેલું, 'મારો ભાણિયો કોઈ દિવસ જૂઠું ના બોલે. તમે ઘર ભૂલ્યા. અમારા બ્રાહ્મણિયા સંસ્કાર જુદા હોય ભઈ. બરાબર તપાસ કરીને બોલવાનું રાખો તો સારું. કાભઈ'દા પરાભવ ઓઢીને જતા હતા ત્યારે એમના ઢીલા ઊપડતા પગ સામે જોતાં બાની નજરમાં ન સમજાય એવું કશુંક યાદ આવી ગયું. શેરી વટાવી ગયા પછી બા મારી તરફ ફરી. એ કશું બોલી નહોતી. બસ, જોયું હતું. એ ક્ષણે સાવ ભોંટા પડી જવાયું હતું.

બાને સાત દીકરીઓ, બે દીકરા, એક વિધવા જેઠણી અને બે ગાયોનો પરિવાર સાચવવાનો એટલે કરકસર એના સ્વભાવમાં ભળી ગઈ હતી. મામા પહેલી વાર દાંતે ઘસવાનો પાઉડર લાવ્યા હતા. એનો ધોળો રંગ, રેશમી સ્પર્શ ને ઇજમેટની સુગંધથી મોંમાં ધમધમાટ ફોરી ગયેલો. બીજે દિવસે વહેલી સવારે હાથમાં દાંતણને બદલે પાઉડર માટે હાથ લંબાવ્યો ત્યારે શીશી બદલાઈ ગઈ હતી. આછા ઉજાસમાં પાઉડર મોંમાં જતાં જ મીઠું દાંતે વાગવા લાગ્યું. મારાથી ઊંચા અવાજે પુછાઈ ગયેલું, 'કોણે મીઠું ભેળવ્યું છે પાડવરમાં? બા ફૂંઉઉ કરતાં હસી પડેલાં. 'પાડવર નહીં અલ્યા પાવડર. મીઠું ના ઉમેરો તો તારો પાડવર દહ દાડાય નહિ ચાલે. ને બીજું, મારા છોકરાએ જગન નથી માંડ્યો. નવું જોઈને આણ્યું એનો હરખ કર છાનોમાનો.'

એ સાંધેલા, થીંગડાંવાળા સાડલા પહેરતી. વળી એ ઊતરે એટલે એ સાડલા વાપરી ગોદડી સીવતી. ચીવટથી શાક સમારતી હોય એમ બા અમારું આંગણું વાળતી. ખાખરાના પાનના ગંદા બનાવી છાપરે સૂકવતી. અમે પડિયા-પતરાળાં બનાવવા લીમડાની સળીઓ વીણી લાવીએ ત્યારે પાંચ પૈસાનો સિક્કો મારી હથેળીમાં મૂકી મીઠું મલકાતી.

વરસોનાં વરસ જોયેલો એ મલકાટ હું સમજણો થયો ત્યારે સાવ જુદો અનુભવાયો. અમારા સુખમય અનુભવોની પછીતે છુપાયેલું એ અસુખ કદી વરતાયું જ નહિ. બાની પેલી નેહનીતરતી આંખોમાં એક વાર પાણી ભરાયાં હતાં. હું બી.એ.એમ.એસ. પાસ કરીને એક ખાનગી નર્સિંગ હોમમાં જોડાયેલો.

મારાં માતા-પિતા એ વખતે નવસારી નજીક જલાલપોરમાં રહેતા હતા. હું ઘરથી નીકળ્યો ત્યારે માએ હઠપૂર્વક તાકીદ કરેલી. ‘સાંભળ, બહારનું ગમે એવું ખાઈશ નહીં. અસારવાનું ઘર સિવિલથી ઢેફાવા થાય. બે ટાઈમ આપણ ઘરે જઈ ખાઈ આવજે, થોડાક પૈસા બચાવવાની લાલચે માનું સૂચન મને શીરાની જેમ ગળે ઊતરી ગયેલું. લગભગ દોઢેક મહિનો બધું બરાબર હતું. એક દિવસ બપોરે જમવા ગયો ત્યારે મારા ભાણામાં રોટલો મૂકતી બાની હથેળી પર આંસુનું ટીપું પડ્યું. એની સામે જોયું કે છલોછલ આંખો ઠલવાઈ ગઈ. હું સાવ ડઘાઈને એના દદડતા ગાલ જોતો રહ્યો. એ વખતે એનાં આંસુ લૂછવાનુંય ન સૂજ્યું. એણે સાડલાનો છેડો મોં પર ફેરવી કહ્યું, ‘હેંડ, ખાઈ લે હવે.’

‘પણ શું થયું? તું રડી કેમ?’

‘એક વાર ખાઈ લે ધરાઈને. પછી વાત કરું છું.’

મન ભારે થઈ ગયું હતું તોય હું બાને બરાબર ઓળખતો હતો એટલે ભાણામાં મુકાયેલો રોટલો પાછો મૂકવાની હિંમત ના ચાલી. પાણી પીને ગળે વળતો ડયૂરો ભીંજવી કોળિયો ઉતારતો રહ્યો. હું હાથ ધોઈ ઊભો થયો.

‘તું બેસ બાંકડે. હું પરવારીને આવું છું.’

હું પરસાળમાં બેઠો હતો. ક્યારે આવી ત્યાં એ મારી બાજુમાં બેસી ગઈ એની સરત ન રહી. સામે પસાર થતાં વાહનોથી હવામાં છવાયેલી ધૂળ આંખમાં ભરતી હોય એમ રસ્તો તાકી રહેલી. થોડી વારે હળવાશથી બોલી, ‘જો ભઈ, હવે તું મોટો થયો. કમાતો થયો. ક્યાં સુધી આવી અગવડો વેઠીશ? એમ કર... ટિફિન બંધાવી લે એટલે આવવા-જવા સાઈકલ ખેંચવી નહિ ને નોકરીમાં ધ્યાન અલાય. શું સમજ્યો?’

કૂવો ચૂવે એમ મન ચૂવા લાગ્યું. અંદર છેક અંદરથી કોઈ આમળતું હોય એમ અનુભવાયું. હું બા સામે જોઈ રહ્યો. એના હસવા મથતા હોઠ ભિડાયા. પરાણે આંસુ ખાળતી એ મને જોઈ રહી. પછી ન વેઠાતું હોય એમ મારા માથે હાથ મૂકી ઉતાવળે ડાંફો ભરતી ઉંબરો ઓળંગી અંદર જતી રહી.

એકાદ અઠવાડિયા પછી હું મળવા ગયો ત્યારે બાએ હસીને આવકાર્યો. પણ પાછી પાણીનો પ્યાલો લંબાવી ને અચાનક ટેબલ પર મૂકી, ‘દાળ ઊભરાઈ જશે...’ એવું કશું બોલતી ઉંબરો ઓળંગી અંદર ચાલી ગઈ. પણ આ બધું કઈ કોઈને કહેવાય? મનમાં થાય કે કહેવાથી અનુભૂતિ ભાંભરી થઈ જાય.

ક્યાંથી આવતી હશે આવી માયા? એ માયાનો રંગ ઝાઝો ન ટકવાનો હોય એમ એક સાંજે દાદાને ચબૂતરે બેસી બીડીઓ ફૂંકતા જોયા. પગ નીચે ઢગલો ઠૂંઠાં પથરાયા હતાં. થોડી વારે પગ લાંબો કરી પીપળના થડ સામે તો ઘડી પસાર થતું વાહન દેખાતું બંધ થાય ત્યાં સુધી તાકી રહેલા. મેં એમને કદી આ રીતે બેઠેલા જોયા નહોતા. એમને તો હવામાંથી એ કામ શોધી કાઢવાની ટેવ હતી. હું સામે આવીને ઊભો ત્યારે ઢળી ગયેલી ભીની પાંપણો પર આંગળી ફેરવી લેતાં એમણે બીડી મોંમાં મૂકી, મને બેસવા ઇશારો કર્યો. હું જિંદગીમાં પહેલી અને છેલ્લી વાર એમની સાથે એ રીતે બેઠો હતો.

‘તું દેશી વૈદું ભણ્યો છે તો કોઠાના કેન્સરની અકસીર દવા દેખાડ.’

ત્યારે મને ખબર નહોતી કે બાને છેલ્લા સ્ટેજનું ગર્ભાશયનું કેન્સર છે.

ત્રણ મહિનામાં બા ખાટલે પડી. એની હાડેતી કાયા સાવ કંતાઈ ગઈ હતી. પથારીમાં પડેલા સૂકી ડાળી જેવા હાથ ને ડાળખીઓ એવી આંગળીઓ હલાવતા એણે મને ‘બેસ’ એમ કહ્યું.

હું લગભગ રોજ એને મળવા જતો. એની ઊંડી ઊતરી ગયેલી આંખો માંડતી એ મલકાવા મથતી ત્યારે હાડકા ઊપસી આવતાં ને દાંત વગરના ચહેરામાં ખોપરીનો આકાર ભાળતી મારી નજર હું કશેક ઠેરવવા મથતો.

દાદાને હું મેં આપેલા ઉકાળા, રસાયન અને સુવર્ણવસંતમાલતી કેવી અકસીર છે એવું કહેતો ત્યારે મારો અવાજ નાનપણમાં બા સામે જૂઠું બોલતાં ઠરડાઈ ગયો હતો એમ થયારાઈ જતો.

બા ધીમા ગળી જતા હોય એવા અવાજે પૂછતી, ‘તારા ઘેર કશું કહ્યું નથીને મારા વિશે?’

હું એની હથેળી દબાવતો. બસ એમ હળવા સ્પર્શ કે વાળમાં હાથ ફેરવવા સિવાય કશું થઈ જ ન શક્યું. આ વાળ એને કેટલા ગમતા? હિનાબહેન કે મંજુમામી પાસે તડકે બેસી તેલ સીંચાવતી વેળા આંખો મીંચી સાવ હળવાં થઈ જતાં.

એક વહેલી સવારે મારા મોટા મામાના અચાનક અવસાનના સમાચાર મળ્યા. એમને પોસ્ટમોર્ટમ રૂમમાંથી બહાર લાવ્યા ત્યારે દીકરાને રોકી રાખવો હોય એમ દાદાએ મોટા મામાની હથેળી ચસચસાવીને પકડી રાખી હતી. કેટલીય વારે બીજો હાથ હવામાં હલાવતાં કહ્યું, ‘ઘેર કોઈ રડશો નહિ. એને ખબર પડશે તો... એમનો અવાજ તરડાઈ ગયો. પછી હોઠ ભીડી ડૂસકું દબાવતાં ઉમેર્યું, ‘ઘરઆંગણેય આને નહિ લઈ જવાય... બહાર પીપળા નીચે જ... બોલતા એમના શ્વાસ સાવ છીછરા, ચીથરેહાલ અને ચામડી પર નીતરતો પરસેવો. એ સિવાય કશું યાદ નથી. કોણે કહ્યું હશે બાને? કે પછી એને સમજ પડી ગઈ હશે?’

રાત્રે દોઢેક વાગ્યે એનું શરીર શ્વાસ લેવા ઝાવાં મારતું હતું.

કોઈ બોલ્યું, તું તો ડોક્ટર છે. ઇન્જેક્શન આલ, બાટલો ચડાય. હું ચૂપચાપ બા સામે જોઈ રહ્યો હતો. થોડી વાર પહેલાં જ ડોક્ટરે બાને શ્વાસની દવા અને સ્ટીરોઇડનું મિશ્ર ઇન્જેક્શન આપ્યું હતું એટલે હું ચૂપચાપ બા સામે જોઈ રહ્યો. પહેલી વાર મને વધારે

મહેનતથી ભણી નિષ્ણાત તબીબ ન થવાનો પસ્તાવો થયો.

બાના ગળા પર આવી ગયેલી વાળની ચૂડથી શ્વાસ દબાઈ ગયો હોય એમ લાગ્યું. મોટા માસીએ ગંગાજળ રેડ્યું. ગળામાં ચોટેલા કફ અને પાણીથી બદલાયેલા શ્વાસનો ઘઘરાટ ઓરડાની શાંતિ ચીરતો રહ્યો.

હું એમીનોફાઇલીન નસમાં આપવાનું વિચારતો હતો ત્યારે બા અમારી મોટી કોઠીમાં ઊંડે ઊતરી ગયેલો બાજરો ધકેલવા કોઠીમાં ઊતરતી હતી એમ અંધકાર અને અવકાશમાં સરકી ગઈ.

બા હતી.

ના, બા આવી હતી.

એ સિવાય એના માટે કશું સૂજતું નથી.

કવિતા

ગમે કે ના ગમે : રાજેન્દ્ર સાગર, 2016, રેખા પ્રકાશન આણંદ, પૃ. 130, રૂ. 135.
વેદનાને વ્હાલ : ગિરીશ રઢુકિયા, 2021, યંગ ઈન્ડિયા પબ્લિકેશન, અમદાવાદ, 8 + 80,
રૂ. 150/

થાકના કારણે ચાલુ રથે એકાદ ઝોકું આવું આવું થઈ ગયું. યોગાનુયોગ તે ક્ષણે રથનું એક પૈડું નાનકડી શિલા પર ચડીને પછડાયું, તેનાથી રથ એક તરફ નમ્યો અને તેઓ સહેજ નીચે ખસતા હોય એમ અનુભવ્યું. તરત સભાન થયા. જાગ્રત થતાં સામે નજર કરી. આ દેખાય છે એ ટીંબો તો... અને અશ્વોની લગામ ઢીલી મૂકી દીધી. તરત ખેંચવાનો ઇશારો થયો. ચારે તોખાર માલિકની મરજીને પામી ગયા હોય એમ હણહણ્યા અને અગતિશીલ થઈ ઊભા રહ્યા જાણે આડી દીવાલ આવી ગઈ હોય!

ફરીને પાછળ જોયું ઇન્દ્રપ્રસ્થનો મારગ બાજુમાં રહી ગયો. વળી સામે નજર કરી, જોડાજોડ ઊભેલાં બે કદમ્બ વૃક્ષો બોલાવતાં હોય એમ હાલતાં રહ્યાં. હવે પૂરી તંદ્રાવસ્થા તૂટી, દ્વારકા જવાના જમણા રસ્તે વળવાના બદલે ડાબા મારગે કેમ ચડી જવાયું? એકદમ એકલા એકલા હસી પડ્યા જાત પર. પથ્થર આવ્યો તે... નહીંતર બીજી દિશામાં છેક... હળવેકથી દ્વારકા તરફ જવા રથ પાછો વાળ્યો ત્યારે થયું, રથ ગોકુળ પહોંચી ગયો હોત તો?

ક્ષણેક વાયુની એ તરફ જતી લહેરખીને કશુંક કહેવા માગતા હોય એમ ઊડીને જતી ધૂળને નીરખી રહ્યા! કાલિન્દીમાં વમળ પેદા થાય એમ એનો એ જ સવાલ વમળાયો – જમણે જવાના બદલે પોતે એ પ્રિય દિશામાં વળવા અભાનતામાં ક્યારે ઇશારો થઈ ગયો!

– હવે દ્વારકાના પથ પર પૂરપાટ દોડી જતા રથમાં રહ્યા રહ્યા જદુરાયે યમુનામાં ઝંપલાવ્યું હોય એમ... ભીનાશ...

બે લઘુકથા

રવજીભાઈ કાચા

1. હાર

શહેરનાં નામાંકિત ધારાશાસ્ત્રી નલિની દેવીએ કોર્ટમાં કરેલી અરજી ઉપર સ્વયં દલીલ કરી રહ્યાં હતાં. તેમની દલીલ હતી કે, ‘આપણી સરકારી હોસ્પિટલમાં બેડ મળે નહીં, ઓકિસજન હોય નહીં, અન્ય સુવિધાનો અભાવ છે જે મને તાત્કાલિક મળવાં જોઈએ.’ ન્યાયાધીશ વકીલને સાંભળી રહ્યા હતા.

અચાનક નલિની દેવીનો ફોન વાગ્યો... ફોન બંધ કરી નલિની દેવીએ કહ્યું, 'હું મારી અરજી પાછી ખેંચું છું.'

'નલિનીદેવી, આપે કેમ એકાએક નિર્ણય બદલ્યો? તમને ન્યાય જરૂર મળશે.' ન્યાયાધીશે સહાનુભૂતિ બતાવતાં કહ્યું.

'સર, મારી મમ્મીનો ફોન હતો, મારા એકના એક ભાઈએ સારવારના અભાવે દમ તોડી દીધો છે, હવે અરજીનું કે ન્યાયનું કોઈ મહત્ત્વ નથી. સર, મને ન્યાય મળશે જ એવો વિશ્વાસ હતો. પણ સર, હું હારી ગઈ.' કહી નલિની દેવી રડી પડ્યાં.

કોર્ટમાં સ્મશાનવત્ શાંતિનો ભંગ કરતા ન્યાયાધીશ બોલ્યા, 'નલિની દેવી, તમે નથી હાર્યા પણ કોર્ટ, તંત્ર, સરકાર બધાં હારી ગયાં છે.' સજળ નેત્રે અને નતમસ્તકે ન્યાયાધીશે કોર્ટ બરખાસ્ત કરી.

2. ધા

કોર્ટમાં વાદી-પ્રતિવાદી વચ્ચે જોરદાર દલીલો ચાલી રહી હતી ત્યાં...

'સાહેબ, મારા દીકરાને બચાવી લો સાહેબ. એને બચાવી લો.' બોલતી એક લઘરવઘર સ્ત્રીએ કોર્ટમાં આવી ધા નાખી.

કોર્ટનું કામકાજ થંભી ગયું. પેલી સ્ત્રી રોતીકકળતી કોર્ટની વચ્ચે આવી ન્યાયાધીશ સામે આશ્લાભરી નજરે ઊભી રહી.

'બહેન, તમારે જે કહેવું હોય તે આ કઠેડામાં આવી કહો.'

'સાહેબ, હું બાજુના ગામડેથી મારા નાનકડા દીકરાને લઈ વહેલી સવારે નીકળી છું. મોટા દવાખાને દાખલ કરવા. તેને કોરોના થઈ ગયો છે એટલે.'

'બહેન, તમારે જે કહેવું હોય એ ઝડપથી કહો. આ કોર્ટ છે, સમય ન બગાડો.' સરકારી વકીલે તાકીદ કરી.

'કંઈ વાંધો નહીં', એમને બોલવા દો.' ન્યાયાધીશે સંમતિ આપી.

'સાહેબ, દવાખાનામાં હું સવારની ભટકું છું. કોઈ મારા દીકરાનો હાથ ઝાલતું નથી. જ્યાંત્યાં મને ધક્કા ખવડાવે છે. છેવટે મેં મોટા દાક્તરની ઓફિસમાં દીકરાને નીચે સુવડાવી ખોળો પાથર્યો તો મને બહાર કાઢી મૂકવામાં આવી. મારા દીકરાને બચાવી લો સાહેબ.'

'બહેન, તમારી લાગણી ને મુશ્કેલી સમજી શકું છું પણ આ કોર્ટ છે, દવાખાનું નહિ. તમારે જવું તો ત્યાં જ પડશે.' ન્યાયાધીશે કહ્યું.

કોર્ટમાં બેઠેલામાંથી એક ઘાંટો સંભળાયો. 'સાહેબ, બે દિવસ પે'લાં તમારા દીકરાને કોરોના થઈ ગયેલ ત્યારે કેવું બધું તાત્કાલિક ગોઠવાઈ ગયેલું?'

કોર્ટમાં સન્નાટો છવાઈ ગયો.

આત્મકથા એ રસપ્રદ પ્રકાર છે. દુનિયાભરનાં સેંકડો પ્રકાશનગૃહોમાંથી પ્રગટ થતી અનેક આત્મકથાઓ તમારી આંખે ચડશે. કોઈ પણ વાચક તેના મનગમતા ક્ષેત્રની મનગમતી વ્યક્તિઓનાં જીવન વિશે જાણવા હંમેશાં ઉત્સુક રહેવાનો. એ રમતગમતનું ક્ષેત્ર હોય, ફિલ્મનું હોય, સાહિત્યનું હોય કે વિજ્ઞાનનું હોય. પોતાને પ્રિય એવી વ્યક્તિ કેવી છે? તેના ગમા-અણગમા કેવા છે? એ કેવું જીવન જીવ્યો? કેવા પડકાર આવ્યા? શું હાંસિલ કર્યું? માણસોના જીવન વિશે ઉત્સુકતા અને જિજ્ઞાસાનું એક ચક્ર સતત આપણી ભીતર ફરતું રહે છે. જમાનો કોઈ પણ હોય પણ એ હકીકત છે કે આપણે ત્યાં સ્ત્રીઓની આત્મકથાઓ જે માત્રામાં મળવી જોઈએ એ રૂપે મળી નથી. તેનાં સામાજિક, આર્થિક કે સાંસ્કૃતિક કારણો અનેક હશે અને છે. ભલે સ્ત્રીઓનું આત્મકથાલેખન મોડું અને ઓછું ઉપલબ્ધ થયું પણ અંગ્રેજી, પંજાબી, ઊડિયા, મલયાલમ, બંગાળી, હિન્દી, મરાઠી કે ગુજરાતી કોઈ પણ ભાષામાં તમે એક દષ્ટિપાત કરશો તો એ પણ એક હકીકત છે કે સ્ત્રી-લિખિત કેટલીક નક્કર આત્મકથાઓ આ સૈકાની સહુથી મોટી ઉપલબ્ધિ બની રહી છે.

એક પ્રશ્ન હું હંમેશાં વિચારતી રહું છું – એક સ્ત્રી જ્યારે આત્મકથા લખે છે ત્યારે વાચક શું શોધે છે? અને તરત મારા મનમાં વાચકના ભિન્ન ભિન્ન ચહેરા ઊપસે છે. જેનો જવાબ પણ મને સવાલ રૂપે મળે છે – વાચક કોણ છે? શું આ આત્મકથાનો વાચક એક લેખક છે? સમકાલીન છે? નવોદિત છે? વાચકની રુચિ કેવી છે? સામાન્ય માણસ છે? ગૃહિણી છે? નોકરિયાત છે? વિદ્યાર્થી છે?... મને લાગે છે કે આત્મકથા માટેની આ ‘શોધ’ વાચકના વર્ગ પર પણ ઘણો આધાર રાખે છે અને તેની રુચિ પર પણ. આત્મકથામાં સહુથી અગત્યની જે બાબત છે તે એ કે આત્મકથાનો લેખક પોતાના જીવનસંદર્ભોને કઈ રીતે જુએ છે, તેનું વિશ્લેષણ કઈ રીતે કરે છે તેની સમાંતરે એક વાચક તેના જીવનસંદર્ભોનું અર્થઘટન પણ પોતાની રીતે કરે છે એ પણ એક હકીકત છે. એટલે એક સ્ત્રીની આત્મકથા વિશેના પ્રતિભાવોના મૂળમાં વાચકોના વિવિધ વર્ગ પણ રહેવાના.

એક સમય એવો પણ આવ્યો જ્યારે આત્મકથાઓએ વેચાણમાં નવલકથાઓને પણ પાછળ છોડી દીધી હતી. તેનું એક કારણ એ પણ ખરું કે ભલે આ સ્વરૂપ આદર્શ રીતે ‘સત્ય’ પર ઊભેલું હોવા છતાં આખરે એક ‘ફિક્શન’ છે. આ આત્મની ‘કથા’ છે. આ સ્વરૂપમાં પણ એક રીતે સર્જનાત્મકતા માટે ભારોભાર અવકાશ છે. લખનાર તેના અનુભવને પ્રગટ કરી શકે તેવા કલ્પન-રૂપક તથા ભાષાની શોધમાં હોય છે. આ મુદ્દાને

જરા વ્યાપક રૂપે જોઈએ તો આ એટલે પણ એક રીતે ફિક્શન છે કે જે-તે આત્મકથા સંપૂર્ણ 'સત્ય' નથી કારણ કે એમાં લખનારનો પોતાના અનુભવ પ્રત્યેનો એક ચોક્કસ દષ્ટિકોણ છે. સત્યની શોધ માટે કાર્યકારણ સંબંધ અત્યંત આવશ્યક છે. કોઈ માણસ જીવનના મધ્યાહ્ને કે સંધ્યાએ જ્યારે પોતાના જીવનને અભિવ્યક્ત કરવા કલમ ઉપાડે છે ત્યારે આરંભિક વર્ષો વિશે લેખન કરતી વખતે તેને બે જ તત્ત્વ પર આધાર રાખવો પડે છે અને તે છે સ્મૃતિ તથા કલ્પના. મૈત્રેય પુષ્પા-લિખિત આત્મકથા 'કસ્તુરી કુંડલ બસેર'ની ભૂમિકા આ સંદર્ભે વાંચવી રહી. જ્યાં ઘણી ઘટનાઓ તેઓ ભૂલી ગયાં ત્યાં તેમણે કલ્પનાથી કામ ચલાવ્યું છે. ઘણા આત્મકથાકારોને આ રીતે કામ ચલાવવું પડ્યું છે. એટલે આત્મકથા એ સંપૂર્ણ 'મેટર ઓફ ફિક્ટ' થઈ જ ન શકે એ મુદ્દે પણ ખાસ્સી ચર્ચા વિદ્વાનોમાં થઈ છે અને થઈ રહી છે. જ્યાં સર્જનાત્મકતા છે ત્યાં કલ્પના છે અને જ્યાં કલ્પના છે ત્યાં સર્જનાત્મકતા છે. આત્મકથાલેખનમાં જીવનને જોવાનો અભિગમ ભલે પ્રથમ હોય પણ એ પછી કલ્પનાનું સ્થાન ભલે બીજું તો બીજું પણ એ રહેવાનું. આત્મકથાનો સંબંધ ભલે યથાર્થ કે સત્ય સાથે રહ્યો હોય પણ કહેવું જોઈએ કે કેવળ સત્યની પરિભાષાથી જ કે સમાજશાસ્ત્રીય અભિગમથી જ તેને નહીં પમાય. કારણ? 'સત્ય' એક નહીં, અનેક હોઈ શકે. એટલે મોટા ભાગે કોઈ પણ આત્મકથાકાર એવા સત્યને નિરૂપિત કરવાના જોખમથી દૂર રહે છે જે વિવાદિત હોય. અપવાદરૂપ આત્મકથાઓને બાદ કરતાં સ્ત્રીના સંદર્ભે આ મુદ્દે વધુ સભાનતા રખાય છે. જોકે અહીં જે આત્મકથા વિશે અહીં વાત કરવાની છે તે આત્મકથાનું શીર્ષક છે - 'એક કહાની યહ ભી'. મન્નૂ ભંડારીલિખિત આત્મકથા છે. આ આત્મકથાને 'કહાની' કહેવા પાછળ તેમનો આશય જુઓ:

'...એક બાત અચ્છી તરહ સે સ્પષ્ટ કર દેના ચાહતી હૂં કિ યહ મેરી આત્મકથા કતઈ નહીં હૈ, ઇસીલિયે મૈને ઇસકા શીર્ષક ભી 'એક કહાની યહ ભી' હી રખા. જિસ તરહ કહાની જિંદગી કા એક અંશમાત્ર હી હોતી હૈ, એક પક્ષ...એક પહલૂ ઉસ તરહ યહ ભી મેરી જિંદગી કા એક ટુકડા માત્ર હી હૈ, જો મુખ્યતઃ મેરે લેખકીય વ્યક્તિત્વ ઔર મેરી લેખનયાત્રા પર કેન્દ્રિત હૈ.'

અહીં લેખિકાને જિંદગીના યથાર્થની કથા માંડવી છે પણ અંગત જીવનના ઊંડાણ કરતાં અહીં જે પમાશે તે 'લેખિકા' મન્નૂ ભંડારીના બનવા-તૂટવાની કથા જ વિશેષ છે. એટલે અહીં 'લેખિકા' મન્નૂ ભંડારીનું પલ્લું વધુ નમતું હોઈ આત્મકથાના યુસ્ત માળખાને વળગી રહેનાર સમીક્ષકોને ક્યાંક સમતુલા પણ જોખમાતી લાગી શકે. જોકે અહીં પ્રશ્ન એ પણ થાય કે સ્ત્રીની સ્થિતિ ચોક્કસ બદલાઈ છે પણ એ બદલાવ કેવળ હકારાત્મક છે ખરો? કદાચ પહેલાંથી વધુ જટિલ સ્થિતિમાં તે મુકાઈ છે. પહેલાં કેવળ 'ઘર' હતું હવે ઘરની સાથે બહારનું કાર્યક્ષેત્ર પણ ઉમેરાયું છે. કશું બાદ નથી થયું, કશું અવેજમાં નથી મળ્યું, બેવડાયું છે. ન તો અપેક્ષાઓ ઓછી થઈ કે ન તો ફરિયાદો. છતાં એક સ્ત્રી તેના સંઘર્ષની વાત માંડે છે ત્યારે તે યાત્રા રસપ્રદ લાગે જ. વાચનમાર્ગે તે યાત્રાના સાક્ષી બનવું ગમે જ. રાજેન્દ્ર યાદવ સાથેનાં લગ્ન મન્નૂ ભંડારીના જીવન પર કઈ રીતે અસર કરે છે? તે લખે છે: 'લેખન કે કારન હી હમને વિવાહ કિયા થા... હમ પતિ-પત્ની બને થે. ઉસ સમય મુજે લગતા થા કિ રાજેન્દ્ર સે વિવાહ કરતે હી લેખન કે લિયે જૈસે રાજમાર્ગ ખૂલ જાયેગા

ઔર ઉસ સમય યહ મેરા એકમાત્ર કામ્ય થા. ઉસ સમય મੈં કૈસે યહ ભૂલ ગઈ કિ શાદી કરતે હી મેરે વ્યક્તિત્વ કે દો હિસ્સે હો જાયેંગે ...લેખક ઔર પત્ની.’ જગતમાં એવી ઘણી આત્મકથાઓ મળી આવવાની કે લગ્નની ઘટના એક સફળ લેખિકા માટે બે-ધારી તલવાર પર ચાલવા જેવી નીવડી હોય.

મન્નૂ ભંડારી, એક એવાં સ્ત્રી જેમણે તત્કાલીન રિવાજ મુજબ લગ્ન પછી કે પછી છવાસી વર્ષની ઉંમરેય પોતાનું નામ નહોતું બદલ્યું. તેમના વિદ્રોહી વિચારોનો નિર્દેશ આ વિચારબિંદુથી જ આરંભી શકાય. આ આત્મકથામાં સ્ત્રીમનની સંકુલતાઓ અને ભાવોનું જે રીતે નિરૂપણ થયું છે તે પ્રશસ્ય છે. નોંધવું જોઈએ કે અહીં તેમણે પારિભાષિક અર્થમાં ક્રમશઃ એવી આત્મકથા નથી લખી. નિજ ‘આત્મકથ્ય’માં તેમણે એ ઘટનાઓ તથા એ વ્યક્તિઓ વિશે લખ્યું છે જે તેમનાં જીવન સાથે જોડાયેલી હોય. તેમની કિશોરવયમાં જે બે વ્યક્તિઓનો વિશેષ પ્રભાવ પડ્યો છે તેમના વિશે તેમણે ઝીણી ઝીણી રેખાઓ પણ વિગતે આપી છે. તે બે વ્યક્તિઓ છે પિતાજી અને શિક્ષિકા શીલા અબ્રવાલ. જેમણે લેખન-ઘડતરમાં મહત્વની ભૂમિકા ભજવી છે. આ આત્મકથામાં અત્યંત સાધારણમાંથી અસાધારણ બનવાના પ્રારંભિક પડાવો રોચક બની રહે છે. ભાષા સાદગી અને પ્રવાહિતા ધ્યાનાકર્ષક બને છે.

૩ એપ્રિલ, 1931ના રોજ મધ્યપ્રદેશના ભાનપુરા ગામમાં જન્મેલ લેખિકાનું સ્મૃતિવન આરંભાય છે અજમેરના બ્રહ્મપુરી મહોલ્લાથી. બાળપણ ભર્યું ભર્યું હતું – રમતગમત, વાંચન, ભણતર અને રાજનીતિની ચર્ચાઓથી. જોકે આ ગતિવિધિની સીમા ઘર અને આખા મહોલ્લા સુધી વિસ્તરેલ હતી. આખો મહોલ્લો જ પરિવાર હતો. આજે જ્યાં બેફામ વકરતાં શહેરોમાં પરિવારના સદસ્યો પણ અજાણ્યા બની રહે છે ત્યાં જમાનો જ એ હતો જ્યાં એક ઘરનાં સુખ અને દુઃખ આખા મહોલ્લાનાં થઈ રહેતાં. આજે તો ધીમે ધીમે પડોશી કલ્ચરનો સમૂળગો વિચ્છેદ જોઈ શકાય છે. પરિણામ રૂપે અસુરક્ષિતનો ભાવ સ્થાયી થઈ ગયો છે. મન્નૂ ‘મન્નૂ ભંડારી’ બન્યાં તેની પછીતે આ મહોલ્લાનાં પાત્રો, તેમની ભાવભંગિની તથા ભાષા જ આધારભૂત બની રહ્યાં છે. તેમની સુપ્રસિદ્ધ નવલકથા ‘મહાભોજ’ના મુખ્ય પાત્ર પણ અહીંનાં દા સાહેબ જ સ્થાન પામ્યાં છે. શૈશવમાં જે સાહિત્ય ઉપલબ્ધ થતું તેઓને તેમાંથી પસાર થવાનું બનતું. ‘આવારા મસીહા’ના વાચન પછી શરત – સાહિત્ય તરફ ખેંચાય છે. આવા અનેક સંદર્ભો થકી ભાવકને ખ્યાલ મળી રહેશે કે લેખિકાના સાહિત્યિક રુચિઘડતરમાં કેવા સાહિત્યકારો અને કેવી કૃતિઓનો પ્રત્યક્ષ-પરોક્ષ પ્રભાવ રહ્યો છે.

આ આત્મકથામાં આંતર-બાહ્ય બંને યાત્રાના સંગઠ મળી રહે છે. જેમ કે પરિવાર ઇન્દોરથી અજમેર કેમ આવ્યું? તેમના પિતાજીની વિશેષતા કઈ હતી? કઈ વિશેષતાઓ પોતાના સ્વભાવમાં ઊતરી અને શા કારણે પિતાજીની હીન ભાવના પોતાનામાં પ્રગટ થઈ? શા કારણે પોતાની માને તેઓ ‘વ્યક્તિત્વવિહીન’ કહે છે? અજમેરના બ્રહ્મપુરા ઘરના બે માળનાં ઘરસંલગ્ન સંસ્મરણો કેવાં હતાં? અહીં પિતાજીના સ્વભાવનું ઐદાર્ય તથા પ્રતિષ્ઠા આપણને અનેક પ્રસંગોમાં દેખાય છે. આઠ-આઠ વિદ્યાર્થીઓને સાથે રાખતા પિતાજી એક તરફ અત્યંત કોમળ પ્રકૃતિના તો બીજી તરફ અત્યંત કોધી વર્તાય છે.

‘આપકા બંટી’ જેવી ઉત્તમ મનોવૈજ્ઞાનિક નવલકથા લખનાર મન્નૂ ભંડારી આ પાછળનું કારણ જોઈ જ શકે! આર્થિક પરિસ્થિતિ માણસના સ્વભાવને પણ બદલી નાંખે છે. પ્રવેશી ગયેલી કુંઠા, જવાબદારી અને આકાંક્ષાઓને કારણે પિતાનો સ્વભાવ બદલાતો રહે છે. આ આર્થિક ખોટના કારણે પરિવાર ઇન્દોરથી અજમેર આવે છે અને સંવેદનશીલતા પણ ગુમાવે છે. પહેલો શબ્દકોશ તૈયાર કરનાર પિતાને પ્રસિદ્ધિ તો મળે છે પણ પૈસા મળતા નથી. પિતાજીનો અહં તેમને તેમનાં બાળકો સાથે એ દુઃખ પણ વહેંચવા દેતો નથી. નવાબી ઠાઠ એ જ રહ્યા પણ હાથ છૂટો ન રહ્યો. પરિણામે કુંઠાનું ક્રોધમાં પરિણમવું સ્વાભાવિક હતું અને એ ક્રોધ ઊતરે છે લેખિકાની મા પર. મા નિરંતર થથરતી રહેતી. સવારથી સાંજ સુધી બાળકોની ઇચ્છા પૂરી કરવી અને પિતાજીની આજ્ઞાનું પાલન કરવા સિવાય અન્ય કોઈ જ અસ્તિત્વ પોતાની મામાં લેખિકાને દેખાતું નથી. કદાચ એટલે જ મા તેમને ‘વ્યક્તિત્વવિહીન’ લાગી છે.

બાળપણમાં મન્નૂ રંગે કાળાં અને દૂબળાં હતાં અને ગોરો રંગ તેમના પિતાજીની કમજોરી. પોતાનાંથી બે વર્ષ મોટી, વાને ગોરી અને હસમુખી એવી બહેન સુશીલા સાથે પિતાજી દરેક વાતે તુલના કર્યા કરતા. જેથી નાનકડી મન્નૂમાં ઊંડે ઊંડે એક હીન ભાવ ઉત્પન્ન થાય છે. અહીં અત્યંત સૂક્ષ્મ રીતે કુમળી વયે રંગને કારણે જન્મતી લઘુતાગ્રંથિની મનોવૈજ્ઞાનિક અસરોની વિદારકતાનો પરિચય થશે. કદાચ એ જ હીન ભાવ ક્યાંક ને ક્યાંક તેમના અવચેતન મનમાં બેઠો રહ્યો. જેથી તેઓ પોતાને વિશે થતી પ્રશંસાનો જીવનભર વિશ્વાસ ન કરી શક્યા. આટલી પ્રસિદ્ધિ અને સન્માન પછીય એ લઘુતાગ્રંથિના વર્તુળમાંથી બહાર ન નીકળી શક્યાની પ્રતીતિ કરે છે. એ સાથે જ પિતાના શંકાશીલ સ્વભાવની પણ તેમણે બરાબર નોંધ લીધી છે. આ જ સ્વભાવગત લક્ષણ તેમની ભીતર પણ બરાબર ઊછરતું રહ્યું છે. તે પિતાની સ્વભાવગત મર્યાદાઓ પણ પોતાનામાં પ્રવેશી ગઈ છે તે પણ જાતપરીક્ષણ લેખિકાએ અનુભવ્યું છે. લેખિકા કબૂલે છે કે પોતાની ભીતર જે કંઈ વ્યક્તિગત મર્યાદા, કુંઠા, વ્યવહાર તથા પ્રતિક્રિયા છે તે કેવળ પિતાજીને કારણે છે. પિતામાં રહેલ યશ, કામના જેવી સ્વભાવગત મર્યાદાઓ પણ સાક્ષી ભાવે નોંધી છે. તેઓ લખે છે: ‘પિતાજી કે જિસ શક્કી સ્વભાવ પર મૈં કભી કભી ભન્ના-ભન્ના જાતી થી, આજ યકાયક અપને ખંડિત વિશ્વાસો કે નીચે મુજે ઉનકે શક્કી સ્વભાવ કી ઝલક હી દિખાઈ દેતી હૈ ...બહુત ‘અપનો’ કે હાથોં વિશ્વાસઘાત કી ગહરી વ્યથા સે ઉપજા શક.... ન જાને કિતને રૂપોં મૈં મુજ મૈં હૈ. કહીં કુંઠાઓ કે રૂપ મૈં, કહીં પ્રતિક્રિયા કે રૂપ મૈં, તો કહીં પ્રતિષ્ઠાયા કે રૂપ મૈં.’ (પૃ.૧૮). આર્યસમાજ વિચારોથી જાણ્યે-અજાણ્યે મન્નૂને મન્નૂ ભંડારી બનાવવામાં પરોક્ષ રૂપે ફાળો તો આપ્યો જ છે. તેઓ લખે છે કે જે ઉંમરે છોકરી લગ્ન કરીને સાસરે ચાલી જતી તે ઉંમરે પિતાજીનો આગ્રહ રહેતો હતો કે મન્નૂ રસોડાથી દૂર રહે. પિતાને દીકરીની ક્ષમતા અને પ્રતિભાને એ ‘ભાટિયારખાના’માં હોમી દેવાનું યોગ્ય લાગ્યું નહોતું. એક પિતા જ હતા જેઓ કૉંગ્રેસ, આર.એસ.એસ. કમ્યુનિસ્ટ પાર્ટી, પ્રજા સોશિયલ પાર્ટીના જેવી રાજનીતિક પાર્ટીઓના લોકો ઘેર આવતા ત્યારે ચર્ચા-દલીલો દરમિયાન નાનકડી મન્નૂને ત્યાં જ બેસવાનો આગ્રહ કરતા. જે વયે આ દળો વચ્ચેના આંતરિક વિરોધો કે સિદ્ધાંતોની કશી જ ગતાગમ નહોતી એ વયે પણ દેશમાં જે કંઈ ચાલી

રહ્યું હતું તેના પ્રવાહથી નાનકડી મન્નૂને અવગત કરાવતાં. આ પરિવારે અનેક ક્રાંતિકારી ડગ માંડ્યાનું સાહસ પણ ખેડ્યું. તત્કાલીન સમયે ઘૂંઘટ પ્રથાને તિલાંજલિ આપી કરાયેલા બહેનના લગ્ન એક ક્રાંતિકારી ઘટના જ લેખાય. જૈન ધર્મી હોવા છતાં લેખિકાના પિતાજી તહેવારમાં કેવળ દિવાળી ઊજવતા. અહીં આ પ્રકારના કૌટુંબિક પરિવેશને સમાંતરે પિતાજીના વ્યક્તિત્વમાં રહેલ નામ, સન્માન, પ્રતિષ્ઠા, યશ, લિપ્સા વગેરે દુર્ગુણોની રેખાઓ પણ તેઓ તાટસ્થ્ય ભાવે નિરૂપી શક્યા છે.

મા પિતાથી સાવ વિપરીત. જેણે જીવનભર પોતાના માટે કશું ન માંગ્યું. બાળકોની જીદને ફરજ સમજતી મા માટે લેખિકાએ ‘ધરતીથીય અધિક સહનશીલ’ જેવા શબ્દપ્રયોગનો કરેલ વિનિયોગ તેના વ્યક્તિત્વ અને જીવનની તાસીર પ્રગટ કરી આપે છે. મહત્ત્વનું એ છે કે અહીં સાક્ષીભાવે દ્રષ્ટા બનીને અનુભવેલ ઘટનાઓને મનોવૈજ્ઞાનિક દષ્ટિકોણથી નિરૂપી છે. મા સાથેનો તેમનો લગાવ ‘સહાનુભૂતિ’ને કારણે બંધાયો હોઈ શકે પણ એ મા તેમના માટે ‘આદર્શ’ કદી ન બની શકી. અહીં વાત ભલે માતા-પિતાના સ્વભાવની તથા જીવનશૈલીની થતી હોય પણ પરોક્ષ રીતે તો લેખિકાનો પોતાનો જીવન માટેનો અભિગમનો સ્પષ્ટ ખ્યાલ મેળવી શકાય છે. અલબત્ત વારસામાં મળેલ પિતાજીનો સ્વભાવ તેમને કોઈપણ ખોટી વાતને આંખ મીંચીને સ્વીકારી લેતાં રોકે છે. જે અનેક પ્રસંગે અનુભવી શકાય છે. જૈન ધર્મી હોવા છતાં આર્યસમાજ રૂપે દીક્ષિત થયેલાં ત્યાં સાઠ-સિત્તેર સાધ્વીઓ આવે છે. પિતાજી જ્યારે તેમને મળવાની ના પાડી દે છે ત્યારે પોતે આડંબરો પર એટલી દલીલ કરે છે લોકો દંગ રહી જાય છે. લેખિકા લખે છે: ‘મદો કે બીચ બૈઠકર સાધ્વીયોં સે બહસ ! ઉન્હે કયા પતા કિ બહસ કરને કી ક્ષિતરત તો ઘુટ્ટી મેં મિલી થી હમેં..’ (પૃ. ૧૭). બીજી એક રોચક ઘટના આઝાદ હિન્દ ફોજના કેસ દરમિયાનની છે. શાળા-કોલેજમાં હડતાળનું આહ્વાહન થાય છે. મન્નૂ પણ ભાષણ કરે છે. પિતાજીના એક મિત્ર છોકરીને અપાયેલી આટલી છૂટથી કાનભંભેરણી કરે છે. પણ અજમેરના સન્માનિત ડૉ. અંબાલાલજી મન્નૂને વધામણી આપવા ઘેર આવે છે અને પિતાજીના ચહેરા પર સંતોષ ફેલાતો જાય છે. અહીં પિતાના સ્વભાવમાં રહેલ આંતરવિરોધો સંદર્ભે અત્યંત સૂક્ષ્મ નિરીક્ષણ જોઈ શકાય છે: ‘એક ઓર ‘વિશિષ્ટ’ બનને ઔર બનાને કી પ્રબળ લાલસા તો દૂસરી ઓર અપની સામાજિક છવિ કે પ્રતિ ઉતની હી સજાગતા. પર કયા યહ સંભવ હૈ?’ (પૃ. ૨૫)

આ આત્મકથામાં એક અધ્યાપિકાનું રૂપ અનેક સ્થાને પ્રાપ્ત થાય છે. વર્ષ ૧૯૪૫માં મૅટ્રિક પાસ કરીને પહેલા વર્ષમાં પ્રવેશ લેનાર મન્નૂને અધ્યાપિકા શીલા અગ્રવાલનો ભેટો થાય છે. જેમણે કાયદેસરનો સાહિત્યની દુનિયામાં પ્રવેશ કરાવ્યો. શરત-પ્રેમચંદ, અજોય, યશપાલ, ભગવતીચરણ વર્મા, જૈનેન્દ્ર ઇત્યાદિના સાહિત્યસંસર્ગમાં આવે છે. ‘શેખર : એક જીવની’ વાંચતાં જે ન સમજાયું તે ‘નદી કે દ્વીપ’ વાંચ્યા પછી પુનઃ વાચને સમજાય છે. યુવાની અને દેશમાં ચાલી રહેલ ક્રાંતિકારી હવાને કારણે યશપાલ પ્રિય લેખક બને છે. તેઓ લખે છે: ‘શાયદ યહ ઉમ્ર કા હી અસર થા કિ નાયિકાઓ કે સાથ જીને કી જગહ નાયિકા બનકર જીના જ્યાદા અસ્થા લગતા થા.’ (પૃ. ૨૨). આ અધ્યાપિકા કે જેમણે મન્નૂના જીવનને સાહસ, આત્મવિશ્વાસ અને દિશાઓથી ભરી દીધું. કલકત્તાના કોમલ

કોઠારી જેમણે રાજમહેલની મીરાંના ક્રાંતિકારી રૂપનો પરિચય કરાવ્યો. બાલીગંજ શિક્ષા સદન જેવી સ્કૂલથી પોતાની કારકિર્દી શરૂ કરનાર મન્નૂ માયાળુ પણ અનુશાસનપ્રિય પુષ્પમયી બોસ પણ પ્રભાવિત કરે છે. આ એ જ સ્થળ છે જ્યાં મન્નૂ ભંડારીએ પોતાની જિંદગીનાં મહત્વનાં નવ વર્ષ ગાળ્યાં, અને જીવનના સર્વોત્તમ વર્ણાંકો અનુભવ્યા. જ્યાં પહેલી વાર્તા 'મૈં હાર ગઈ'થી સાહિત્યના વિશ્વમાં પદરવ માંડ્યા. લાઇબ્રેરીમાં પુસ્તકો મંગાવવાના નિમિત્તે રાજેન્દ્ર યાદવ સાથે પરિચય થયો જે લગનમાં પરિણમ્યો.

આ આત્મકથામાં એક જ સ્ત્રીમાં રહેલ બે સ્ત્રીઓના ચહેરાઓ અને બંને રૂપો વચ્ચેનો આંતરસંઘર્ષ અનેક પ્રસંગોમાં દષ્ટે પડશે. પછી એ ચાહે પત્ની રૂપે હોય કે મા રૂપે. સાહિત્યજગતમાં એવાં અનેક દષ્ટાંતો મળી રહેશે જ્યાં પતિપત્ની બંને પ્રખર સાહિત્યકાર હોય, બૌદ્ધિક હોય. વ્યક્તિગત રૂપે કોઈ બે માણસ પરિપૂર્ણ અનુભવાઈ શકે છતાં ક્યારેક શક્ય છે બે ઉત્તમ માણસો સાથે રહે ત્યારે તેમનું સહજીવન ઉત્તમ ન પણ હોય. મન્નૂ ભંડારી અને રાજેન્દ્ર યાદવના લગ્નજીવનમાં પણ આવી દુર્ભાગ્યપૂર્ણ ક્ષણો આવી. લગ્નજીવનમાં અનેક ઉતારચડાવ આવ્યા. એક કિસ્સો યાદ કરતાં મન્નૂ ભંડારી લેખે છે : 'મેરી શાદી કે બાદ ભૈરવજીને બડે હલકેફુલ્કે મૂડ મેં કભી કિસી સે કહા થા - મન્નૂ ભંડારી મેરી ખોજ હૈ ઔર રાજેન્દ્ર યાદવ કી પ્રાપ્તિ.' અબ યહ અલગ બાત હૈ કિ ઇસ પ્રાપ્તિ (?) કો રાજેન્દ્ર જબ તક મૈંને ઉન્હેં અપને સે પૂરી તરહ મુક્ત નહીં કર દિયા, શાયદ એક નુકસાન કી તરહ હી. બેતે, ભુગતતે રહે..પર આશ્ચર્ય તો ઇસ બાત કા હૈ કિ ઉન્હોંને કભી ભી અપને કો ઇસ નુકસાન સે મુક્ત કરને કી કોશિશ નહીં કી.' (પૃ . ૩૮). અહીં તેમના સંકુલ લગ્નજીવનનું એક ચિત્રણ તો મળે જ છે, પણ નોંધવું રહ્યું કે વાત તો મુકાઈ છેવટે પુરુષ સંદર્ભે જ. લેખિકા રૂપે શોધી નાંખ્યાનું અને એક સશક્ત લેખિકાને પત્ની રૂપે મેળવી લીધાનો પતિનો એક અહં. રાજેન્દ્ર યાદવ સાથેના પોતાના સંબંધોની વાત અને વૈચારિક મતભેદોનો સ્વીકાર તેમણે પૂરી પ્રમાણિકતા સાથે કર્યો છે. તે પતિ-પત્નીના સૂત્રમાં બંધાયા તેના નિમિત્તમાં લેખન હતું. પતિએ પત્નીના લેખનને પ્રોત્સાહન આપ્યું પણ ભીતરની સ્ત્રી સદા નિરાશ રહી. પુત્રી માટે થઈને ધીરજ બાંધી રાખી અને દામ્પત્યજીવનનું નિર્વાહ કર્યે રાખ્યું જેના પરિણામ રૂપે પોતાની દીકરીને 'બંટી' બનવાથી બચાવી રાખી. આ એક માનો વિજય જ કહી શકાય !

લગ્ન પૂર્વે શરૂઆતમાં રાજેન્દ્ર યાદવ સાથે થયેલ મુલાકાતથી લેખિકાના મનમાં એક બૌદ્ધિક લેખક સાથેની મૈત્રીથી આનંદ છલકાય છે. નાનકડા ફલેટમાં લગ્નજીવનનો આરંભ થાય છે. પણ વાસ્તવના ધરાતલ પર પગ મૂકતાં જ લગ્નજીવનનું વાસ્તવ પણ બહુ ઝડપથી સમજાઈ જાય છે. ગૃહસ્થજીવનમાં પગ માંડતાં મન્નૂ ભંડારી અહીં લેખિકા રૂપે નહીં પણ લગ્નજીવનને શણગારવાનાં સ્વપ્નો લઈને આવેલી એક મુગ્ધ નવોદ્ભ મન્નૂ રૂપે અનુભવાય છે. પતિમાં રહેલ 'લેખકીય અનિવાર્યતા' અંગેની પ્રાથમિકતા સ્વપ્નને ચૂર ચૂર કરી મૂકે છે. અહીં લેખિકાનો મનોભાવ અત્યંત નોંધનીય છે. એક તરફ સમાજમાં, બુદ્ધિજીવી વર્ગમાં આધુનિકતાના નામે સ્ત્રી-પુરુષસમાનતાનાં પગરણ મંડાયાં પણ સ્ત્રી- મન અને તેનું વિશ્વ ? આ આખા વિચારને લેખિકાએ સામાજિક રૂપે નહીં પણ કેવળ 'સ્ત્રી'ના મનોગત રૂપે અંકિત કર્યું છે. ક્યારેક આ જ સમાનતા એ જ સ્ત્રી માટે દુઃખ અને પરબ ❖ સપ્ટેમ્બર, 2022

અવસાદનું કારણ બનીને પણ આવે છે. લેખિકા લખે છે: ‘પર જિંદગી શુરુ કરને કે સાથ હી લેખકીય અનિવાર્યતા કે નામ પર રાજેન્દ્ર ને ‘સમાનાંતર જિંદગી’ કા આધુનિકતમ પેટર્ન થમાતે હુએ જબ કહા કિ ‘દેખો, છત જરૂર હમારી એક હોગી લેકિન જિંદગીયાં અપની અપની હોગી - બીના એક દૂસરે કી જિંદગી મેં હસ્તક્ષેપ કિયે બિલકુલ સ્વતંત્ર, મુક્ત ઔર અલગ’, તો મેં તો બિલકુલ અવાક..! અપની-અપની જિંદગી કા જો બટવારા હુઆ ઉસમેં ઘર કી સારી જિમ્મેદારિયાં ઔર સમસ્યાયેં – આર્થિક સે લેકર દૂસરી તરહ કી – મેરે જીમ્મે થી, જિસમેં મુજે રાજેન્દ્ર કી દિલચસ્પી કી હી નહીં, સહયોગ કી ભી જરૂરત રહતી થી, લેકિન ઉસે તો રાજેન્દ્ર ને મેરા અધિકારક્ષેત્ર ઘોષિત કર રખા થા.’ (પૃ. ૫૬-૫૭). રાજેન્દ્ર યાદવ ઘર સંસાર શરૂ કરે છે, પતિ બને છે પણ તે સાથે જોડાયેલી જવાબદારીઓ સ્વીકારતા નથી. નોકરી ન કરતા પતિને રેડિયોમાં નિયુક્તિ માટેની તક પણ મળે છે પણ લેખિત પરીક્ષા માટે બેસવામાં અહં ઘવાય છે. ગૃહસ્થી માટે નિયમિત આવકની અનિવાર્યતા તરફ આંખમીંચામણાં કરતા પતિના આવા વલણ માટે લેખિકા નોંધે છે : ‘મુજે ઇનકે નોકરી ન કરને સે ન કોઈ શિકાયત થી.. ન તકલીફ. તકલીફ થી તો કેવલ ઇસ બાત સે કિ જબ આપ નોકરી નહીં કર સકતે... કરના હી નહીં ચાહતે તો કમ સે કમ મેરે નોકરી કરને ઔર ઘર ચલાને પર ઇતની ઇતની કુંઠાયેં પાલકર મેરા ઔર અપના જીવન તો ઇતના અસહજ ઔર તકલીફદેહ મત બનાઈયે..’ (પૃ ૬૭). પરાકાષ્ટા તો ત્યાં અનુભવાય છે કે મોંમાં પડેલા અસહ્ય ચાંદાને કારણે ત્રણ દિવસ સુધી ખાઈપી ન શકતી પત્નીને ડોક્ટર પાસે લઈ જવાનું તો ઠીક પણ ખબર પૂછવા જેટલી તમા પણ રાખતો નથી ત્યારે પતિમાં માણસાઈ પણ ચાલી ગઈ હોવાની અનુભૂતિ કરે છે. બીજા એક પ્રસંગે બાળકના જન્મસંબંધિત વ્યવસ્થા ન કરી શકવાને કારણે પોતાની ગર્ભવતી પત્નીને તેની બહેન સુશીલાને ત્યાં છોડીને રાનીખેત ચાલ્યા જાય છે. બાળકના જન્મ સમયે એક તરફ પત્ની વેદનાથી તરફડતી હતી ને બીજી તરફ નિરાંતે સૂઈ જતો પતિ(!). બાળકીના જન્મ બાદ પણ ‘લેખક પતિ’ હંમેશાં નક્કી કરેલ સમયે ભીડ સાથે આવે ને ભીડ સાથે જ ચાલ્યા જતા. બે મહિનાની બાળકીને ઘેર એકલી મૂકીને કોલેજની નોકરીએ જવું અશક્ય હતું છતાં એક નિર્મમ અસહયોગ જ સાંપડે છે. લેખિકા લખે છે : ‘ઉસે દેખના ન તો રાજેન્દ્ર કે બસ કા કામ થા ઔર ના હી વે ઉસકે લિયે તૈયાર થે, ક્યોંકિ ઉસકે મન કી અસલી ગાંઠ તો યહ થી કિ મેરે કોલેજ જાને કે પીછે અગર ઉન્હોને બચ્ચી કો દેખા તો વે ઉસકી આયા બનકર રહ જાયેંગે ઔર ઉનકા અહં ઉન્હેં ઇસ બાત કી અનુમતિ નહીં દેતા થા.’ (પૃ. ૬૫) આખરે બહેન સુશીલાને સોંપીને નોકરીએ જવું પડે છે. આ રાજેન્દ્ર યાદવમાં લગ્ન પહેલાંના રાજેન્દ્ર યાદવની નિરંતર શોધ કરતી રહેતી પત્નીમાં એક આકોશ, એક ઉદાસી ચોક્કસ જન્મે છે પણ તેઓ ત્યારે પતિ નામના એ પુરુષને ત્યજી શક્યા નહીં. કારણ? : ‘તબ બાર બાર મન મેં યહી ઉઠતા થા કિ ક્યોં નહીં મેં હી ઇન સમાનાંતર જિંદગીયો કી છતે ભી સમાનાંતર કરકે પહલેવાલી જિંદગી મેં લૌટ જાઉં? પર અપને પ્રતિ હજાર હજાર ધિક્કાર ઉઠને કે બાવજૂદ મૈ ઐસા કોઈ નિર્ણય નહીં લે પાઈ. ક્યાં મેરી ઇન રગો મેં એક સમય ખૂન કી જગહ લાવા બહા કરતા થા, અબ પાની બહને લગા હૈ? યા કિ દો વર્ષ કી મિત્રતા મેં મેં રાજેન્દ્ર સે ઇતને ગહરે તક જુડ ગઈ થી

કિ ઉનકો નકાર દેના મુજે અપને આપકો નકાર દેને જૈસા લગને લગા થા ...યા કિ પિતાજી કી ઇચ્છા કે વિરુદ્ધ અપની ઇચ્છા સે હુઈ ઇસ શાદી કો મૈં કિસી ભી કીમત પર અસફલ નહીં હોને દેના ચાહતી થી – યુનૌતી હી થી યહ એક તરહ સે મેરે લિયે, વરના મેરા ઉદાહરણ દે – દેકર શુરૂ કી ગઈ એક સહી સ્વસ્થ પરમ્પરા કો ગલત સિદ્ધ કરને કોશિશ તો કી હી જાતી. યા યહ ભી હો સકતા હૈ કિ મુજે ઉમ્મીદ થી કિ મેરા સમર્પણ એક ન એક દિન રાજેન્દ્ર કો જરૂર બદલ દેગા...’ (પૃ. ૬૦). અહીં આપણને કેવળ અને કેવળ એક ભારતીય સ્ત્રીનું રૂપ અનુભવાય છે. પતિ-પત્નીના વિખેરાઈ રહેલા દાંપત્યજીવનને જોડતી કડીરૂપ બાળકમાં વિશ્વાસ, ત્યાગ-સેવા-સમર્પણથી પરિવર્તનનો એક આશાવાદ... જોકે આ આત્મકથાની સ્ત્રીલેખિકા મન્નૂ ભંડારી છે અને તેમના પતિ લેખક રાજેન્દ્ર યાદવ. પતિ-પત્નીનના સમાંતરે પ્રત્યક્ષ કે પરોક્ષ રૂપે આપણને બે લેખકોના સહજીવનની યાત્રા પણ મળવાની જ. અહીં બે વ્યક્તિ નહીં પણ જાણે કે બે ભિન્ન જન્ડરની વિચારધારા નિમિત્તે સમાજનું એક વાસ્તવિક ચિત્રણ જ મળી રહે છે.

બીજો એક પ્રસંગ પણ રસપ્રદ છે. લક્ષ્મીચંદ જૈનના કહેવાથી બે લેખકોએ સાથે મળીને નવલકથાલેખનનો પ્રયોગ કરવો એમ નક્કી થાય છે. થિમ નક્કી કરવામાં ચર્ચા ચાલે છે અને અચાનક પતિના ચિત્તમાં કિલક થાય છે પત્નીની એક અધૂરી નવલકથાનું. નવલકથા મન્નૂ ભંડારીની પોતાની હતી. તેણે શા માટે આ ‘સહિયારા’ પ્રયોગ માટે આપવી જોઈએ? પતિ ફરીથી પત્નીના પુનર્લેખન માટેની શંકા-અવિશ્વાસ વ્યક્ત કરે છે. પત્ની પતિના આકોશભર્યા ચહેરા સામે તાકી રહે છે. આપવા માટે સંમતિ દર્શાવે છે. સહિયારું લેખન શરૂ થાય છે. નક્કી થયા મુજબ નવલકથાનો આરંભ પતિ કરે છે અને બીજો અધ્યાય પત્ની લખે છે. નવલકથા છે – ‘એક ઈંચ મુસ્કાન’. થોડા જ દિવસોમાં ‘જ્ઞાનોદય’ના સંપાદક શરદ દેવડા કેટલાક પત્રો લઈને આવે છે જેમાં પહેલા અધ્યાય માટે કોઈએ એક પણ પત્ર લખ્યો નહોતો અને મન્નૂ ભંડારીએ લખેલા અધ્યાય માટે અનેક પત્રો આવે છે. પતિ પોતાના લેખનની ગંભીરતા, ઊંડાણ અને ચિંતનની વાત કર્યા કરે છે જેમાં સ્વભાવિક રીતે જ અહંકાર ઘવાયાનો નિર્દેશ મળતો દેખાય છે. અન્ય એક પ્રસંગ છે જ્યાં પતિ પત્નીના વિચાર સાથે અસહમત થઈને સંભળાવે છે: ‘તૂ કુછ સમજતી તો હો નહીં!’ બૌદ્ધિકતાનો ઇજારો કેવળ પુરુષમાં છે એમ માનનારા આજેય કેટલાક બુદ્ધિજીવી પુરુષો છે. ભારત-ચીન યુદ્ધ વખતે પતિ રાજેન્દ્રનું ચીનતરફી વલણ પત્ની માટે આઘાતજન્ય અને દુઃખદાયી બને છે. લેખિકા લખે છે : ‘હો સકતા હૈ કિ મૈં નહીં હી સમજતી હોઈ ..ઔર રાજેન્દ્ર કે નજરિયે સે તો મૈં સમજના ભી નહીં ચાહતી થી. વામપંથીયોં કા તો શાયદ યહી સ્ટેન્ડ રહા થા .. પર ઇસ બાર સન ’૪૨ કી તરહ મુખર નહીં થા ઉનકા વિરોધ. જો ભી હો, મુજે લગતા રાજેન્દ્ર કે સાથ નિજી જીવન કી દૂરી અબ વિચારોં મેં ભી ફૈલતી જા રહી હૈ. યહ સચ હૈ કિ મૈં કિસી પંથ સે ન તબ જૂડી થી, ન બાદ મેં... મેરા જુડાવ અગર રહા હૈ તો અપને દેશ સે...ચારોં ઔર ફૈલી બિખરી જિંદગી સે જિસે મૈંને નંગી આંખોં સે હી દેખા હૈ, બીના કિસી વાદ કા ચશમાં લગાયે ઔર મેરી રચનાયેં ઇસ બાત કા પ્રમાણ હૈ..’ (પૃ. ૭૧). અહીં અનેક સ્થાને સમકાલીન સર્જકો અને તેમનું ભાવવિશ્વ પણ ડોકિયાં કરતાં રહ્યાં છે.

આ આત્મકથામાં ઘણી ઘટનાઓના નિરૂપણ સંદર્ભે અનેક સ્થાને પત્ની અને તેમની ભીતર રહેલ લેખિકા વચ્ચે સંઘર્ષ અનુભવાતો તમને દેખાશે. પણ હર્ષ એ પણ થાય કે તટસ્થતા વિજયી નીવડે છે. લેખક પતિમાં રહેલ સમકાલીન સર્જક રાકેશજી માટે પોતાની લઘુતાઅંથિનું અવલોકન પણ એક તટસ્થ લેખિકા રૂપે કરી શક્યા છે. નોકરી વિનાના પતિને ‘સારિકા’ના સંપાદક બનવા માટેની તક સાંપડે છે જેનો પતિ દ્વારા અસ્વીકાર કરાય છે. લેખિકા લખે છે : ‘સિફ મેં જાનતી થી કિ જો કામ રાકેશજી છોડકર આયે થે ઉસે રાજેન્દ્ર કભી નહીં સંભાલેંગે....ઉસ જમાને મેં રાકેશજી રાજેન્દ્ર કા બહુત બડા કોમ્પ્લેક્સ થે.’

આ પુસ્તકમાં લેખિકાની ભીતર રહેલ એક માનું ઉત્તમ રૂપ અહીં અનેક સ્થાને નિરૂપાયું છે. પતિ સાથે રહેવાનું દિવસે દિવસે અસહ્ય થતું જાય છે ત્યારે પહેલો વિચાર નવ વર્ષની દીકરી ટીકુનો આવે છે. એક સ્વતંત્ર મિજાજ ધરાવતી સ્ત્રી અલગ રહેવાનો સાહસિક નિર્ણય લઈ શકે પણ એક મા? મહદઅંશે એક ભારતીય સ્ત્રીમાં હંમેશાં એક માનું પલ્લું નમેલું દેખાશે – ‘જબ ભી મેં અલગ હોને કી બાત સોચતી ટીકુ કા ચેહરા બંટી કે ચેહરે મેં જા મિલતા ઔર મેરા સારા સોચ વહીં ધ્વસ્ત હો જાતા.. નહીં નહીં, મેંને જો સહા, સહ લિયા લેકિન ટીકુ કો મેં એક ભરીપૂરી જિંદગી સે વંચિત નહીં કરૂંગી. ટીકુ કો મેંને બંટી તો નહીં બનને દિયા પર ઉસને મુજે ઉપન્યાસ લિખને કે લિયે એક તરહ સે વિવશ હી કર દિયા.’ એ નવલકથા લખવા માટે જ્યારે પુત્રીથી દૂર હોસ્ટેલમાં રહે છે ત્યારે એક વાર દીકરી છોલાયેલા ઘૂંટણ લઈને આવે છે તે જોઈને એક માનું હૃદય દ્રવી ઊઠે છે. પુત્રીના બદલે એક કાલ્પનિક બંટી સાથે જીવવા-મરવા માટે પોતાની પર ધિક્કાર પણ વહૂટે છે. એક સમય એવો પણ આવે છે જ્યારે ઘર અને દીકરીની સઘળી જવાબદારી તેમને શિરે આવી જાય છે, ત્યારે એક સશક્ત સ્ત્રી રૂપે મન્નૂ ભંડારીનું વ્યક્તિત્વ દઢપણે ઊપસી આવે છે.

કેવળ સ્ત્રીનું રૂપ દર્શાવતી ઘણી વિગતો પ્રાપ્ત થશે. જેમકે જૈન મારવાડી પરિવારમાં ઊછરેલ મન્નૂ ભંડારીમાં પહેલેથી જ આર્યસમાજ પિતાએ આપેલ દીક્ષા સબળ હતી. એક દિવસ પોતાના નિવાસસ્થાને રોકાયેલ સાઠ-સિત્તેર સાધ્વીઓ સાથે આડંબર સંદર્ભે જે દલીલ કરે છે તે સહુને ચકિત કરી મૂકે છે – ‘મારવાડી પરિવાર.. લડકી કી જાત (નીચી નજર ઔર બંધ જબાન કા ઠપ્પા જિસ પર જન્મ કે સાથ હી ચસ્પાં કર દિયા જાતા થા .. ઔર એ તેવર.. એ હૌસલા... ! મદો કે બીચ બૈઠકર સાધ્વીઓ સે બહસ !’ બીજા એક પ્રસંગે બાસુદા સાથેની ચર્ચામાં આ સંદર્ભ બરાબર ઊપસીને આવશે. ‘સ્વામી’ શીર્ષકથી બનેલ ફિલ્મના અંતમાં મીનીના પાત્રને પતિના ચરણોમાં સુવડાવી દે છે. (જેના પરથી બનેલી ગિરીશ કર્નાડ તથા શબાના આઝમી અભિનીત ફિલ્મ.) આ વાત માટે બાસુ ચેટરજી સાથે ઝઘડી પડતાં મન્નૂમાં એક વિદ્રોહ ચોક્કસ જોઈ શકો. બાસુ ચેટરજીની દલીલ હતી કે બંગાળમાં સ્ત્રીઓની સ્થિતિ અને શરદચંદ્ર સાહિત્યમાં આમ જ આવે છે. મન્નૂ ભંડારી લખે છે: ‘ક્યા પુરુષ માત્ર કા સામંતી અહં ઇસ બાત સે તુષ્ટ નહીં હોતા કિ સ્ત્રી ઉસકે ચરણોં કા સ્પર્શ કરે.. ઉસકે ચરણોં મેં લોટે?..... હમારે યહાં કુછ વ્રત-ઉપવાસ એસે હૈં, જિનકો કરને કે બાદ સ્ત્રી અપને પતિ કે પૈર છૂને જાતી હૈ ઔર પતિ મહાશય..

ગાંવ દેહાત કે સામાન્ય સાધારણ કી બાત તો છોડ હી દીજિયે, શહર કે પહેલિખે આધુનિકતા કા તમગા લટકાયે, સ્ત્રી-પુરુષ કી બરાબરી કા બેલ પિટને વાલે ભી ઉસ સમય શુદ્ધ 'પતિ પરમેશ્વર' બને આરામ સે અપને પૈર બાહર કર દેતે હૈં પત્ની કે સુખ ઓર સંતોષ કી દાવેદારી કરને વાલે એસે હી લોગો મેં સે દો એક લોગો કો તો મૈને અપની પત્ની કો મારતે હુએ ભી દેખા હૈ. કુછ પત્નીયાં શરીર પર પ્રહાર ઝેલતી હૈ તો કુછ અપની ભાવનાઓ પર – જૈસે ઝેલના ભોગના તો પત્નીઓ કી નિયતિ હી હો!

સમગ્ર આત્મકથામાં મન્નુ ભંડારીની સર્જનયાત્રા તો મળે છે પણ એ સાથે વાર્તા-લેખન અને તે પૂર્વે થતી અનુભૂતિનો એક ચિતાર પણ મળી રહે છે. રચનાના શીર્ષકથી લઈને સંવેદનો અને પાત્રનિરૂપણના મનોમંથનનું આલેખન રસપ્રદ છે. અહીં એવી ઘણી કૃતિઓની રચનાપ્રક્રિયા વિશે વિગતે વાત કરી છે. જેમ કે 'તિન નિગાહોં કી એક તસવીર', 'આપકા બંટી', 'ત્રિશંકુ', 'ક્ષય', 'તીસરા હિસ્સા', 'અકેલી', 'કીલ ઓર કસક', 'પહી સચ હૈ', 'સ્ત્રી સુબોધિની', 'નશા', 'દો કલાકાર', 'રાની મા કા ચબૂતરા' વગેરે. એ સાથે જ તેમની કૃતિઓ પરથી બનેલી ફિલ્મો અને ધારાવાહીની ક્રિયા-પ્રતિક્રિયાનું વિશ્વ પણ અહીં ઝિલાવ્યું છે. જોકે અહીં મહત્વનું છે તે એ કે દિગ્દર્શકો સાથેના અનુભવો, ચર્ચા, દલીલો અને તેમાંથી પ્રગટતો લેખિકાનો એક સ્ત્રી રૂપે કે લેખક રૂપે પ્રગટ થતો અભિગમ. જે અનેક પ્રસંગે તેમના ખુમારીભર્યા મિજાજનો પરચો આપે છે. સર્જક હોવા છતાં તેમને સંતોષ તો અનુવાદમાંથી જ મેળવ્યો છે. એટલે કહી શકાય કે ઉત્તમ સાહિત્ય ભાવકો સુધી પહોંચાડી કરેલી સેવાનું મૂલ્ય તેઓ અનેરું સમજે છે. આ વિશે એક લેખિકાનો સંઘર્ષ પણ ઊડીને આંખે વળગે છે. એક લેખિકા રૂપે તેઓ પોતાને ત્રીજી આંખથી સતત તપાસતા પણ રહે છે: 'કભી કભી સોચતી હૂં કિ કહીં એસા તો નહીં કિ મુજ મેં લિખને કે પ્રતિ પહલે જૈસી નિષ્ઠા યા લગાવ નહીં રહા !' અને તેનાં કારણોની શોધ પણ કરે છે અને શોધ તેમને લઈ જાય છે પોતાની જીવનઘટનાઓ સમીપે. – 'તો કયા અપને કો પુનર્જીવિત કરને કે લિયે મૈં ભી અપની જડો કી ઓર લૌટૂં?' (પૃ.૧૫). અલબત્ત અહીં ક્યાંક આ આત્મકથાનો ઉપયોગ ક્યારેક સ્પષ્ટતાના મંચ તરીકે પણ કર્યો હોય એમ અનુભવાય છે. જેમ કે શકુનના પાત્ર વિશે મળેલી ઓછી ખ્યાતિ માટે ખુલાસા આપે છે. તેમના લેખન વિશે આવતા પત્રો સંદર્ભે અમુક બાબતોનો ખુલાસો અહીં પ્રગટ કરે છે. 'આપકા બંટી' નવલકથાની શકુનનું પાત્ર વાચકહૃદયમાં ઓછું સ્થાન મેળવી શક્યું તે માટે લખે છે: 'શકુન તો એક તરહ સે હાશિયે મેં જા પડી. ઉસે અપેક્ષિત મહત્ત્વ મિલા હી નહીં, જબ કિ મેરે હિસાબ સે વહ ભી ઉપન્યાસ કા એક મહત્ત્વપૂર્ણ ચરિત્ર હૈ. ઇસલિયે જરૂરી લગ રહા હૈ કિ ઇસ અવસર પર એક આધુનિક સ્ત્રી કે સંદર્ભ મેં હી ઉસકે ચરિત્ર પર થોડા પ્રકાશ ડાલને કી કોશિશ કરૂં..' (પૃ.૧૧૮). આ પ્રકારની એકાધિક ચેષ્ટાઓ થોડેઘણે અંશે હાનિ પહોંચાડે છે.

અહીં બીજી જે મહત્ત્વની વાત છે તે છે તત્કાલીન સમયચેતના. ઈ.સ. ૧૯૪૬માં આઝાદીની એક આંધી ઊડી હતી. ભલે પ્રત્યક્ષ રાજનીતિમાં રસ તેમને આજીવન ન પડ્યો હોય પણ આઝાદી પૂર્વે તે ભાવ જરૂર હતો. એક નાના શહેરની યુવતી હોવા છતાં આઝાદીની લડાઈમાં જે કર્મઠ ભાવથી ભાગીદારી કરી તેમાં તેમનો ઉત્સાહ, સંગઠન-પરબ ❖ સપ્ટેમ્બર, 2022

ક્ષમતા અને વિરોધ કરવાની શૈલી જોવા જેવાં છે. દેશભક્તિ, રાજનીતિ, આંદોલનો, પ્રભાતફેરીઓ, સરઘસો, ભાષણો... એક એક રેખાઓ પણ પ્રાપ્ત થાય છે. જેમાં હાથ ઉઠાવી ઉઠાવી સૂત્રો ઉચ્ચારતી મન્યુ પણ સામેલ થાય છે. લોહીમાં એક જ્વાળામુખી વહે છે જે તેમને ક્રોધ સામે ટક્કર લેવાની હામ આપે છે, શતાબ્દીની સર્વોચ્ચ પ્રાપ્તિ તે ૧૫ ઓગષ્ટ, ૧૯૪૭નો દિવસ અને રંગરેજ મુસલમાન બાબાનું અચાનક પલાયન અંગેનું વિસ્મય પણ નોંધવાનું ચૂક્યા નથી. એ સાથે ૧૯૫૭ના વર્ષની એ સાહિત્યિક ઘટનામાં પ્રગતિશીલ આંદોલનની હવા કેવી વહેતી હતી! ભારત-ચીન યુદ્ધ અને તે સમયે દેશની ભારતીય પ્રજામાં એકતા, ઉદારતાનો પરિચય બખૂબી જોઈ શકાય છે. એ સમય હતો જ્યારે લોકોએ પોતાનાથી જે કંઈ થઈ પડ્યું તે દેશસેવા માટે સમર્પણ કર્યું. મન્યુ ભંડારીની બહેન સુશીલાએ પોતાની ચારેય સોનાની બંગડીઓ ઉતારીને આપી દીધી હતી. એ પછી જીવનભર સોનાને હાથ ન લગાડ્યો.

લેખિકાની કલમ સહજ રીતે જ ‘ત્યારે’ અને ‘આજે’ની વાત નોંધતી રહે છે. એક સમય હતો કે જ્યારે આખો મહોલ્લો જ બાળકો માટે ઘર બની રહેતો... પણ આજે? ‘આજ તો મુજે બડી શિદ્ધત કે સાથ યહ મહસૂસ હોતા હૈ કિ અપની જિંદગી ખુદ જીને કે ઇસ આધુનિક દબાવ ને મહાનગરોં કે ફ્લેટ મેં રહને વાલોં કો હમારે ઇસ પરંપરાગત ‘પડોસ-કલ્ચર’ સે વિચ્છિન્ન કરકે હમેં કિતના સંકુચિત, અસહાય ઔર અસુરક્ષિત બના દિવા હૈ..’ (પૃ. ૧૯). આજે જ્યાં ઠેર ઠેર સમૂહમાધ્યમોનો રાફડો ફાટી નીકળ્યો છે ત્યાં યદાકદા ફિલ્મ જોવાનો અવસર કેવો રોમાંચ ઉત્પન્ન કરતો ! ‘ઉસ જમાને મેં આજ કી તરહ મનોરંજન કે કોઈ સાધન તો થે નહીં ...મહિને દો મહિને મેં ભાઈયોં કે સાથ સિનેમા દેખને જાને કી અનુમતિ મિલતી તો ઉત્સવ જૈસા લગતા થા. દો દિન પહલે ઉત્સુકતા ભરી પ્રતીક્ષા ઔર દો દિન બાદ તો દેખે હુયે કા ‘શિલ’. (પૃ. ૨૦). તે દિવસોના શિક્ષણ અને આજના શિક્ષણભેદની રેખા દોરતાં નોંધે છે: ‘ઉન દિનોં કોલેજ ઔર યુનિવર્સિટી મેં આજ કી તરહ સિફ પઢયા ભર નહીં જાતા થા ...આપકે પૂરે વ્યક્તિત્વ કો સંવારા જાતા થા.’ કેવળ અધ્યયન-અધ્યાપન વિશે જ નહીં પણ સર્જક અને ભાવક વિષય પર પણ ત્યારે અને આજના અનુભવની રેખાઓ દોરી છે: ‘યહ મેં અચ્છી તરહ જાનતી ઔર માનતી હૂં કિ આજ ઇસ ક્ષેત્ર મેં પ્રવેશ કરને વાલે રચનાકાર અધિક સચેત ઔર સમર્થ હોતે હૈં, ફિર ભી કભી કભી માત્ર દો-તીન કહાનિયાં લિખને કે બાદ હી કુછ કહાનીકારોં કે બૌદ્ધિકતા કે પગે ઔર ગહરે દાયિત્વ - બોધ કે બોજ સે બોજિલ વક્તવ્યોં કો પઢતી હૂં તો હૈરત હોતી હૈ. નકલ કી બીના પર ટિકી બૌદ્ધિકતા કે બોજ કો ઝેલને મેં અસમર્થ ઉનકી રચનાઓ કો દેખકર તો ઔર ભી તરસ આતા હૈ.’ (પૃ. ૩૮). અલબત્ત આ સ્થિતિ યુગે યુગે રહેવાની પણ લેખિકાની નવોદિતોના વલણ અને સાહિત્યપદાર્થ માટેની ત્રિંતા અહીં ઉજાગર થઈ છે. લેખક તત્કાલીન સમયનું ઉપલબ્ધ થતું સાહિત્ય મોટા ભાગે સામાજિક સમસ્યાઓ પર કેન્દ્રિત અથવા તો ક્રાંતિકારી જીવનને વણી લેનારું હતું તેનોય ઉલ્લેખ કરવાનું ચૂક્યા નથી. મદિરાપાન વિશે નોંધે છે : ‘આજ કી તરહ ઉન દિનોં શરાબ જિંદગી કા અભિન્ન હિસ્સા નહીં બની હુઈ થી કિ ખાનેકે સાથ શરાબ, ખુશી કા મૌકા હો તો શરાબ, ગમ ગલત કરના હો તો શરાબ ..’ (પૃ. ૭૪)

મન્નૂ ભંડારીનું ગદ્ય પણ માણવા જેવું છે. એકાદ ઉદાહરણ જોઈએ : ‘એક દિન દેખા કિ બીના મૌસમ ઔર પ્રત્યક્ષ કારણ કે એક ગમલે કી ઢેર સારી પત્તિયાં ઝડ ગઈ ઔર દો-તીન દિન મેં હી વહ પૌધા ચંદ પત્તિયોં કે સાથ ટહની યોં કા ઝુંડભર હી રહ ગયા – માત્ર ઠુંઠ. કુછ કુછ મેરી તરહ. ... તો કયા અપને કો પુનર્જીવિત કરને કે લિયે મૈ ભી અપને જડોં કી ઔર લૌટૂં સારે સડે – ગલે રેસોં કો ઉખાડકર..’ આવાં ઘણાં દષ્ટાંતો મળી રહેશે. અલબત્ત આ આત્મકથામાં ક્યાંક ક્યાંક વિગતોનું પુનરાવર્તન પણ છે તો ક્યાંક ક્યાંક આત્મકથાનો મધ્યભાગ સાહિત્ય વિશે, સાહિત્યકાર મિત્રો સંદર્ભે માહિતીસભર પણ અનુભવાય છે.

જોકે આ આત્મકથા લેખિકાના શૈશવ, યુવાવસ્થા અને જીવનના અનેક પ્રસંગોનું આલેખન છે. એક રીતે કહીએ તો સ્વયં દ્વારા થયેલ વિશ્લેષણ પણ છે, જે પ્રસંગો દ્વારા કહેવાય છે. કોઈ વાદ કે પંથ સાથે જોડાયા વિના પોતાની અનુભૂતિને, આંખે જોયેલા જગતને પૃષ્ઠો પર ઉતારતી આ બહુમુખી લેખિકાની આત્મકથા રસપ્રદ બની રહે છે.

કવિતા

પરિભ્રમણ : હર્ષદ દવે, 2021, ‘ગાયત્રી’-1, યોગીનિકેતન પ્લોટ, રાજકોટ, પૃ. 88, રૂ. 100. અથરા : પ્રવીણ દરજી, 2020, રન્નાદે પ્રકાશન, અમદાવાદ, 8 + 124, રૂ. 140. સમય તો થયો : 2020, રન્નાદે પ્રકાશન, અમદાવાદ, 14 + 66, રૂ. 80.

શિષ્ટતા અને લોકપ્રિયતા સંદર્ભે
પન્નાલાલ પટેલ અને ઈશ્વર પેટલીકર

રમણ સોની

નવલકથાકાર પ્રશિષ્ટ છે કે લોકપ્રિય, એ ઓછો વંચાતો અને ઉત્તમ છે કે મનોરંજન પૂરું પાડીને પોતાનું કામ સમેટી લે છે, વાચક માટે એ સુખપાઠ્ય એટલે કે સુવાચ્ય છે કે પછી દુર્બોધ છે – એવા પ્રશ્નોની વાત આપણે એવા વખતે કરી રહ્યાં છીએ કે જ્યારે વાચન-વૃત્તિ ક્ષીણ થઈ છે, ને છતાં આજે પણ નવલકથાઓ લખાય છે ને પ્રકાશકોની પસંદગી કવિતા કે વિવેચનનાં પુસ્તકોની નથી પણ કથા-પુસ્તકોની છે, એ પણ વિચારવા જેવો મુદ્દો છે – કોઈને એવી એક નમૂનારૂપ મોજણી (સેમ્પલ સર્વે) કરવાની જરૂર છે.

જોકે આપણી ચર્ચાઓને તો ગુજરાતી નવલકથાનો આખો ઇતિહાસ મદદ કરવાનો છે, બલકે કરી રહ્યો છે.

પન્નાલાલ - પેટલીકર પર આવું એ પહેલાં એક ટૂંકી ભૂમિકા જરૂરી છે.

ઉત્તમ શિષ્ટ નવલકથાકાર લોકપ્રિય પણ હોઈ શકે? – એ પ્રશ્ન બહુબહુ તો આધુનિકતાના દિવસોનો છે. ક્યારેક તો, સુવાચ્ય ન હોવું એ પણ આધુનિકતાની એક ઓળખ હતી. એટલે આધુનિકતાના પ્રભાવવાળી, સંકેતાર્થોની સંકુલતાવાળી ને કલાત્મક કહેવાયેલી, 20મી સદીના સાતમા દાયકાની કેટલીક નવલકથાઓ વાચકો માટે દુર્બોધ જ નહીં, દુર્વાચ્ય પણ બની.

એમ જોવા જઈએ તો છેક ગોવર્ધનરામ ત્રિપાઠીએ, ‘નવલકથા’ના વાચકને પણ થોડુંક અઘરું વાંચી શકવા માટેની કેળવણી આપી હતી. ‘ઈષ્ટ રસ’ને ‘મિષ્ટ’ રાખીને પણ એમણે પોતાને કહેવું હતું એ બધું જ કહ્યું – એમ, એ સમયનો વાચક, ન સમજાયાં એવાં પાનાં છોડી દઈને પણ એ સુદીર્ઘ મહાનવલમાંથી પાર ઊતરેલો. ગોવર્ધનરામનાં સમકાલીન યુવક-યુવતીઓ તો, કહેવાય છે કે, પ્રેમની અભિવ્યક્તિ માટે સરસ્વતીચંદ્ર-કુમુદના પત્રોમાંથી પોષણ મેળવતાં હતાં. પ્રશિષ્ટતા અને લોકપ્રિયતાની સહોપસ્થિતિનું આ પણ એક લાક્ષણિક રૂપ હતું.

ગોવર્ધનરામનો કેળવેલો પેલો સાહિત્યરસિક વાચક પછી મુનશીનો તો પરમ ચાહક બની ગયો – ગોવર્ધનરામે સુકથાની મદિરામાં પણ ઈષ્ટ રસ પાવાનું જ ઈષ્ટ લેખેલું પણ મુનશીએ તો એ સુ-કથાની – કેળવેલા કથારસની મદિરા પિવડાવી. સૌથી મહત્ત્વની વાત તો એ છે કે ‘સરસ્વતીચંદ્ર’ પૂર્વે તેમજ મુનશીએ શરૂ કર્યું એ પહેલાં સુધીમાં ગુજરાતીમાં નવલકથા નામની અઢળક ચોપડીઓ લખાયેલી પણ વાચકને ખરો સાહિત્યરસ તો

ત્રિપાઠી-મુનશીએ જ ચખાડ્યો.¹

એટલે લગભગ પહેલા વાચન પછી જે ભુલાઈ જાય છે ને સમય જતાં ભૂંસાઈ જાય છે એવી કથાઓ, તથા વાર્તાકથનના કૌશલથી અને કુતૂહલપ્રેરક વસ્તુગૂંફનની તરકીબોથી બહોળા લોકસમુદાયને થોડોક વખત આકર્ષતી કથાઓ – વાચકના ચિત્ત પર સાહિત્યકૃતિ તરીકેની કોઈ મુદ્રા આંકતી નથી. શિષ્ટતાની લગભગ ચાલતી લોકપ્રિયતા કરતાં આ અલ્પકાલીન લોકપ્રિયતાને જુદી પાડીને આપણે આગળ ચાલીએ.

*

પન્નાલાલ પટેલ અને ઈશ્વર પેટલીકર ગુજરાતીની જાનપદી નવલકથાના ધ્યાનાર્હ અને સમકાલીન લેખકો હતા. બંને પોતપોતાની રીતે લખતા રહ્યા ને ઘણું વંચાતા રહ્યા. ગ્રામસમાજ અને લોકજીવનની બહોળી તેમજ ઝીણવટવાળી રેખાઓ બંનેની નવલકથાઓમાં ઊપસતી રહી, પણ પન્નાલાલ પટેલ પેટલીકરની જેમ સામાજિક પ્રતિબદ્ધતાવાળા લેખક ન બન્યા – પાત્રોના અંતસ્તલમાં ઊતરતી સર્જકતાથી એમણે લોકસમાજનું ભાતીગળ છતાં સંકુલ રૂપ આલેખ્યું ને કલાત્મક નવલકથાઓ આપી – બધી તો નહીં, પણ જેટલી સ્મરણીય બની આવી છે એટલી તો એમની નિતાન્ત કલાકૃતિઓ છે.

લોકપ્રિયતા બલકે વ્યાપક લોકચાહના એ કલાત્મકતા અને સત્ત્વશીલતાની વિરોધી જ હોય એવું નથી – એ પન્નાલાલની આરંભકાલીન ઉત્તમ નવલકૃતિઓએ પુરવાર કર્યું. પરંતુ નવલકથાના લેખક તરીકે પન્નાલાલનો પથારો ઘણો મોટો છે. એ સંખ્યા-સમૃદ્ધ લેખક પણ રહ્યા. એમણે લગભગ પચાસ વરસ સુધી સતત લખ્યું એમાં નવલકથાનાં 60 ઉપરાંત પુસ્તકો આપ્યાં. એ સાથે જ એમણે 26 સંગ્રહોમાં 400 જેટલી ટૂંકીવાર્તાઓ લખી એ પણ નોંધવું જોઈએ. એટલે ઉત્તમ લખનારા અને અતિલેખન કરનારા – એમ બંને પ્રકારના લેખકોમાં પન્નાલાલ પહેલી હરોળમાં બેસે એમ છે!

પહેલાં આપણે, આપણા વિષયના સંદર્ભમાં, એમના લેખનનો ગ્રાહ જોઈએ. શરૂઆતના એક દાયકામાં એમણે યશોદાયી અને સ્મરણીય નવલકથાઓ આપી – અને કથારસિક વાચકો તેમજ કલારસિક વિદગ્ધ વિવેચકો બંનેનાં મન જીતી લીધાં. પન્નાલાલમાં પ્રબળ સર્જનેચ્છા હતી એ સાથે લેખનનાં સ્ફૂર્તિ અને વેગ પણ ઘણાં હતાં, વળી ગ્રામજીવન હોય કે નગરજીવન – એમાંથી વાર્તાવસ્તુ નિપજાવી લેનારું ઘટના-નિર્માણનું કૌશલ પણ પકડવાળું હતું. એ ઉપરાંત, એમની લખાવટમાં પ્રવાહિતા ને રોચકતા એવી હતી કે મંદ થતી સર્જકશક્તિમાં પણ એ અનેક નવલકથાઓ લખતા રહ્યા પણ તત્કાલીન વાચકે પન્નાલાલનો સાથ ન છોડ્યો. એ સતત વંચાતા રહ્યા. એમની ઘણી નવલકથાઓની અનેક આવૃત્તિઓ થઈ છે. એમને ખબર હતી કે ‘ભાવકને જો રસ ન પડે ને એને આનંદ ન આવે તો પછી એ એ જ ઘડીએ કૃતિને એક બાજુ પર મૂકી દેવાનો છે.’² એમના પૂર્વસૂરિ

1. 1901માં ‘સરસ્વતીચંદ્ર’નો ચોથો ભાગ પ્રગટ થયો ત્યાં સુધીમાં ગુજરાતીમાં નવલકથાનાં બસો જેટલાં પુસ્તકો અને મુનશીએ નવલકથાલેખન શરૂ કર્યું ત્યાં સુધીમાં એવાં બીજાં અઢીસો ઉપરાંત પુસ્તકો પ્રકાશિત થયેલાં. જુઓ : ‘સમયદર્શી સાહિત્યસંદર્ભ કોશ, ગ્રંથ 2 કૃતિસંદર્ભ’, સંપાદક રમણ સોની, 2012, પૃ. 131-145

2. ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ અધિવેશન, સર્જન વિભાગનું અધ્યક્ષીય વક્તવ્ય, 1979; અહીં ઉદ્ધૃત ‘મેળો (પન્નાલાલ પટેલ-વિશેષ)’, સંપા. રઘુવીર ચૌધરી, 1998, પૃ. 460

કથાસમ્રાટ કનૈયાલાલ મુનશીએ પણ, એક મુલાકાતમાં કહેલું કે, ‘નવલકથામાં કળાની બીજી ઘણી કસોટીઓ હશે, પણ મારી એક જ શરત છે – એમાં રસ પડવો જોઈએ. વાંચતાં રસ ન પડે તો બીજા ગમે તે ગુણ હોય, હું એને નવલકથા ન ગણું.’³ સ્પષ્ટ છે કે આ રસ એટલે કથા-રસ. નવલકથાની સુવાચ્યતાનો ને રસાળતાનો આ મુદ્દો હું પછી વધુ સ્પષ્ટ કરીશ. હમણાં પન્નાલાલના લેખન-આલેખની, એના ગ્રાફની વાત આગળ ચલાવીએ.

જનપદની અને નગરપરિવેશની નવલકથાઓ પછી પન્નાલાલના કથાલેખનનો ત્રીજો ને અંતિમ તબક્કો પૌરાણિક કથાનકો અને પાત્રો પરની નવલકથાઓનો હતો. 1974માં એમણે ‘પાર્થને કહો ચડાવે બાણ’ના પાંચ ખંડો પ્રકાશિત કર્યા ત્યાંથી શરૂ કરીને 1986માં ‘પુરાણકથિત મા દુર્ગા’ના પ્રકાશન સુધીનાં 12 વર્ષોમાં એમનાં 17 શીર્ષકોવાળાં, ખંડ-વિભાજિત, 30 જેટલાં પુસ્તકો પ્રકાશિત થયાં! આ કથાઓ વાચનરસને પોષવાથી આગળ જઈને વ્યવસાય-પોષક પણ બની છે. કલાત્મક રહીને લોકપ્રિય બનેલી નવલકથાઓથી આરંભીને નરી લોક-લક્ષી નવલકથાઓમાં પ્રસરતી પન્નાલાલની આ લેખક-કારકિર્દી જેટલી વિલક્ષણ છે એટલી જ, સહજ ગતિવાળી પણ છે. ન્હાનાલાલમાં કવિતા-સર્જનની જે અજસ્રતા હતી, એની સાથે પન્નાલાલની આ કથાલેખન-અજસ્રતાની સરખામણી કરી શકાય.

પન્નાલાલે ઈ. 1936-37 આસપાસ કથાલેખન આરંભ્યું ત્યારે એમને સ્વીકૃતિ મળવામાં વાર બિલકુલ નહોતી લાગી. આરંભે એમની એક વાર્તા ‘કંકુ’ને જાકારો મળ્યો એ સિવાય, એમની વાર્તાઓ ‘ફૂલછાબ’, ‘પ્રસ્થાન’ વગેરેમાં પ્રકાશિત થવા લાગી. ને 1940માં તો પન્નાલાલે ‘વળામણાં’ જેવી સુંદર લઘુનવલ આપી જે લાંબી વાર્તા તરીકે જયંતિ દલાલની ‘ગતિ’-ગ્રંથમાળામાં પ્રકાશિત થઈ હતી.

આ પહેલી જ નવલકથા ‘વળામણાં’ જેટલી રસાળ એટલી જ સુબદ્ધ પણ છે. ગુજરાતી ભાવકને એમાં જનપદની એક વિશિષ્ટ સંબંધ-સૃષ્ટિનો ને પ્રસંગો-પાત્રોને સહજ સાક્ષાત્ કરી આપનારી રસપ્રદ ભાષાશૈલીનો એવો આહ્લાદક અનુભવ થયો કે એક નવલેખક તરત વાચકજગતના ધ્યાનવર્તુળમાં આવી ગયો. આ નવલકથામાં એક જ ઘટનાની આસપાસ ગ્રામજીવનના અનેક વિવર્તો ઊઠે છે. ઘટનાનું નિમિત્ત ઝમકુ છે પણ કથાનું કેન્દ્રીય પાત્ર મનોરદા છે. મનોરદા મુખી મુત્સદી છે પણ કુટિલ નથી. કપટ કરવા ગયા છે પણ એમના પગ પાછા પડે છે – ઝમકુને વેચીને પૈસા પેદા કરવા ગયેલા મનોરદા ઝમકુને લઈને પાછા ફરે છે એની પાછળ, એમનામાં મૃત પુત્રીના સ્મરણમાંથી ઝમકુ માટે જાગતું વાત્સલ્ય છે. આ રહસ્ય તરત નહીં પણ ધીરેધીરે પ્રગટ થતું ઉપર તરી આવે છે એમાં લેખકનું સંકલનકૌશલ રસાવહ બને છે. લેખકે મનોરદાનો મનોસંઘર્ષ કોઈ આંતરિક જાત-સંવાદોને બદલે મુખ્યત્વે તો એમનાં વ્યવહાર-વર્તન પરથી આલેખ્યો છે, અને એમાં ભાષાની સર્જકતા પરોવી છે, એને હું આ નવલકથાનો વિશેષ ગણું છું.

‘મળેલા જીવ’ ઉત્કૃષ્ટ અને મર્મ-વિદારક પ્રેમની એક નિતાન્ત કવિતા જેવી નવલકથા છે. જીવી અને કાનજીની પ્રફુલ્લ રંગદર્શી પ્રેમકથા, પરિસ્થિતિનાં ને નિયતિનાં વ્યવધાનોને પરિણામે સંયોગને બદલે વિયોગના કરુણગર્ભ સૂરોમાં પલટાતી જાય છે. પણ એમાં પ્રેમનું

3. ‘માણસ મને ગમે છે’ (મુલાકાત, 1964-65), સુરેશ દલાલ, પૃ. 22

એક ઘૂંટાયેલું માર્મિક રૂપ ઊપસે છે એ એને કલાત્મક કૃતિ બનાવે છે. ગ્રામસમાજનાં ભાતીગળ રૂપો, જીવી અને કાનજીનાં – ભાવકના મન પર કાયમ અંકિત થઈ રહે એવાં પાત્ર-આલેખનો તથા પાત્ર-ચિત્તનાં ઊંડાણોને તેમજ ગ્રામપરિવેશને – એમ બંનેને સહજ રીતે સાક્ષાત્ કરી આપતી, મેઘાણીએ જેને ‘ધરતીની સુવાસ’ તરીકે ઓળખાવી છે એ પ્રાદેશિકતાની વિશેષ મહેકવાળી, સર્જનાત્મક ભાષા – આ નવલકથાના વિશેષો છે.

‘મળેલા જીવ’ પન્નાલાલની સતત સ્મરણીય રહેલી નવલકથા છે. પરંતુ પન્નાલાલની પ્રતિભાના શિખરરૂપ નવલકથા તો ‘માનવીની ભવાઈ’ છે. ગુજરાતીની ઉત્તમ કોટીની નવલકથાઓમાં પણ એનું આદરણીય સ્થાન છે.

‘માનવીની ભવાઈ’ બૃહદ ફલક પર આલેખાય છે. કાળુ-રાજુની પ્રેમકથા બલકે વેદનાકથાની આસપાસ આખા ગ્રામસમાજનું – એનાં સુખો ને વ્યથાઓ, એનાં વેર-ઝેર, ઈર્ષ્યા-ઉદારતાઓ, રૂઢિઓ અને લાક્ષણિકતાઓ સાથેનું વિવિધ રંગછાયાઓવાળું રૂપ ઊપસે છે. છપ્પનિયા દુકાળનું, કલ્પનાશક્તિ અને ભાષાશક્તિથી થયેલું પ્રભાવક વર્ણન તેમજ ભૂખના વિકરાળ અને જુગુપ્સુક રૂપે દારુણ બનાવેલી વિકૃતિ માનવીયતાનું – એ વિકૃત છે પણ નિતાન્ત લાચાર છે, એવી માનવનિયતિનું, પન્નાલાલની અપૂર્વ સર્ગશક્તિએ કરેલું આલેખન ‘માનવીની ભવાઈ’ને દીર્ઘ નવલનો જ નહીં, એક મહાનવલનો દરજ્જો આપે છે. એ પછી એક દાયકે લખાયેલી ‘ભાંગ્યાના ભેરુ’માં, અને એનાય એક દસકા પછીની ‘ઘમ્મરવલોણું’માં કાળુની ત્રણ પેઢીની કથા વિસ્તરતી હોવાથી એ કથાત્રયી કહેવાઈ છે ખરી, પણ બે દાયકાના અંતરે ને લેખકની ઓસરતી ગયેલી પ્રતિભાએ આ બે પાછલી કથાઓને પ્રભાવક રહેવા દીધી નથી. અલબત્ત, અનુસંધાન પામતી સુવાચ્ય કથાઓ તરીકે એ વાચકચિત્તમાં ઢાજરી પુરાવે છે, પણ ‘માનવીની ભવાઈ’ એક સ્વતંત્ર નવલકથા તરીકે જ પન્નાલાલનું યશોદાયી પ્રદાન બની છે.

પછીની નવલકથાઓમાં પન્નાલાલ, કલાકારના અંશો જાળવીને કારીગર વધુ બનતા જાય છે.

‘પાછલે બારણે’માં રજવાડાંની ખટપટના વાતાવરણમાં એક માતાની પુત્ર માટેના તલસાટની વેદના આલેખાઈ છે. પારકા થયેલા ને રાજા તરીકે શોષક ને દમનખોર નીવડેલા પુત્ર માટે કુંવરને પરિતાપ થાય છે પણ અંતે એ દીકરાને ગળે બાઝેલી વત્સલ સ્થિતિમાં જ મરણ પામે છે. એ રીતે સુખની રેખાવાળો કરુણાન્ત એમાં ઊપસે છે. ‘પાછલે બારણે’ પ્રસંગ-આલેખની કુશળતાથી સુવાચ્ય રહી છે પણ સ્મરણીય બની નથી.

‘નાછૂટકે’, ‘ફકીરો’, ‘મીણમાટીનાં માનવી’ એ જાનપદી કથાઓ તથા ‘પડવા અને પડછાયા’, ‘આંધી આષાઢની’ વગેરે નગરજીવનને નિરૂપતી કથાઓ, પહેલી વાર વાંચી ત્યારે ગમી હોય ને સ્મૃતિમાં કંઈક સચવાઈ હોય પણ પન્નાલાલની ઉત્તમ સર્જકતાના તેજોવર્તુળમાંથી તો એ ઓછેવત્તે અંશે બહાર જ રહે છે.

પૌરાણિક કથાનકોના લગભગ પુનર્કથન રૂપે લખાયેલી નવલકથાઓનો તો એક જુદો જ, અલાયદો વાચકવર્ગ રહેવાનો. પરિચિત પાત્રો-પ્રસંગોના રસાળ કથનમાંથી પસાર થવામાં જ જેમનો રસ સમાપ્ત થતો હોય છે એવા સુખાળવા વાચકોએ પન્નાલાલના

લેખન-વ્યવસાયને પોષે રાખ્યો. આમ છતાં, કેળવાયેલી રુચિવાળો વાચક પણ જો આ નવલકથાઓમાં ક્યારેક અમસ્તું ડોકિયું કરે, તો ભલે થોડીક વાર, પણ એની રસાળતાની પકડમાં તો આવી જાય. એટલે પ્રવાહિતા ને સુવાચ્યતા પન્નાલાલના કાયમી ગુણ ગણાશે.

સુવાચ્યતા એ લેખકની ભાષાનો ગુણધર્મ છે. પરંતુ એ સુવાચ્યતા જો એક જ પરિમાણવાળી હોય એટલે કે રસાળ હોય પણ રસપ્રદ ન હોય તો એમાં સર્જકતાનું પ્રવર્તન નથી હોતું, કે ન-જેવું હોય છે. એટલે જ, સર્જકશક્તિના અભાવવાળી, કેવળ લોકપ્રિય રહી જતી નવલકથામાં રસના પહેલા સ્તરે અટકી રહેતી તત્ક્ષણતા હોય છે. એ પેલા ઇન્દુમતી-સ્વયંવરની દીપશિખા જેવી હોય છે. એ પસાર થઈ જાય કે તરત અજવાળું અંધારાને વશ થઈ જાય છે! પન્નાલાલની પ્રારંભિકાળ પછીની નવલકથાઓમાં સુવાચ્યતાનું રૂપ કમશઃ આ પ્રકારનું તત્ક્ષણલક્ષી બની ગયું છે.

પરંતુ પન્નાલાલની ઉત્તમ નવલકથાઓનું ભાષારૂપ સુવાચ્ય ને રસપ્રદ ઉપરાંત માર્મિકતાનાં પરિમાણોવાળું છે. એમની ભાષાશૈલી કેવળ ‘ઈશાનિયા પ્રદેશ’ના જનપદની લોકબોલીનો સ્પર્શ આપીને જ અટકી નથી – ખરેખર તો એમની તળપદ ભાષામાં લોકબોલીના કેટલાક વિશિષ્ટ શબ્દો, એના રૂઢિપ્રયોગો અને કાકુઓને ગૂંથતી પણ સર્વમાન્ય રહેતી શિષ્ટ ભાષાનું જ વ્યાપક રૂપ એમણે સ્વીકારેલું છે. એમનાં વર્ણનોમાં ક્યાંક તો પ્રશિષ્ટ ભાષારૂપ પણ છે, જે પ્રવાહિતામાં એકરૂપ થઈને આવે છે, પરંતુ પન્નાલાલની સર્જક-ભાષાનું પોત, આ ઉપરાંત, કેટલાક આગવા મરોડોથી પણ બંધાયેલું છે. વાક્યને કે પાત્રોદ્ગારને કોઈ શબ્દ આગળ અટકાવીને બાકીનું કથન વ્યંજકતાથી અધ્યાહાર રાખતો એક મરોડ એ પન્નાલાલની ભાષાનો એક લક્ષણવિશેષ છે. પરિસ્થિતિનાં તેમજ પાત્રચિત્તનાં વિવિધ સ્તરોને તથા એનાં ઊંડાણોને મૂર્ત કરી આપતું, નૈસર્ગિક કથન-કૌશલ પણ એમની રસાવહ ભાષાનું જ પરિણામ છે. પન્નાલાલની ભાષા વિશેનો એક સ્વતંત્ર અભ્યાસ રસપ્રદ ને મહત્ત્વનો બની શકે.

આ ઉપરાંત, કોઈ અભ્યાસી અધ્યયન-સંશોધન નિમિત્તે પન્નાલાલની બધી જ જાનપદી નવલકથાઓમાંથી પસાર થાય તો, ગ્રામસમાજનું એક બૃહદ ભાતીગળ ચિત્ર એની સામે આવી જાય. એટલે કે પેટલીકર જેવાની જ નહીં, પન્નાલાલની નવલકથાઓ પણ સમાજશાસ્ત્રીય અધ્યયન માટેની ઘણી સામગ્રી ને દષ્ટિ સંપડાવી શકે એમ છે. પણ એ અલગ ચર્ચાનો મુદ્દો છે.

*

પન્નાલાલ પટેલ જીવનભર વાર્તા-નવલકથાકાર રહ્યા, નરવા કથાસર્જક. જ્યારે ઈશ્વર પેટલીકર વાર્તા-નવલકાર ઉપરાંત પત્રકાર અને બૌદ્ધિક વિચારક રહ્યા – એમણે સમાજલક્ષી સામયિકોનું સંપાદન કર્યું, એ સામયિકોમાં તથા વર્તમાનપત્રોમાં એમણે ગ્રામસમાજના રૂપ વિશે ને એ સમાજના પ્રશ્નો વિશે લખ્યું. એ પ્રકારના લેખનના માધ્યમથી પેટલીકર સક્રિય સમાજ-સુધારાવાદી પણ રહ્યા. એટલે એમનામાં પણ પન્નાલાલની જેમ ગ્રામજીવન અનુભવની સઘનતાથી આલેખાયું છે ખરું, પણ એમાં એ એક સર્જક જેટલા જ, ક્યારેક તો એથી પણ વધુ સમાજ-નિરીક્ષક, ચિકિત્સક અને વિશ્લેષક રહ્યા છે. એમની

એક કેફિયતમાં લેખક તરીકેનો એમનો લાક્ષણિક દષ્ટિકોણ આ રીતે ઊતરી આવ્યો છે. એમણે કહેલું કે 'લેખકને સમાજનો જે અનુભવ છે તેના આધારે એની કલ્પનાસૃષ્ટિ રચાય છે [... અને] જે સાહિત્યમાં ચિંતન ન હોય એ ચિરંતન બનતું નથી એવું મારું મંતવ્ય છે [...]' શુદ્ધ સાહિત્ય એટલે ચિંતનસભર સાહિત્ય.⁴

'શુદ્ધ સાહિત્ય'નું સમીકરણ 'ચિંતનસભર સાહિત્ય' સાથે પેટલીકર બેઘડક રીતે કરે છે, એટલા માટે કરે છે કે એમની દષ્ટિએ નવલકથામાં પરિવેશ, પ્રસંગો અને પાત્રોનાં આલેખનથી કેવળ તત્કાલીનતા ઊપસી શકે પણ વિચાર-ચિંતનનો સ્પર્શ કે એનો પાસ સાહિત્યકૃતિને આગામી સમયમાં પણ પ્રસ્તુત રાખી શકે. એવી પ્રસ્તુતતાને એ 'ચિરંતન' કહે છે. એવો પ્રશ્ન થઈ શકે, કે નવલકથાકાર તરીકે પેટલીકરની મુદ્દાને કે એમની લોકપ્રિયતાને એમની આવી વિચારણાનો ટેકો મળી શક્યો છે ખરો? એટલું તો અવશ્ય થયું કે કેવળ લોકપ્રિયતાજીવી લેખક રહી જવાને બદલે પેટલીકર ગંભીર રીતે લઈ શકાય એવા શિષ્ટ લેખક બન્યા એમાં એમનો આવો દષ્ટિકોણ ફળીભૂત જરૂર થયો છે.

કલ્પનાલક્ષી સાહિત્યલેખન માટે ર. વ. દેસાઈની નવલકથા 'ગ્રામલક્ષ્મી'નું વાચન પેટલીકરને માટે સદાપ્રેરક બનેલું. પરંતુ એ જ સમયગાળામાં, પેટલીકરે 'ગ્રામચિત્રો' નામના પુસ્તકમાં એ લોકસમાજનાં ચરિત્રો આલેખતા નિબંધો લખેલા, એમાં પણ લેખકની શૈલી નર્મ-નર્મવાળી રહી છે. એટલે સર્જનાત્મક લેખનની ક્ષમતા તો એમની કલમમાં હતી જ. 'ગ્રામચિત્રો' અને એમની પહેલી નવલકથા 'જનમટીપ' એક જ વર્ષમાં, 1944માં પ્રગટ થાય છે, ને એ બંને પુસ્તકો સામયિક-પત્રોમાં હપતેહપતે પ્રકાશિત થયેલાં – એ પણ નોંધવું જોઈએ. ગ્રામજીવનનું રૂપ, એની સમસ્યાઓ અને સૂચવાતા ઉકેલો – એવા તથ્યઘટકોવાળી વાસ્તવિકતા એમની કલ્પનાસૃષ્ટિની પોષણભૂમિ છે એટલે પેટલીકર એમની નવલકથાના વાચકને કેવળ કથા-રંજન-રસિક રાખવાને બદલે એને વિચાર-સક્રિય પણ રાખી શકે છે. વાચક વાર્તા-વિમુખ ન બને એટલી પ્રવાહિતા ને સુવાચ્યતા તો એમના લેખનમાં છે જ.

પેટલીકરની પહેલી જ નવલકથા 'જનમટીપ' તરત ધ્યાનપાત્ર બનેલી. વાચક-વિવેચક બંનેની ચાહના પામેલી. આ નવલકથા ઘણી આવૃત્તિઓ પામી છે ને પેટલીકરે એને 'કમાઉ દીકરો' કહી છે. જોકે પેટલીકરની બહુ વખણાયેલી વાસ્તવદર્શિતા અને વસ્તુલક્ષિતા એમાં કેટલી છે એ પ્રશ્ન, આજે વાંચતાં તો જરૂર થવાનો. વાસ્તવનું પણ કંઈક રંગદર્શી રૂપ એમાં ઊઘડે છે ને પ્રતીતિના પ્રશ્નો ઊભા કરે છે. 'જનમટીપ'નું પહેલું પ્રકરણ કથાવેગવાળું ને વાચકને પકડી લેનારું છે. કોઈને એ, એ જમાનાની કોઈ સર્વપ્રિય ફિલ્મના આરંભ જેવું લાગે. સૌથી વધુ જાણીતું થયેલું ચંદાનું પાત્ર અતિ-ઉજ્જ્વલ આલેખનનો એટલે કે ગ્લોરિફિકેશનનો – ભોગ બનેલું છે. એ ભડ છે – કોઈથી વશ ન થઈ શકતા આખલાને પણ એ નાથે છે. એનો સ્વમાન-આગ્રહ પણ ઉતાવળિયો એથી અવાસ્તવિક છે, કેમ કે, તરત બદલો લેવાનો એ ભીમા પાસે આગ્રહ રાખે છે ને એને જ પરિણામે ભીમાને જનમટીપ થાય છે. ભીમો જેલમાં જાય છે ત્યારે વળી એ એક સમર્પિત ગૃહિણી બની રહે છે – ભીમાના પરિવારને તનતોડ મહેનત અને સ્નેહથી સાચવે છે. આવા વિલક્ષણ કથાપ્રપંચથી નવલકથા પૂરેપૂરી વાસ્તવનિષ્ઠ રહી શકી નથી. આ પણ, ર. વ. દેસાઈમાં

4. 'પેટલીકર : શીલ અને શબ્દ', સંપા. દિલાવરસિંહ જાડેજા, પૃ. 18

હતું એવું એક પ્રચ્છન આદર્શીકરણ થયું. અલબત્ત, એ સમયે વેગીલી ને લોકપ્રિય બનેલી ‘જનમટીપ’ આજે પણ સુવાચ્ય તો લાગે જ છે.

‘જનમટીપ’ પછી બે દાયકે, હવે પ્રતિષ્ઠિત થઈ ચૂકેલા પેટલીકર 1963માં ‘ઋણાનુબંધ’ નામની એક વિલક્ષણ નવલકથા આપે છે. ગુજરાતીમાં નવી ધારાની અદ્યતન નવલકથાના પ્રવેશનો આ સમય હતો. એમાં પેટલીકર, લેખનરીતિમાં પરંપરાગત રહીને પણ પ્રગલ્ભ કથાવસ્તુ આલેખે છે. આ નવલકથાનો વિષય બહુ સાહસિક ગણાય એવો, લેખકના નવા દષ્ટિકોણને નિરૂપનારો છે. બે પુરુષો વચ્ચે મુક્ત સહચાર સેવતી એક નારી, કૃતિકા એનું મુખ્ય પાત્ર છે. પછી એમાં એક બીજી નારી આશ્લેષાનો પ્રવેશ થાય છે. ને એથી, વળી એક નવી પરિસ્થિતિ જન્મે છે. પેટલીકર મુક્ત જાતીય જીવન અને લગ્નપ્રથા – એ બંને છેડેથી સ્ત્રીપુરુષ-સંબંધના પ્રશ્નને તાગી જુએ છે ને એ પ્રકારનાં વૈચારિક લખાણ પણ એમણે સામયિકોમાં કરેલાં છે પરંતુ એમની ગતિ માનવસમાજના સામંજસ્યની દિશામાં છે. આવા એક મહત્વાકાંક્ષી કથાનિરૂપણને લીધે, પેટલીકરે ‘ઋણાનુબંધ’ને પોતાની વધુ સારી કૃતિ ગણાવી છે. સંકલનાની રીતે જોઈએ તો આવો પ્રગલ્ભ વિષય લીધો હોવા છતાં કથા-આલેખ વાયવ્ય થઈ ગયો નથી, બુદ્ધિગમ્ય રહ્યો છે. પરંતુ મુખ્ય વૈચારિક કોયડા તરફ એમનું જટલું ધ્યાન રહ્યું છે એટલું સંવેદનોના આલેખનમાં કે પાત્રચિત્તની કોઈ સંકુલ ભાત રચવા તરફ રહ્યું નથી. – એ થયું હોત તો આ નવલકથા સર્જકતાની ઊંચી કોટિએ પહોંચી શકી હોત.

આ બે નવલકથાઓની વચ્ચે રહેલી, 1954માં લખાયેલી ‘તરણા ઓથે ડુંગર’ ખરી પેટલીકરી નવલકથા છે. એક સામાજિક પ્રશ્ન, એક કિસ્સો એમણે અહીં હાથ ધર્યો છે, પણ સદ્ભાગ્યે નવલકથા કોઈ કેસ હિસ્ટરી જેવી – કોઈ સમસ્યા-દષ્ટાંત જેવી બની ગઈ નથી. વાર્તાપ્રવાહમાં વાચકને ખેંચવાની પેટલીકરને ફાવટ છે. કથાના આરંભે એક કજોડું છે – ભણીને સાહિત્યનો વિદ્વાન બનેલો કેશવ અને ઘણું જ ઓછું ભણેલી પણ ઝડપી ગ્રહણશક્તિવાળી વિજયા. સમાજમાં સ્ત્રી, બિચારી કે ઉપેક્ષિતા કે ત્યક્તા બની રહેવાને બદલે, સજ્જતા કેળવીને પુરુષની સમકક્ષ થઈ શકે? – એ જાણે કે આ નવલકથાનો સામાજિક ‘એજન્ડા’ છે. વિજયા એ પડકાર ઉપાડી લે છે ને સફળ થાય છે. નવલકથાની વિગતલક્ષિતા એટલી મોટી છે કે પાત્ર-સંવેદનના ઊંડાણમાં જવા જેટલી ફુરસદ, ને કદાચ એવી શક્તિ પણ, લેખક પાસે નથી. તેમ છતાં, કોઈ દુરિત તત્ત્વનો કે કોઈ પ્રણયત્રિકોણનો આશરો લીધા વિના લેખકે કથાનું પ્રવાહી નિર્વહણ કર્યું છે ને પેટલીકરી મુદાવાળી એક લાક્ષણિક કૃતિનું સર્જન કર્યું છે. આજે પણ, પેટલીકરની સમાજસુધારક તજવીજોના ભાર-વાળી હોવા છતાં, આ નવલકથાનું વાચન રસપ્રદ બને એમ છે.

કેવળ કરુણાન્ત જ નહીં, પણ સાદાંત કરુણને આલેખતી ‘ભવસાગર’ (1954) કેટલાક વિવેચકોને પેટલીકરની સર્વોત્તમ નવલકથા લાગેલી છે. સમાજનાં દુરિતોની જેમ જ નિયતિની અનેક થપાટોને ખમતી, ને તૂટી-તૂટીને ફરી ઊભી થયા કરતી એની નાચિકા સૂરજ, જ્યારે વેઠ્યાની વેદના અસહ્ય બની જાય છે ત્યારે નહીં, પણ આશાનો એક પણ તંતુ બચતો નથી ત્યારે આત્મહત્યા કરે છે, – એ કરુણનું આલેખ હૃદયવિદારક બને છે. જોકે ‘ભવસાગર’ સુબદ્ધ છે પણ સઘન નથી – સૂચક રહેવાને બદલે વિગતોમાં પ્રસરતાં

પ્રસંગ-નિરૂપણો અને સૂરજના જીવનમાં આવતી દુઃખદાયક ઘટનાઓનું, અતિકરુણ (મેલોડ્રામા) તરફ ખેંચાતું અધિક પ્રમાણ નવલકથાની રસાવહતાને અવરોધે છે – અનેકવિધતાનો કંટાળો પણ પ્રેરે છે. કલાત્મક કૃતિની આસ્વાદ્યતા કથારસિકતા કરતાં જુદી ચીજ હોય છે.

પેટલીકરે 25 જેટલી નવલકથાઓમાં ગ્રામજીવનની ને નગરજીવનની અનેક વિલક્ષણતાઓને, એ પાત્રોના સામાજિક ને વ્યક્તિગત સંબંધોને તથા એમાંથી ઊભી થતી સમસ્યાઓને મોટા ફલકમાં આલેખી આપતું વૈવિધ્ય બતાવ્યું છે, જગત જેવું છે એ બતાવવા સાથે જ હંમેશાં પોતાની અપેક્ષાનું જગત પણ એમણે બતાવ્યું છે. ઉત્તમ સર્જક, સમસ્યાઓ આલેખીને અટકી જાય, પણ ઈશ્વર પેટલીકરે એના ઉકેલો પણ આલેખ્યા છે. એ રીતે એ સમાજપ્રતિબદ્ધ ને વિચારપ્રતિબદ્ધ લેખક છે. તેમ છતાં એમની કલ્પનાશક્તિ ને એમનું ઘટના-નિર્માણકૌશલ એવાં જરૂર છે કે એણે વાચકોને કથા તરફ આકર્ષ્યાં. એમની ભાષામાં વિશદતા છે, રસાવહતા પણ છે. વિગતલક્ષી રહેવા કરતું પેટલીકરની નવલકથાઓનું ગદ્ય સાહિત્યનો સ્વાદ આપનારું પણ છે – કેટલીક નવલકથાઓનાં શીર્ષકો એમણે રૂપકાત્મક કર્યાં છે, ‘મારી હૈયાસગડી’, ‘કાજળકોટડી’, ‘આશાપંખી’, ‘તરણા ઓથે ડુંગર’ વગેરે. ઉક્તિઓને અસરકારક કરવા પણ એમણે અલંકરણ યોજ્યું છે – ભાષાને સાહિત્યિક કરી છે, પણ એ અપારદર્શક ન બની જાય એવી તકેદારી પણ રાખી છે. લખાવટમાં વિશદતાની સાથે વાચકને પકડી રાખનારી પ્રવાહિતા પણ છે. તો પાત્રોનાં ઊર્મિ-આલેખનોથી એ સંવેદનભાતો ઉપસાવે છે ને કરુણ આદિ ભાવોને અસરકારકતાથી આલેખે છે પણ સંવેદનનાં પરિમાણોને આલેખતી કે સંકુલતા નિપજાવતી સર્જકશક્તિ એમની નવલકથાઓએ બહુ દાખવી નથી. પેટલીકર ઊંડાણને બદલે વ્યાપના કથાલેખક છે. એટલે પેટલીકર વંચાતા રહ્યા, લોકપ્રિય અને ધ્યાનપાત્ર રહ્યા પણ જેને ખરેખર ‘ચિરંતનતા’ કહેવાય એ માટેની એમની સર્જકસાધના ઓછી પડે છે. કથાસર્જક તરીકે પેટલીકરની શક્તિઓ મધ્યમ બરની રહી, છતાં એમની થોડીક નવલકથાઓ સ્મરણીય બની છે ને લગભગ બધી જ નવલકથાઓ સુવાચ્ય રહી છે. પેટલીકરની ઓળખ શિષ્ટ અને લોકપ્રિય નવલકાર તરીકે રહે છે.

લાગણીના ને ઘટનાવિન્યાસના પ્રાથમિક સ્તરે ઉત્તેજક રહેતી, બનાવોના કુતૂહલપોષક અંકોડા ગૂંથ્યા કરતી ને એમ, સમવયાપન માટે વાર્તાને શરણે જનારનું અનુરંજન કરતી કથાઓનું આકર્ષણ, અગાઉ કહ્યું એમ, બહુબહુ તો પહેલા વાચન આગળ જ સમાપ્ત થવાનું. એટલે આપણા આ શિષ્ટતાધર્મી વાચકપ્રિય નવલકથાકારકો અંગે છેવટનો સવાલ તો એ જ રહે છે કે એમની કૃતિઓ આજે વાંચવા લઈએ ત્યારે લેખકની પૂર્વપ્રતિષ્ઠા કેટલે અંશે જળવાઈ રહે છે.

ઉત્તમ નવલકથાની આ જ મહત્ત્વની કસોટી છે.

* વીર નર્મદ દક્ષિણ ગુજરાત યુનિવર્સિટી, સુરતના ગુજરાતી વિભાગ-આયોજિત પરિસંવાદ ‘ગુજરાતી નવલકથા : લોકપ્રિયતા-સંદર્ભ’-માં 15 માર્ચ 2022ના દિવસે કરેલું વક્તવ્ય.

ભારતીય કથાવિશ્વ : એકલવીરની જ્ઞાનયાત્રા | તૃપ્તિ સી. પટેલ

ડૉ. શિરીષ પંચાલ વિવેચક, સંપાદક, નવલકથાકાર અને વાર્તાકાર છે. ‘કાવ્ય-વિવેચનની સમસ્યાઓ’ (1985) એમનો શોધનિબંધ છે. એમાં એમણે કાવ્યવિવેચનને અનુષંગે નર્મદથી માંડીને અત્યાર સુધીના વિવેચનના મહત્વના પ્રશ્નોની ચર્ચાવિચારણા કરી છે. જેમાં નવલરામ, રમણભાઈ નીલકંઠ, રામનારાયણ પાઠક, વિષ્ણુપ્રસાદ ત્રિવેદી, ઉમાશંકર જોષી, હરિવલ્લભ ભાયાણી વગેરેનાં વિવેચનો તપાસતાં ભાષા, રૂપરચના, અલંકાર, પ્રતીકરચના, જીવનદર્શન જેવાં વિવિધ પાસાંઓનો અભ્યાસ કર્યો છે. તો એમનો ‘રૂપરચનાથી વિદ્યન’ (1986) વિવેચનસંગ્રહ સાંપ્રત વિવેચનના વિભિન્ન પ્રવાહોની જાણકારી આપે છે. ‘વૈદેહી’ (1988) એમની નવલકથા છે. તો ‘જરા મોટેથી’ (1988) એમનો નિબંધસંગ્રહ છે. તદ્ઉપરાંત શિરીષભાઈએ સુરેશ જોષીની વાર્તાઓનું ‘માનીતી અણમાનીતી’ (1982) અને સુરેશ જોષીના નિબંધોના ‘ભાવયામિ’ નામનાં સંપાદનો કર્યાં છે. આ સંપાદનો સાથે મુકાયેલા એમના પ્રાસ્તાવિક અભ્યાસલેખો એમની સંપાદક તરીકેની ઊંડી સૂઝ-સમજની પ્રતીતિ કરાવે છે. સંપાદનોનો એમનો આ અનુભવ એમને ‘ભારતીય કથાવિશ્વ’નું ઉત્કૃષ્ટ સંપાદન કરવા પ્રેરે છે.

ઈ.સ. પૂર્વે પાંચમી સદીથી, ગૌતમ બુદ્ધ અને મહાવીર સ્વામીના સમયથી, કદાચ એથી પણ આગળના સમયથી ભારતીય કથાસાહિત્ય અને ભારતીય તત્ત્વજ્ઞાન દરિયાપારના અનેક દેશોમાં પહોંચ્યું હોવાની શક્યતા છે. આપણાં ઉપનિષદોનો પ્રભાવ પ્લેટો પૂર્વેના ગ્રીક ચિંતન ઉપર અને આપણી ‘પંચતંત્ર’ જેવી કથાઓનો પ્રભાવ પરભાષાની કથાસૃષ્ટિ ઉપર પડેલો જોઈ શકાય. ભારતીય કથાસાહિત્યની ગુણસમૃદ્ધિ જેવી કથાઓનો પ્રભાવ પરભાષાની કથાસૃષ્ટિ પર પડેલો જોઈ શકાય. ભારતીય કથાસાહિત્યની ગુણસમૃદ્ધિ ઘણાંબધાંને આકર્ષતી રહી છે. ભારતીય કથાસાહિત્યનો આદર્શ ગ્રંથ કેવો હોય એની વાત ભોગીલાલ સાંડેસરાએ ‘પંચતંત્ર’ની પ્રસ્તાવનામાં કરી છે. ‘આ સમગ્ર કથનપરંપરાના અભ્યાસ માટે વેદ-ઉપનિષદ, બ્રાહ્મણ-ગ્રંથો, રામાયણ, મહાભારત, જાતકકથાઓ, બૃહદ્કથાનું સંસ્કૃત રૂપાંતર ‘કથાસરિત્સાગર’, ‘વસુદેવલિંડી’, ‘પંચતંત્ર’, ‘કાદમ્બરી’ તો ખરાં જ, સાથે સાથે ઋગ્વેદમાં જોવા મળતી કથાઓનો વિસ્તાર – ક્યારેક સ્વરૂપાંતર – કેવી રીતે થયો એ જોવા-જાણવા માટે નિરુક્ત, બૃહદ્વેવતા જેવા ગ્રંથોમાંથી પણ પસાર થવું પડે. ઉપરાંત પુરાણો તો ખરાં જ. અભ્યાસીને તો એક જન્મારો પણ ઓછો પડે. આ બધું સાહિત્ય સામે હોય તો ભારતીય કથાસાહિત્યનું કાવ્યશાસ્ત્ર ઊભું કરી શકાય. પ્રમાણમાં ઓછી સામગ્રી વડે રોબર્ટ શોલ્ક અને રોબર્ટ કેલોગ જો ‘ધ નેચર ઓફ નેગેટિવ’ જેવો એક મહત્ત્વપૂર્ણ ગ્રંથ આપી શક્યા તો ગુજરાતી ભાષામાં કે અન્ય ભારતીય ભાષાઓમાં આપણે આવો ગ્રંથ કેમ ન આપી શકીએ? ભારતીય કથનપરંપરાના અભ્યાસનું અંતિમ પ્રકરણ આવો ગ્રંથ જ હોય.’

ડૉ. ભોગીલાલ સાંડેસરાએ સેવેલ સ્વપ્નને શિરીષ પંચાલે અદમ્ય ઉત્સાહ, ભારે પરિશ્રમ અને વિવેચકીય સજ્જતાથી ભારતીય કથાસાહિત્યના પાંચ ભાગ પ્રગટ કરીને

સાર્થક કર્યું છે.

ભારતીય કથાવિશ્વના પાંચ ભાગનાં કુલ 2394 પૃષ્ઠમાં 2117 પૃષ્ઠ 581 નાનીમોટી કથાઓનાં, 159 પૃષ્ઠ પ્રસ્તાવનાનાં, તથા 48 પૃષ્ઠ કથાઓને લગતાં ચિત્રોનાં છે. ભારતીય કથાવિશ્વની ધજા લઈને નીકળેલા યાત્રી શિરીષભાઈ આપણને ઋગ્વેદની તળેટીથી કથાયાત્રાનો આરંભ કરાવતા કરાવતા બીજા ભાગમાં રામાયણ, મહાભારતની કથાઓનો પરિચય કરાવી, ત્રીજા શુંગ ઉપર જાતકકથાઓના યાત્રાધામ સુધી પહોંચાડે છે. ચોથા ભાગમાં હેમચંદ્રાચાર્યકૃત 'ત્રિષષ્ટિશલાકાપુરુષચરિત' અને 'દેવીભાગવત'નાં દર્શન કરાવી આપણાં વિવિધ પુરાણોમાં આવતી કથાઓનાં દર્શન કરાવે છે. યાત્રાનો અંતિમ પડાવ ભારતના વિભિન્ન પ્રદેશો અને ભાષાઓની લોકકથાઓ પાસે પૂરો થાય છે.

કોઈ પણ વાચક કે ભાવક આ પાંચેય ગ્રંથોમાંથી પસાર થાય ત્યારે તેને ભારતીય કથાસાહિત્યની ભવ્ય અને દિવ્ય કથાસૃષ્ટિનાં દર્શન કર્યાનો આનંદ અચૂક પ્રાપ્ત થાય. ધીરજ અને શ્રદ્ધા સાથે એક એક વાર્તા પાસે ડગ માંડતા માંડતા 581 વાર્તાઓનાં પગથિયાં ચડીને ભારતીય કથાવિશ્વનું એવરેસ્ટ સર કરનાર શિરીષભાઈને જેટલાં અભિનંદન આપીએ એટલાં ઓછાં છે. કથાવિશ્વનું આવું સંપાદન કદાચ ભારતની એકેય ભાષામાં થયું નહીં હોય. શાકુંતલને માથે મૂકીને નાચેલા ગટેની જેમ શિરીષભાઈના આ કથાવિશ્વના ગ્રંથોને માથે મૂકીને નાચવાનું મન કયા ગુજરાતી ભાષાના ભાવકને ન થાય?

ઑક્ટોબર, 2018માં પ્રગટ થયેલ 'કથાવિશ્વ'ના પ્રથમ ભાગમાં ઋગ્વેદ, બ્રાહ્મણગ્રંથો અને ઉપનિષદોમાં આવતી કથાઓનું સંપાદન કર્યું છે. ભારતીય સાહિત્યની શરૂઆત ઋગ્વેદથી થયાનું મોટાભાગના વિદ્વાનો માને છે. એ જ રીતે ભારતીય કથનપરંપરાનો આરંભ પણ ઋગ્વેદથી થયાનું જણાય છે. અલબત્ત આ કથાઓ એના ઝાંખાપાંખા સ્વરૂપે, કહો કે સંકેતરૂપે ઋગ્વેદ પહેલાં લોકોમાં જાણીતા હશે. ઋગ્વેદના, બ્રાહ્મણગ્રંથોના અને ઉપનિષદોના સર્જક ઋષિઓએ એને આધારે કથાઓ રચી હશે. અલબત્ત ઋગ્વેદમાં મોટા ભાગે સંકેતરૂપે ઋચાઓ ઝાઝી છે. 'યમયમી' કે 'પુરુરવા અને ઉર્વશી' જેવી અત્યંત વિકસિત કથાઓ ઓછી છે.

ઋગ્વેદમાં મૂળ દેવ તો ઇન્દ્ર છે. ક્યારેક ઇન્દ્ર, સૂર્ય અને વિષ્ણુને સાથે મૂકવામાં આવ્યા છે. પણ મોટા ભાગે એકબીજાથી સ્વતંત્ર રીતે તેમનું અસ્તિત્વ સ્વીકારવામાં આવ્યું છે. ઋગ્વેદની ઘણીબધી ઋચાઓમાં અને કથાઓમાં વૃત્તનો વધ ઇન્દ્ર વજ્ર વડે કરે છે. શત્રુઓના નાશ માટે થતી પ્રાર્થનાઓ પણ અહીં જોવા મળશે. શત્રુઓના જાનમાલનો અને તેમનાં નગરોનો નાશ ઇન્દ્રે કર્યો એવી ઋચાઓ પણ છે. આર્યો કૃષિવિદ્યામાં પારંગત છે. કૃષિને સફળ થવા માટે પાણી અને ગાય બંને જરૂરી છે. જે અસુરોએ પાણી રોકી રાખ્યાં હતા તેવા અસુરોનો ઇન્દ્ર વધ કરે અને રોકી રાખેલ પાણીને મુક્ત કરાવે છે. કૃષિપ્રધાન સંસ્કૃતિના લોકો સૂર્ય, ઇન્દ્ર, વરુણને પ્રાર્થે એ સહજ છે. યજ્ઞયાગાદિનાં મૂળ પણ એમાં રહેલાં છે. નદીનાળાં છલકાય અને સરોવરો ભરાય એમાં ભારતીય ઋષિઓએ ઇન્દ્રને કારણભૂત માન્યા છે.

ઇન્દ્રે દધીચિ ઋષિની સહાય કરી દશ્યુઓનો નાશ કર્યો. શુષ્ણાસુર, અશ્વાસુર, કૃષ્ણાસુર, શંબર, બલાસુર, વલ આદિ અસુરોનો નાશ કર્યો. ઇન્દ્રનાં પરાક્રમોની અનેક પરબ ❖ સપ્ટેમ્બર, 2022

વાતો ઋગ્વેદની ઋચાઓમાં વર્ણવવામાં આવી છે. ઇન્દ્રે જન્મતાંની સાથે દાન અને નમુચીને માર્યાં.

ઇન્દ્ર જેવી રીતે માણસોને સહાયરૂપ થાય છે એવી જ રીતે અશ્વિનીકુમારો પણ ઘણાંબંધાંને મદદરૂપ બને છે. પુરુમિત્રની પુત્રીને વિમદ સાથે પરણાવી, દધીચિ ઋષિ માટે ઘોડાનું મસ્તક એમના ધડ પર બેસાડ્યું, એ ઋષિએ યજ્ઞમાર્ગનો પ્રચાર કરવા અશ્વિનીકુમારોને ઇન્દ્ર દ્વારા પ્રાપ્ત થયેલી મધુવિદ્યા આપી. સત્યપાલક દેવો, કુશળકર્મોથી વંદનને ઉપર ઉઠાવ્યો, રેભને ઊંચક્યો, ઉગ્રના પુત્રને સમુદ્ર પાર કરાવ્યો.

આધુનિક કાળમાં ચ્યવનપ્રાસને કારણે પ્રખ્યાત થયેલા ચ્યવન ઋષિને લગતાં સૂક્તો પણ ઋગ્વેદમાં જોવા મળે છે. જેમ કે ‘હે અશ્વિનીકુમારો, વૃદ્ધ ચ્યવનની જીર્ણ ત્વચાને તમે ઉતારી લીધી. તમે બંનેએ એમને સુંદર સ્ત્રીઓ વરાવી આપી.’ (1.116.10). ‘હે અશ્વિનીકુમારો, વૃદ્ધ ચ્યવનઋષિને તમે યુવાન બનાવ્યા.’ (1.117.13)

આ કથાઘટક પછી કેવી રીતે વિકસે છે તેની વાત કરતાં શિરીષભાઈ નોંધે છે : ‘ઋગ્વેદના અનુગામી કવિઓ આ સૂક્તોમાં વિલક્ષણ કથાઓની સંભાવના જુએ છે; એની આસપાસ કથા ગૂંથતા જાય છે, નવાં પાત્રો આણે છે. એક બાજુ ચ્યવનઋષિના જન્મની કથા ગૂંથી શકાય. અને બીજી બાજુ ચ્યવન સાથે પોતાની પુત્રીનું લગ્ન કરાવતા સુકન્યા પિતા શર્ચાતની કથા પણ ગૂંથી શકાય. વૃદ્ધત્વ ન જીવનવાતાં યૌવનપ્રાપ્તિનું કથાઘટક પછી તો જાણીતું બની ગયું, અને એનો વિનિયોગ ‘રાઈનો પર્વત’ સુધી વિસ્તર્યો.’ ‘જાલકા’ અને ‘રાઈનો દર્પણરાય’ પણ એની જ ફલશ્રુતિ.

આવી જ રીતે, દધીચિને લગતી બેત્રણ ઋચાઓમાં વ્યક્ત થતી આછીપાતળી ઘટનાઓને આધારે શતપથ બ્રાહ્મણમાં દધીચિ ઋષિનાં હાડકાંમાંથી બનાવેલાં વજ્રથી ઇન્દ્રે રાક્ષસોનો વધ કર્યાની કથા આલેખાઈ. અને પછી એ કથાનક બૃહદ દેવતામાં પણ આવ્યું.

ઋગ્વેદમાં સ્યેન પંખીને લગતી ઘણી ઋચાઓ છે. શ્યેન ઇન્દ્ર માટે સોમ આણે છે. આ સોમને જો પ્રતીકાત્મક રીતે અમૃત તરીકે લઈએ અને શ્યેનને ગરુડ તરીકે લઈએ તો મહાભારતમાં આવતી આખી કથાનું મૂળ અહીં જોઈ શકાય. ગરુડ સ્વર્ગમાંથી અમૃત કેવી રીતે લાવે છે એની રસપ્રદ કથા મહાભારતમાં આવે છે. પરંતુ ગરુડના પરાક્રમની કથા અતિસંક્ષિપ્ત રૂપે ઋગ્વેદમાં જોવા મળે છે.

છેક ઋગ્વેદકાળથી ભાઈ-બહેન કે પિતા-પુત્રી વચ્ચેના અવૈધ સંબંધોને પાપ ગણવામાં આવે છે. ઋગ્વેદમાં દર્શાવેલ કથામાં યમીની અઘટિત માગણીનો અસ્વીકાર કરતા યમ કહે છે કે, ‘જે ભાઈ બહેન સાથે સમાગમ કરે છે તે પાપી કહેવાય છે. તું મને ત્યજીને બીજા સાથે આનંદપ્રમોદ કર.’ એ જ રીતે પ્રજાપતિ અને તેની પુત્રીની કથા પણ ઋગ્વેદ, ઐતરેય બ્રાહ્મણ અને શતપથ બ્રાહ્મણમાં આવે છે. પોતાની પુત્રી સાથે કીડા કરતા પ્રજાપતિને જોતા દેવતાઓ તેને પાપ ગણીને પશુપતિ રુદ્રને તેનો વધ કરવાનું કહે છે. અને રુદ્ર તેમનો વધ કરે છે. દેવોના આશીર્વાદથી રુદ્ર ત્યારથી ભૂતપતિ તરીકે જાણીતા થયા.

આમ ઋગ્વેદ, ઉપનિષદો કે બ્રાહ્મણગ્રંથોમાં આપણને કથાબીજો કે કથાના સંકેતો

મળે છે. ક્યાંક પુરુરવા, યમયમી, ગરુડ કે નચિકેતા જેવાની સંક્ષિપ્ત કથાઓ પણ મળે છે. જેનો એ પછી આવનાર અનુગામી કવિઓ પોતપોતાની શક્તિ, મતિ અને પ્રતિભા અનુસાર કથાવિસ્તાર કરીને કથાને પૂર્ણરૂપે સર્જે છે.

ડિસેમ્બર 2018માં પ્રગટ થયેલ “કથાવિશ્વ”ના દ્વિતીય ભાગમાં રામાયણમાં આવતી 13 કથાઓ અને મહાભારતમાં આવતી 145 કથાઓનું સંપાદન કર્યું છે.

ભારતીય સમાજજીવન અને સંસ્કૃતિ ઉપર તેમજ સાહિત્ય અને અન્ય લલિત-કલાઓ પર રામાયણ અને મહાભારતનો વ્યાપક પ્રભાવ છે. દરેકે દરેક ભારતીય મહાભારત અને રામાયણની કથાઓથી પરિચિત છે જ. પણ કેટલીક આડકથાઓનો પરિચય એને ન પણ હોય. ભારતીય કથાવિશ્વના બીજા ભાગમાં શ્રી શિરીષભાઈએ આવી ઓછી પરિચિત આડકથાઓનું પણ સંકલન કર્યું છે. રામાયણની સંકલના મહાભારતની તુલનાએ સીધીસાદી છે. રામ અને લક્ષ્મણ જ્યારે વિશ્વામિત્ર સાથે રાક્ષસોનો વિનાશ કરવા જંગલમાં જાય છે ત્યારે બંને ભાઈઓની જિજ્ઞાસાવૃત્તિને સંતોષવા વિશ્વામિત્ર જે કથાઓ કહે છે તેમાં, વિભાંડકપુત્ર ઋષ્યશૃંગની કથા, ગંગાવતરણની કથા તથા વાલી-સુગ્રીવની પૂર્વકથાનો સમાવેશ થાય છે.

ભારતના જુદા જુદા ભાગો અને પ્રદેશોમાં તથા બૌદ્ધગ્રંથો, જૈનગ્રંથો અને લોકકથાઓમાં રામકથાને જુદી જુદી રીતે જોવા-મૂલવવાનો પ્રયત્ન થયો છે. ક્યારેક તો બૌદ્ધ-જૈનગ્રંથો અને લોકકથાઓમાં ભારતીય પ્રજાને અસ્વીકાર્ય લાગે તેવા અંશોનો સમાવેશ થયેલો પણ જોઈ શકાય છે. દા.ત. રામાયણની બૌદ્ધ વાચનામાં રામ અને સીતાને ભાઈબહેન બતાવ્યાં છે. તો ‘પઉમચરિય’ નામના જૈન રામાયણમાં હનુમાનનું લગ્ન પણ થાય છે. આમ આપણી મુખ્ય ધારામાં હનુમાનને બાલબ્રહ્મચારી બતાવ્યા છે. તેનાથી તદ્દન ભિન્ન સ્વરૂપે જૈન કથામાં તેનું નિરૂપણ જોઈ શકાય છે.

કથાવિશ્વના બીજા ભાગમાં જાણીતી કથાઓમાં સગરકથા, વિશ્વામિત્રની કથા, તાટકા કથા વગેરેનો સમાવેશ થાય છે. સગરકથામાં સગરપુત્રનો ઉદ્ધાર કરવા સગરના જ વંશજ ભગીરથ દ્વારા થતી ઘોર તપશ્ચર્યાથી પ્રસન્ન થઈ બ્રહ્મા દ્વારા હિમાલયની મોટી પુત્રી ગંગાનું પૃથ્વી પર અવતરણ થશે તેવું વરદાન, શિવજી દ્વારા ગંગાનો ભાર ઝીલવા માટેની તૈયારી, ગંગાનું અભિમાન, અભિમાનને તોડવા હજારો વર્ષ સુધી શિવજીની જટામાં ઘૂમરીઓ ખાતી ગંગા અંતે મુક્ત થઈ ધરતી પર અવતરે છે. તે કથાને અત્રે સમાવિષ્ટ કરી છે.

વિશ્વામિત્રની કથામાં વિશ્વામિત્ર અને વશિષ્ઠ વચ્ચેનો સંઘર્ષ બતાવ્યો છે. વશિષ્ઠ પાસે રહેલી શબલા ગાય પ્રાપ્ત કરવા માંગતા વિશ્વામિત્ર અને વશિષ્ઠ વચ્ચે સંઘર્ષ સર્જાય છે. જેમાં રાજર્ષિનું પદ મેળવીને સંતુષ્ટ ન થતાં વિશ્વામિત્ર બ્રહ્મર્ષિ બનવા ઘોર તપશ્ચર્યા કરે છે. ‘મૌનવ્રત’ ધારણ કરીને અનેક વિઘ્નો વચ્ચે સ્થિર રહેતાં અને ક્રોધ અને લોભ પર વિજય મેળવીને અંતે વિશ્વામિત્ર બ્રહ્મર્ષિ પદ પ્રાપ્ત કરે છે. જેને વસિષ્ઠ પણ વંદન સાથે સ્વીકારે છે.

રામાયણમાં આડકથાઓ પ્રમાણમાં ઓછી છે. જ્યારે મહાભારત આડકથાઓથી પરબ ❖ સપ્ટેમ્બર, 2022

છલકાતો સમૃદ્ધ ગ્રંથ છે. એમાં 145 કથાઓનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે. જેમાં મહાભારતને વાર્તાસ્થી ઊભરાતી કથાઓ રચવાનો રસ પડેલો જોઈ શકાય છે. મહાભારતકાર પાસે વેદ, ઉપનિષદ બ્રાહ્મણગ્રંથોનો વારસો તો છે જ, સાથે સાથે પરંપરાથી ચાલી આવતી લોકકથાઓનો પણ લાભ મળ્યો છે. મહાભારતના કદ્દુ-વિનતા, કદ્દુપુત્રો, નાગલોકો, વિનતાપુત્રો અરુણ અને ગરુડ આદિની સાહસ, શૌર્ય અને કપોલકલ્પિતથી છલકાતી કથાઓ જોઈ શકાય છે.

ભારતીય કથાઓનો પિંડ અનેક પરંપરાઓથી બંધાયેલો છે. કોણે કોનામાંથી કેટલું લીધું એ નક્કી કરવું ઘણી વખત ઐતિહાસિક તથ્યોના અભાવે મુશ્કેલ થઈ જાય છે. આનું ઉદાહરણ આપતાં શિરીષ પંચાલ નોંધે છે : ‘કવિ કાલિદાસ ‘અભિજ્ઞાન શાકુન્તલ’નું કથાવાસ્તુ મહાભારતમાંથી લાવ્યા છે. એ તો આપણે સહુ જાણીએ છીએ. ઉમાશંકર જોશીએ શાકુન્તલના અનુવાદની પ્રસ્તાવનામાં ‘કઠહારિ’ જાતકનો નિર્દેશ કર્યો છે. આ જાતકમાં રાજા લાકડાં વીણનારી કન્યાના પ્રેમમાં પડે છે અને તે સગર્ભા થઈ છે તે જાણ્યા પછી પોતાની વીંટી આપે છે. મા બાળકને લઈ રાજા પાસે જાય છે, રાજા તેને ઓળખવાની ના પાડે છે. અને આકાશવાણી સાંભળ્યા પછી જ તેનો સ્વીકાર કરે છે. હવે કાલિદાસ પાસે આ બંને પરંપરાઓ જાતકની અને મહાભારતની હોઈ શકે. મહાભારતના શકુંતલા આખ્યાન પાછળ પણ લોકકથામાં આવતી સામગ્રી સંભવી શકે. એવી જ રીતે ‘દેવધામ જાતક’ લો. આ કથાના પૂર્વાર્ધમાં રામ કેકેયી ભરતને મળતી કથા છે. અને ઉત્તરાર્ધમાં મહાભારતની જાણીતી યક્ષપ્રશ્ન સંલગ્ન કથા છે. આવા જાતકમાંથી મુખ્ય ધારાની કથાઓ આવી કે મુખ્ય ધારાના સાહિત્યમાંથી બધું જાતકમાં ગયું એ વિશે ચોક્કસ પ્રમાણો મેળવવાં ઘણી વાર અશક્ય નહીં તો મુશ્કેલ બની જાય છે.’

વડોદરાના પ્રાચ્ય વિદ્યામંદિર તથા પુણેના ભાંડારકર સંશોધન કેન્દ્ર દ્વારા રામાયણ તથા મહાભારત સમીક્ષિત વાચનાઓ પ્રગટ થઈ તેનો સંદર્ભ ટાંકી શ્રી શિરીષભાઈએ વિવેચકનાત્મક નજરથી મૂળ કથાઓમાં થયેલા પ્રક્ષેપને આપણી સમક્ષ મૂકી આપ્યા છે. દા.ત. સહદેવનું અતિજ્ઞાન, દ્રૌપદીનું વસ્ત્રાહરણ પ્રસંગ, કૃષ્ણ દ્વારા પુરાતાં વસ્ત્ર, લક્ષ્મણરેખાનો પ્રસંગ કે પછી ‘આંધળાનો પુત્ર આંધળો’ તેવું દ્રૌપદીનું કથન... વગેરે ઉપરોક્ત સમીક્ષિત વાચનાઓ કરતા કંઈક જુદી જ રીતે આલેખાયેલા પ્રસંગો છે. એ જ રીતે ‘દશકુમાર ચરિત’ની મૂળ સંસ્કૃત કથામાં દુકાળ પડે છે ત્યારે ભાઈઓ પોતાની પત્નીઓને મારીને ખાઈ જાય છે. જ્યારે તેના ગુજરાતી અનુવાદમાં ભાઈઓ પત્નીઓને વેચી મારે છે તેવા ઉલ્લેખ છે. અહીં શિરીષભાઈની વિવેચક દૃષ્ટિ પ્રશ્ન કરે છે. ‘આચાર્ય હેમચંદ્ર અને કુમારપાળની જૈન ધર્મપ્રીતિ અને જૈન આચારમાં જોવા મળતાં અહિંસાવૃત્તિની દીર્ઘપરંપરાએ ગુજરાતી અનુવાદને રૂપાંતરિત કર્યો?’

એ જ રીતે, સત્યવાદી હરિશ્ચંદ્રની છબી ભારતીય જનસમાજ પર જે રીતે અંકાયેલી છે તે છબી મહાભારતમાં ઝિલાયેલી છે. પણ ઐતરેય બ્રાહ્મણમાં તો રાજા હરિશ્ચંદ્રને દંભી અને નિર્બળતાઓથી ભરેલો બતાવ્યો છે. પણ શિરીષભાઈના મતે ‘ઐતરેય બ્રાહ્મણ’માં રહેલી આ છબીને કોઈ ભારતીયજન સ્વીકારશે નહિ; કેમ કે સત્ય, અહિંસા, ત્યાગ, સૌન્દર્ય, ઉદારતા જેવા હકારવાચક ગુણો કોઈ પણ સમયના શાસકમાં હોવા જોઈએ. એ

ગુણોને કારણે જ તે અનુકરણીય બને છે. એ રીતે રામ અનુકરણીય, સીતા અનુકરણીય પરંતુ રાવણ કે દુર્યોધન-દુઃશાસન અનુકરણીય ન બને.’

આપણે જોઈ શકીએ છીએ કે રામાયણ અને મહાભારત બંનેનાં વસ્તુસંકલનમાં ઘણો તફાવત છે. રામકથા સીધી રીતે ચાલે છે. જ્યારે પૂર્વકાલીન અને સમકાલીન જગતનો પૂરેપૂરો ચિતાર આપવા માંગતા વ્યાસ મહાભારતમાં કથારસની સમાંતરે ઇતિહાસ, સંસ્કૃતિ, નીતિ, તત્ત્વજ્ઞાન, સમાજવિદ્યા જેવાં ક્ષેત્રોમાં સહજ પ્રવેશ કરાવે છે. વળી તેમાં આવતી આડકથાઓમાંથી મનુષ્યના મનનો તાગ કેટલી હદે જઈને કાઢી શકાય છે તે પણ ખ્યાલ આવે છે.

જુલાઈ, 2019માં પ્રગટ થયેલ ભારતીય કથાવિષ્ણના ત્રીજા ભાગમાં જાતકકથાઓ, વસુદેવહિંડીની કથાઓ, વિમલસૂરિકૃત ‘પઉમચરિય’ની કથાઓ, ‘તરંગબાલા’ની કથાઓ, ‘કથાસરિત્સાગર’ની કથાઓ એમ કુલ 135 કથાઓ પ્રાપ્ત થાય છે. રામાયણ-મહાભારત જેવાં મહાકાવ્યો પછીનું સૌથી પ્રભાવક સાહિત્ય ગૌતમબુદ્ધના કારણે જાતકકથાઓ તથા એ પ્રકારની અન્ય પ્રાકૃત કથાઓમાં પ્રગટ્યું છે. અને આ કથાઓ ક્યાંથી ક્યાં કેવી રીતે નવા રૂપે રંગે પ્રગટે છે તેનો શિરીષભાઈએ ઊંડાણથી અભ્યાસ કર્યો છે.

જાતકકથાઓમાં ગૌતમ બુદ્ધના પૂર્વજન્મની કથાઓ છે. શિરીષભાઈના મતે ‘આ બધી કથાઓ કાલ્પનિક પણ હોઈ શકે. સમાજને ટકાવી રાખવા માટે આવું કોઈ અસામાન્ય પાત્ર સર્જવું પડે. બની શકે કે ઇતિહાસના ગૌતમબુદ્ધ અને જાતક કથાઓના ગૌતમ બુદ્ધ જુદા હોઈ શકે.’

ભારતીય સંસ્કૃતિમાં દાનનો અનેરો મહિમા છે. માટે જ રામાયણ-મહાભારતમાં આપણને દિલીપ, હરિશ્ચંદ્ર, કર્ણ, શિબિ આદિ દાનેશ્વરી પાત્રો મળે છે. તે જ રીતે ગૌતમ બુદ્ધને લગતી જાતકકથાઓમાં પણ દાન-પારમિતાનો ભારે મહિમા છે. જેમાં મહાવેસંતર જાતક સવિશેષ ખ્યાત છે. બધા ભિક્ષાપિંડોના દાનમાં ગૌતમ બુદ્ધે બે દાનને શ્રેષ્ઠ કહ્યાં છે. જે ભિક્ષાપિંડનો આહાર કર્યા પછી બોધિ પ્રાપ્ત થાય અને જેનો આહાર પામ્યા પછી ભગવાનનું નિર્માણ થાય. સુજાતા જાતકનાં કારણે બોધિપ્રાપ્તિની વાત જાણીતી બની છે.

મહાભારતમાં આવતી ‘પંચતંત્ર’ પ્રકારની કથાઓ જાતકમાં પણ આવે છે. ‘બક જાતક’માં લુચ્ચાઈથી તળાવની માછલીઓને ખાઈ જતા બગલાને એક કરચલો તેને ગળે વળગીને મારી નાખે છે. મૂર્ખાઈનાં પરિણામ કેવાં આવે એની વાત ‘મકસ’ અને ‘રોહિણી’ જાતકમાં જોવા મળે છે. બીજાને ઉપદેશ આપનાર પોતાની જાતને જ બચાવી શકતી નથી. ‘અનુશાસિક’ જાતકમાં બીજાને ઉપદેશ આપનારી ચકલી પોતે જ મરી જાય છે. વિદ્યાનો યોગ્ય વિનિયોગ કરતાં ન આવડે તો તેનું પરિણામ ક્યારેક મૃત્યુ પણ હોઈ શકે. ‘સજીવ’ જાતકમાં મંત્રવિશારદ મરેલા વાઘને જીવતો કરે છે અને વાઘ તેને જ ખાઈ જાય છે. દુદર્ભ જાતકકથામાં ટેટો પડવાથી સસલાને એમ લાગ્યું કે પૃથ્વી ઊંધી થઈ ગઈ! અને પછી સસલાની વાતમાં આંધળો વિશ્વાસ મૂકીને ભાગતાં પ્રાણીઓને સિંહરૂપે જન્મેલા બોધિસત્ત્વ સાચી વાતથી ભયમુક્ત કરે છે. બોધિસત્ત્વે પોતાના પૂર્વજન્મોમાં માત્ર માનવીરૂપે જ નહિ હરણ, હાથી, કૂતરા, કાગડા, ઉંદર જેવાં પ્રાણીઓ રૂપે પણ અવતાર લીધાં હતાં. જાતક-કથાઓ બૌદ્ધ ધર્મની હોવા છતાં સાંપ્રદાયિકતા ધરાવતી નથી. કથાઓના કેન્દ્રમાં માત્ર

માણસ જ નહિ, પ્રત્યેક જીવ માટે કરુણાનો ભાવ છે.

પૈશાચી ભાષામાં રચાયેલી ગુણાઢ્યકૃત ‘બૃહત્કથા’ અગિયારમી-બારમી સદી સુધી ટકી અને પછી તે લુપ્ત થઈ ગઈ. સદ્ભાગ્યે સોમદેવે તેનું ‘કથાસરિત્સાગર’ નામે સંસ્કૃત રૂપાંતર કર્યું. ‘વેતાળપચીસી’ તરીકે બહુખ્યાત કથા એમાં છે.

વસુદેવહિંડી અર્થાત્ વસુદેવનું ભ્રમણ. ભારતીય સાહિત્યમાં કૃષ્ણની કથાઓ જાણીતી છે. પણ કૃષ્ણના પિતા વસુદેવની કથા જાણીતી નથી. વસુદેવહિંડીના ઉત્તરાર્ધમાં વસુદેવ પોતાની યુવાવસ્થામાં ગૃહત્યાગ કરીને ચાલી નીકળ્યા હતા અને અનેક કન્યાઓ સાથે તેમણે લગ્ન કર્યા હતાં એ બધા પોતાના અનુભવોની કથા, વસુદેવ કહી સંભળાવે છે. સાંપ્રત વિવેચનની ભાષામાં વસુદેવહિંડી વસુદેવની આત્મકથા છે.

વિમલસૂરિનું ‘પઉમચરિય’ વાલ્મીકિ રામાયણને અનુસરતું હોવા છતાં ઘણીબધી બાબતોમાં ભિન્ન છે. દા.ત. પઉમચરિયમાં રામને 8000 રાણીઓ બતાવી છે. કૈકેયી દ્વારા રામને વનવાસ અપાતો નથી. તે જ રીતે વાલી સુગ્રીવને રાજ્ય સોંપી દીક્ષા લે છે. તો વળી રાવણની માતાના ગળામાં પહેરેલા નવરત્નહારમાં પડતા પ્રતિબિંબથી રાવણ માટે ‘દસમુખા’ નામ પડ્યું તેવી વાત, રામને બદલે લક્ષ્મણને હાથે રાવણવધ તથા રાવણના પક્ષે યુદ્ધ હડતા હનુમાન અને બહુપત્નીઓ મેળવતા હનુમાન, વગેરે મૂળ રામાયણથી જુદા પડતા પ્રસંગો નોંધ્યા છે.

તરંગલોલાની કથાઓમાં ‘વત્સદેશ’, ‘તરંગવતીનો જન્મ’ તથા ‘પૂર્વભવનો વૃત્તાંત’, ‘ચક્રવાકમિથુન’ આદિ કથાઓનું આલેખન થયું છે.

નવેમ્બર 2019માં પ્રગટ થયેલા ભારતીય કથાવિશ્વના ચોથા ખંડમાં પંચતંત્ર, હિતોપદેશ, કાદમ્બરી, શ્રીમદ્ભાગવત, યોગવસિષ્ઠ મહારામાયણ, દશકુમાર ચરિત, શિલપ્પદીગારમ, ત્રિષષ્ટિશલાકાપુરુષચરિત, દેવી ભાગવત, તથા સ્કંધ માર્કંડેય વિષ્ણુ, પદ્મ, હરિવંશ બ્રહ્મવૈવર્ત, વાયુ, શિવ, બ્રહ્માંડ, નારદ, મત્સ્ય આદિ પુરાણોમાં આવતી 184 કથાઓ સંપાદિત થઈ છે.

મૂર્ખ પુત્રોને શાણા બનાવવા માંગતો રાજા પંડિત વિષ્ણુશર્માને જવાબદારી સોંપે છે. છ મહિનામાં રાજકુમારોને વિદ્વાન બનવાનું પંડિત વચન આપે છે અને એ રીતે ‘પંચતંત્ર’ રચાય છે. કથાસાહિત્યમાં પંચતંત્રનું વિશિષ્ટ સ્થાન છે. ડૉ. ભોગીલાલ સાંડેસરાએ ‘પંચતંત્ર’ને વિશ્વસાહિત્યના ગ્રંથ તરીકે ઓળખાવ્યો છે. મૂળ પંચતંત્ર તો નષ્ટ થઈ ગયું છે. છતાં તેનો રચનાસમય ઈ.સ. 100થી ઈ.સ. 500 વચ્ચે હોવાનું વિદ્વાનો કહે છે. ઈરાનના રાજા નૌશીરવાંએ ‘પંચતંત્ર’નો અનુવાદ પહેલવી ભાષામાં કરાવ્યો. મૂળ અનુવાદ નષ્ટ થયો છે પણ એમાંથી બીજી ભાષાઓમાં થયેલ અનુવાદ સચવાઈ રહ્યા છે. ગુજરાતી ભાષામાં ડૉ. ભોગીલાલ સાંડેસરાએ તેનો અસામાન્ય અનુવાદ આપ્યો છે.

પંચતંત્ર કથાઓ પ્રાણીઓને કેન્દ્રમાં રાખીને કહેવાઈ છે. અહીં વાઘ, સિંહ, હાથી કે વાનર જેવાં પ્રાણીઓ જ નથી, પણ જૂ, માંકડ, મધમાખી જેવાં સૂક્ષ્મ જંતુઓ પણ પાત્રરૂપે જોવા મળે છે. વળી, અહીં મુખ્ય કથાની વચ્ચે અવાંતર કથાઓ કહો કે વાર્તામાં વાર્તા આવે એ રીતે કથનશૈલી આલેખાઈ છે.

‘હિતોપદેશ ગ્રંથ’ પંચતંત્રનો જ વિસ્તાર છે. શિરીષભાઈ નોંધે છે તેમ ‘મૂળમાં તો આવી કથાઓનો આશય ઉપદેશ આપવાનો હતો એટલે તેને માટે નિમિત્તો શોધી કાઢવામાં આવ્યાં. બાળકોમાં ખૂબ જ જાણીતી થયેલી વાર્તા ‘સિંહ અને સસલો’ આ બંને સંચયોમાં છે. અહીં પ્રાણીઓ સિંહને એટલે કે વનરાજને રાજધર્મ શીખવે છે, આ રાજધર્મ જો રાજકુમારો સાંભળે અને તે આત્મસાત્ કરે તો તેમનામાં ડહાપણ આવી શકે. આ વાર્તામાં એક બાજુ અલ્પશક્તિ ધરાવતો સસલો અને બીજી બાજુ પ્રચંડ શક્તિ ધરાવતા સિંહ, એક બાજુ બુદ્ધિ તો બીજી બાજુ બળ, એક તરફ હિંસકતા છે તો બીજી બાજુ તેનો પ્રતિકાર ચાતુર્યથી, અહિંસાથી કરનાર પ્રાણીઓ છે. આમ, પરસ્પર વિરોધ ઉપજાવીને નાટ્યાત્મકતા ઊભી કરવામાં આવી છે. આ કથાનું સાવ જુદી રીતે પુનરાવર્તન ટિટોડી અને સમુદ્રકથા કરાવે છે. આ કથા કથનશૈલી માટે પણ જાણીતી છે. અહીં તો સમગ્ર પંખી-જગત ભેગું થાય છે. આ પ્રાણીઓ પાસે પુરાણકથાનાં દષ્ટાંતો પણ કહેવડાવ્યાં છે. તે ઉપરાંત મનુસ્મૃતિ અને વરાહમિહિરના ગ્રંથ જેવાથી પણ સર્જક પરિચિત છે.’

ભારતીય સંસ્કૃતિ પર જેની ઘનિષ્ઠ અસર છે તેવાં વેદપુરાણોમાં ઉપનિષદોમાં રહેલા શુષ્કજ્ઞાનમાં સામાન્ય લોકોને રસ ના પડે એ સ્વાભાવિક છે. એટલે સતપુરાણીઓએ ભગવાનનો મહિમા ગાવા પુરાણોની રચના કરી. પુરાણોમાં નીતિ, તત્ત્વચિંતન, ગૃહસ્થાશ્રમમાં થયેલાં પાપોને નિવારવા માટેનાં પ્રાયશ્ચિત્ત, પૂર્વજન્મ, વર્તમાન જન્મ આદિની કથાઓ છે. સતયુગ, ત્રેતાયુગ, દ્વાપરયુગ અને કળીયુગમાં વિભાજિત પુરાણોમાં બ્રહ્મચર્ય, અહિંસા, સત્ય, અસ્તેય તથા અપરિગ્રહ જેવા પાંચ શીલનો નિર્દેશ કરવામાં આવ્યો છે. આના અનુસંધાને શિરીષભાઈ જણાવે છે : ‘ઈશાવાસ્યમ ઉપનિષદ’માં પણ સૂક્ષ્મ રીતે આ વાત આવે જ છે. માનવમાત્રને ચાહવાની વાત વિસ્તરતી જીવમાત્ર પ્રત્યેના પ્રેમ સુધી આવશે – એ રીતે જોઈશું તો ત્રીસીના કવિ ઉમાશંકર જોશીની વાત પૂરેપૂરી સાચી – ‘વિશાલે જગ વિસ્તારે નથી એક જ માનવી’. નરસિંહ મહેતાએ ‘વૈષ્ણવજન’માં પણ શું કહ્યું હતું? અહીં અવારનવાર ભગવાન પ્રત્યેના પ્રેમની વાત કરવામાં આવી છે. ભગવાન ઈશ્વરનો કોઈ સ્થૂળ અર્થ કરવાનો ન હોય, સામાન્ય માનવીને અમૂર્ત રીતે સમજાવવાથી કશો અર્થ સરતો નથી – એટલે જ દષ્ટાંતો, રૂપકો, કથાઓ વડે વિશ્વભરમાં જોવા મળતા સર્જન પાછળ રહેલી કોઈક શક્તિનો સ્વીકાર કરવામાં આવ્યો છે.’

ડિસેમ્બર, 2019માં પ્રગટ થયેલા ભારતીય કથાવિશ્વના પાંચમા ભાગમાં આવશ્યકચૂર્ણા, રાભા, સીદી-કચ્છી લોકકથાઓ; મિઝો, ત્રિપુરા, બુન્દેલખંડ, પંજાબ આદિ પ્રદેશની લોકકથાઓ, હેંડો વાત માંડીએ, બાની વાતો, કાર્ઠિયાવાડીની જૂની વાર્તાઓ કે કુંકણા અને અરવલ્લી લોકની આદિવાસી કથાઓ, ઉદૂ લોકકથાઓ આદિ ભારતીય સંસ્કૃતિને પ્રગટ કરતી ભારતની જુદી જુદી ભાષાઓ અને જુદા જુદા પ્રદેશોનું પ્રતિનિધિત્વ કરતી 46 લોકકથાઓ સંપાદિત કરવામાં આવી છે.

આપણા પ્રાચીન કથાસાહિત્યમાં જે બધી ગૌણ કથાઓ સંકલિત થઈ છે તે અને આ લોકસાહિત્યની કથાઓ એકબીજાની બહુ નિકટ છે. આ બધી લોકકથાઓમાં પરંપરાથી ચાલી આવતા કથાઘટકો જોવા મળે છે. કેટલી બધી કથાઓમાં અદેખી રાણીઓ રાજાની માનીતી રાણીને સાવરણી અને સુંથીયું જન્મ્યાં છે એમ કહી તેના બાળકને નદીમાં, પરબ ❖ સપ્ટેમ્બર, 2022

સરોવરમાં કે ઉકરડે નંખાવી દે છે. અહીં ‘સાત બાળકોની મા’, ‘વરકન્યા’ ‘કોબીમાંથી મોતી’માં આવા જ કથાવસ્તુનો વિનિયોગ કરવામાં આવ્યો છે. કેટલીક કથાઓમાં વાસ્તવની સાથે સાથે અતિપ્રાકૃત તત્ત્વ પણ પ્રવેશ પામ્યું છે. જેમ કે ‘નુવઈની કથા’માં દુઃખી બહેન સમડીઓ પાસે, પાંખ, યાંચ અને નહોર માંગે અને સમડીઓ તેને આપે પણ ખરી. તો ‘તેન્તેન્યાની કથા’ કે ‘લંગડાની કથા’માં મૂરખભાઈઓને બુદ્ધિબળ વડે છેતરતી બહેનોની કથા આલેખાઈ છે.

આ કથાઓમાં પુરુષો કરતાં સ્ત્રીઓને વધુ બુદ્ધિશાળી દેખાડવામાં આવે છે. ‘હિરણ્યપરી અને કુંવરાણી’ની કથામાં એક પત્ની પોતાની શક્તિ અને બાહુબળ વડે ડાકણ જેવી ઈન્દર મહારાજની અપ્સરાના પંજામાંથી પોતાના પતિને છોડાવે છે. સાવ સામાન્ય જાતિમાં જન્મેલી કન્યા જારી-વિજારી કથામાં રાજકુમારને પરાસ્ત કરે છે. ‘હાથ પત્ર ધોઈને પાણી પાયું’, ‘વાણીયુગ’ જેવી વાર્તાઓમાં પણ સ્ત્રીઓની બુદ્ધિશક્તિનો પરિચય મળે છે.

ભારતીય સંસ્કૃતિ સમન્વયવાદી સંસ્કૃતિ છે. તેમાં એક તરફ બ્રહ્મવિદ્યાનું વર્ચસ્વ હુંતું. તો બીજી બાજુ આર્ય સંસ્કૃતિની સામે આદિમ સત્તા હતી. શિરીષભાઈએ યથાર્થ નિરીક્ષણ કરતાં નોંધ્યું છે કે, ‘ક્યારેક પરસ્પર વિરોધી બનતી સંસ્કૃતિઓ છેવટે તો પરસ્પર સમન્વય કરીને જીવતી થઈ. દશાવતારની કથામાં પણ આર્યોએ સમાધાન કરવાનો કેટલો બધો પ્રયત્ન કર્યો છે. મત્સ્ય, કલ્પ, વરાહ, નૃસિંહ દ્વારા આદિમ જગત પ્રવેશ્યું. વામન-પરશુરામની પાછળ પાછળ રામકૃષ્ણ પ્રવેશ્યા. બૌદ્ધ ધર્મના વધતા જતા વર્ચસને કારણે બુદ્ધને વિષ્ણુના અવતાર તરીકે સ્વીકારી લીધા.’

બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય અને આદિમ સત્તાઓ વચ્ચેના સંઘર્ષો પણ આ કથાઓ દ્વારા જોઈ શકાય છે. વિશ્વામિત્ર અને વશિષ્ઠ વચ્ચેના સંઘર્ષની કથા સૌથી વધારે જાણીતી છે. ચારે વર્ણોમાં બ્રાહ્મણો ચડયાતા છે એવા વાતાવરણને કારણે રાજર્ષિ તરીકે ઓળખાતા વિશ્વામિત્ર બ્રહ્મર્ષિ તરીકે ઓળખાવા માટે આકરું તપ કરે છે. તો, પાર્વતીને કોઈએ દેવકન્યા કે ક્ષત્રિય કન્યા તરીકે આલેખી નથી તે હિમાલયની પુત્રી છે, કહો કે પર્વતપુત્રી છે. રામાયણની સીતા વસુંધરાપુત્રી છે. અને મહાભારતની દ્રૌપદી અગ્નિકન્યા છે. આમ, પાર્વતી ગાઢ વનરાવનથી ઘેરાયેલા હિમાલયની પુત્રી છે, સીતા અને દ્રૌપદી પણ પ્રાકૃતિક પરિબળોની જ નીપજ છે. પાર્વતી કોઈ દેવને માટે તપ કરતી નથી પણ આદિમ દેવ શિવને વરવા માટે તપ કરે છે. શિવ અને પાર્વતીનું લગ્ન થાય તો જ આસુરી શક્તિઓનો સંહાર કરનાર કુમાર જન્મી શકે. અને એટલે ઈન્દ્રાદિ દેવો શિવ-પાર્વતીનાં લગ્નને અનુમોદન આપે છે. આમ, આદિમ સંસ્કૃતિ દ્વારા દુષ્ટતા પર વિજય મળે છે. અહીં આપણે બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય અને આદિમ સત્તાઓ વચ્ચે સમન્વય થયેલો જોઈ શકીએ છીએ.

ભારતીય કથાવિજ્ઞાના પાંચ ગ્રંથોમાં સંપાદિત કથાઓ અને આડકથાઓ ક્રમશઃ વાંચતાં આપણને યોગ્ય સંદર્ભમાં તેને સમજવાની અને પ્રમાણવાની ચાવી મળે છે. શિરીષભાઈએ આ પાંચેય ભાગની કથાઓના સંકલન પૂર્વે મૂકેલી પ્રસ્તાવનાઓ શિરીષભાઈની માત્ર સંપાદક તરીકેની સૂઝ અને સમજનાં જ નહીં, સંશોધક તરીકેની સજ્જતાનાં પણ દર્શન કરાવે છે. 169 પાનાંમાં વિસ્તરેલી પાંચ ભાગની પ્રસ્તાવના આપણને

અહીં મુકાયેલી કથાઓના વિકાસ, સ્થિત્યંતરોની સાથે ભારતીય ઇતિહાસ, સમાજ, સંસ્કૃતિમાં આવતાં પરિવર્તનો પણ તુલનાત્મક અભ્યાસ માટે મહત્ત્વનાં બની રહ છે. ભારતીય કથાવિજ્ઞાના વાંચન પછી ભાવકોને અને વિવેચકોને એક પ્રશ્નનો સામનો અચૂક કરવો પડશે : વિવેચક શિરીષભાઈ ચડિયાતા કે સંપાદક શિરીષભાઈ ચડિયાતા? શિરીષભાઈની સંપાદકીય શક્તિ અને વિવેચકીય સજ્જતા જાણે કે હરીફાઈ કરતાં હોય એવું લાગે છે. આવા ઉત્કૃષ્ટ ગ્રંથોના સંપાદન માટે શિરીષભાઈના આપણે હંમેશાં ઋણી રહીશું.

નાટક

મારા નાટકો : દુર્ગેશ ઉપાધ્યાય, 2021, રાજેસ બુક્સેલર્સ, અમદાવાદ, પૃ. 80, રૂ. 125. વહાલના વારસદાર : યામિની વ્યાસ, 2019, શુભ સાહિત્ય, સુરત, પૃ. 64, રૂ. 50.

પાણલ ખખ્ખરનું નામ ચાલુ વર્ષે કોરોનાની બીજી લહેર વખતે એમની – ‘શબવાહિની ગંગા...’ કવિતાથી દેશ-વિદેશ સુધી વિશેષ જાણીતું થયું છે. જો કે અમ સૌરાષ્ટ્રવાસીઓ માટે એમનું નામ જરાય અપરિચિત નહોતું. કવિસંમેલનોમાં એમનું કાવ્યપાઠન ખાસ ધ્યાન ખેંચતું ઘણાંએ માણ્યું-જાણ્યું છે. એક નિજ કાવ્યઅવાજનાં ધની કવયિત્રી પારુલ ખખ્ખર સારા વાર્તાકાર પણ છે તેનાથી પણ આપણે અવગત છીએ. અહીં તેમની - ‘પરબ’ સપ્ટેમ્બર : 2021માં પ્રગટ વાર્તા ‘ગામ : બળેલ પીપળિયા’નો આસ્વાદ કરવા-કરાવવાનો ઉપક્રમ છે.

વાર્તા – ‘ગામ : બળેલ પીપળિયા’નું કથાવસ્તુ કંઈક આવું છે : મા સાથે અવાર-નવાર મોસાળનાં ગામ આવતી જયુના દિવસો ગોળથીય ગળ્યા બની રહેતા. નદીએ નહાવા જવું, વીરડા ગાળવા, વડલે હીંચકા ખાવા વગેરે બાલરમતોમાં દિવસ ચાપટી વગાડતાં પૂરો થઈ જતો. સાંજ પડતાં બા (નાની) જયુને આંગળીએ ઝાલીને દૂધ લેવા ભરવાડવાડે લઈ જતાં ને રાત્રે સૂતી વખતે ‘બા, વાર્તા કહોને !’ એવો બાળસહજ આગ્રહ કરતી ત્યારે બા વાર્તા માંડતાં : ‘એક હતું ગામ. ગામનું નામ બળેલ પીપળિયા. ગામમાં એક રાજા. રાજાને બે રાણી. એક માનેતી એક અણમાનેતી...’ વાર્તાની શરૂઆત કાયમ આવી જ હોય, પરંતુ પછી એમાં જુદી જુદી ઘટનાઓ ઉમેરાતી જાય અને વાર્તા રસપ્રદ બનતી જાય. જયુ વાર્તારસ માણતી માણતી નિદ્રાદેવીને આધીન થાય. ગળા-હાથ-પેટની બળેલી ચામડીવાળાં બા નમણાં, સુંદર અને હેતાળ છે. પણ બા સાથે જયુની મમ્મી શોભા દ્વારા થતી આવી ગંભીર વાતો –

– ‘કેટલાં વરસ થ્યાં બા, હું આ જયુ જેવડી હતી ત્યારની જોતી આવું છું... તમે આ બધું કેમ ચલાવી લ્યો છો ?’

– ‘તો ક્યાં સુધી આ બળતરા સહન કરવાની છે ? હવે તો ધોળા આવ્યા.’

– ‘જોવો બા, તમે દાઝી ગ્યાં ત્યારે તો હું જયુ જેવડી હતી એટલે કાંઈ નોતી સમજતી. પણ હવે મારાથી આ સહન નથી થાતું કહી દઉં છું.’

– ‘જોવો બા, કાલે તું હું વઈ જઈશ. તમારું માનીને આટલા દિવસ ચુપ રહી પણ આજે તો ફેંસલો કર્યે જ પાર.’

– અણસમજ જયુને સમજાતી નથી. વર્ષો સુધી જયુનું ગામડે જવાનું રહ્યું. પણ જયુ બોડમાં આવી એ સાથે એ ભણતરની કેદમાં પુરાઈ ગઈ. ગામડું છૂટી ગયું અને બાની મુલાકાતોય છૂટી ગઈ. જયુ કહે છે કે : ‘મમ્મી સાથે બાની ઘણી વાતો થતી પણ મારે બાની

બળેલ ચામડી અને એ ચામડી નીચેની બળતરાનું સરનામું શોધવું હતું. મમ્મી સાથે આ ચર્ચા કરવા જેવડી મોટી હું ક્યારેય થઈ જ ન શકી. લગ્ન થયાં અને સાસરે ગઈ તો પણ એ સરનામું ન જડ્યું તે ન જ જડ્યું.’

ને એક દિવસ ફોન આવ્યો કે બા અતિશય બીમાર છે. મમ્મી પહેલાં જયુ પહોંચી ગઈ ગામડે. તાવથી ધખતા બાના શરીરને સ્પર્શ થતાં જ બાએ જયુને ઓળખી. એકબીજાની હુંફમાં બન્ને રળિયાત થયાં. બાની તબિયત વધારે ખરાબ હતી એટલે ખાધાપીધા વગર રાત પડી ને બાની પાસે જ ખાટલો ઢાળી સૂતેલી જયુએ બાને વ્હાલ કરતાં જાણે છેલ્લી વાર કહેતી હોય એમ કહ્યું, ‘બા, વાર્તા કહોને !’ બાની તાવભરી આંખમાં ચમક આવી. એમણે અશક્ત અવાજે વાર્તા કહેવી શરૂ કરી. ‘એક ગામ હતું...’ આ છેલ્લી વારની વાર્તા પૂરી થાય એ સાથે જયુને બાની બળેલ ચામડી અને ચામડી નીચેની બળતરાનું સરનામું મળી આવે છે. બા એક જ ઘરેડથી કાયમ જે વાર્તા કહેતા હતાં એમાં સ્વ-વેદનાને ઘૂંટતાં હતાં ને પોતાની પીડાને જ કથતાં હતાં. દુનિયાદારીથી જ્ઞાત થયેલ જયુ સહજતાથી બધું પામી જાય છે. વાર્તા પૂરી કરીને બા જયુને તેના સાસરાના ગામ વિશે ‘કેવું’ક છે ગામ ?’ પૂછે છે, ત્યારે જયુ ‘આમ તો બળેલ પીપળિયા જેવું જ.’ કહે છે. ગળગળા કંઠે કહેવાયેલા આ શબ્દોમાં રહેલ સહાનુભૂતિ અને સમ-સંવેદનાના મિશ્રણથી ભાવકને અભિષિક્ત કરી વાર્તા વિરમે છે.

આમ વાર્તા આપણા પુરુષપ્રધાન સમાજમાં છાછવારે જોવા મળતી સ્ત્રી-અવમાનનાની કુરુણ કથની સમી વાર્તા છે. ભ્રમરવૃત્તિને લઈ પુરુષના લગ્નેતર સંબંધથી સર્જાતું સ્ત્રી-વેદનાનું આ બૃહત એક રીતે નવું નથી. કહો કે સમાજમાં અને સાહિત્યમાં પણ આ વૃત્તાંત ચિરપરિચિત છે. છતાં અહીં વસ્તુને વાર્તામાં રૂપાંતરિત કરનારાં વાનાં – વાર્તારીતિ ને ભાષાભિવ્યક્તિ નવી છે તેથી વાર્તા આસ્વાદ્ય બની છે. સૌથી આકર્ષક તો વાર્તાનું કથનકેન્દ્ર છે. જયુના કથનકેન્દ્રથી રજૂ થતી વાર્તા બાળમાનસની અણસમજથી સમજ સુધી વિકસે-વિસ્તરે, એવી વાર્તાભૂમિ આ વૃત્તાંતને રસપ્રદ વાર્તા બનાવે છે. સાથે જયુની બાળરમતોમાંથી પ્રાપ્ત આનંદમયી હળવુંફૂલ જીવન ને બાનું વેદનામયી ભારઝલ્લું જીવન – એ બે ભિન્ન જીવનમુદ્રાની સહોપરિચિતિ વાર્તાને સઘં ભૂપૃષ્ઠ પૂરી પાડે છે. આમ અહીં પરિચિત સામાજિક વાસ્તવની ભોંયને વાર્તાત્મક નીતિ-રીતિથી તાગવા-તાકવાનો પ્રશસ્ય પ્રયાસ થયો છે.

મોસાળમાં આવેલી બાળ જયુની નજરે-બબ્બે ઓસરીએ ચાર-ચાર ઓરડાવાળા મકાનમાં ઘર-દુકાન ભેગાં છે. સંજેરો કાઢતાં બા ફળિયામાં આવ્યાં તો જયુને ‘બા અષ્ટભુજાળી દેવી જેવાં લાગતાં હતાં’ – આવી બાળકલ્પનાના આનંદ-ઉલ્લાસથી આરંભાતી વાર્તા, તરત જ મમ્મીના ‘બા, બાપુજી હજી નો આવ્યા ?’ – પ્રશ્નથી ગંભીર રૂખ ભણી પ્રયાણ કરે છે. ઉપર કથાવસ્તુમાં વર્ણવ્યા એ જયુને ન સમજાતાં ‘મમ્મી-બા’ના સંવાદોમાં સ્ફુટ થતું બાનું ‘બળતરામયી જીવન’ હવે તો બાએ કોઠે પાડી લીધું છે. પણ જયુની મમ્મી શોભા હવે આ બાબતે ચૂપ રહેવા નથી માગતી. આ બધું બન્નું ત્યારે શોભા જયુ જેવડી હતી એટલે એને કાંઈ સમજાયું નહોતું, પણ હવે એને સમજાયું છે. એટલે જ એ જાહેર કરે છે કે આજે એ બાપુજી સાથે વાત કરશે. ત્યારે ‘જલારામબાપાનાં સોગન’

આપીને બા તેને ચૂપ કરી દે છે. 'તો ક્યાં સુધી સહન કરવું છે ?' એવા શોભાના પ્રશ્નના જવાબમાં બા 'નસીબમાં હોય ન્યા લગણ.' કહી વાતનો વીંટો વાળે છે. શોભા જાણે છે કે આ બળતરા નસીબમાં નહોતી તોપણ બા સહન કરી રહ્યાં છે. બાની બળેલી ચામડી અને એની ભીતરની બળતરાનું રહસ્ય બાના પ્રારબ્ધવાદી હડાપણથી અકબંધ જ રહી જાય છે – જયુ અને ભાવક બંને માટે. હકીકતે બા દ્વારા કહેવાતી વાર્તામાં રાજાની 'અણમાનેતી રાણી' તે કલ્પનાની નહીં, પણ બા પોતે જ છે તે આપણે અને જયુ બા-મુખે અંતે કહેવાતી 'વાર્તાથી જાણી શકીએ છીએ : રાજાની દોમદોમ સાહ્યબીમાં 'માનેતી રાણી' તરીકે આવેલાં 'બા' જ્ઞાનદાન અને બધા વેવાર સાચવનારાં હતાં. રાજા પણ આ માનેતી રાણીના રૂપ પાછળ ઘેલો ઘેલો હતો. પાણી માંગે ત્યાં દૂધ હાજર કરતો. એમાં ગામમાં એક રૂપરૂપનાં અંબાર જેવી સોનારણ આવી. રાજા પણ આખરે આદમી માણાહ જ તે લપટાઈ ગયો રૂપની જાળમાં. ગામની બારોબાર બીજો ગઢ બંધાયવો. રાજમેલ સાચવીને બેઠેલી માનેતી રાણી અમણમાનેતી થઈ. રાજરાણીને બધીય ખબર પણ કરેય શું ? જાય તો ક્યાં જાય ? અંદરના ડામ કોને દેખાડે ? આંહુડું પાડે તો જ્ઞાનદાની લાજે. એક દી કાળજું કાઠું કરીને રસોડે જઈ તાવડે મેલ્યું તેલ... ઊકળતા તેલના તાવડાના બેય હાથા પકડીને તાવડો વાળ્યો ઊંધો... તેત્રીસ કોડ દેવતા જોઈ'યાં ને રાણીએ પોતાના નસીબનો ફેંસલો કરી નાચખો. ફળફળતું તેલ આખા ડિલે ફરી વળ્યું. રાણીને જે ટાઢક થઈ... જે ટાઢક થઈ... પણ રાણી વાલામૂઈ... બાળોતિયાની બળેલી તે ઠાઠડીએ ક્યાંથી ઠરે ? ઈ અભાગણી બચી ગઈ તે આખો જલમારો બળતી જ રહી... બળતી જ રહી. – આ આખું વૃત્તાંત બાના આત્મકથન રૂપે આવવાને બદલે બાના મુખે કહેવાતી વાર્તારૂપે, પણ 'સેલ્ફ પ્રોજેક્શન' – સ્વપ્રક્ષેપણરૂપે આવતું હોવાથી 'વકોક્તિ' બનીને વ્યંજના સ્તરે પ્રવર્તી રહે છે. વાર્તાના આરંભે જયુ વડે થયેલ બાનું વર્ણન – 'બાનાં ગળું, છાતી, પેટ, હાથ બળેલી ચામડીથી મઢાયેલાં હતાં. ઠેરઠેર કાળા-સફેદ ધાબાં દેખાતાં હતાં. દાઝેલી ચામડી શરીર પર એવી રીતે ચોંટી ગઈ હતી કે કંઈક વિચિત્ર અને ખરબચડી સપાટીમાં ફેરવાઈ ગઈ હતી.' – આ સ્થૂળના મિષે સજગ થયેલી આપણી જિજ્ઞાસા અંતે સ્થૂળ પડછેની ભીતરી – સૂક્ષ્મ પીડાયુક્ત કરુણ તથ્યથી પરિસ્ફુત થઈ રહે છે.

પ્રસ્તુત વાર્તામાં જોવા મળતી વાર્તામાં વાર્તાયોજનાની રીત પણ આમ તો નવી નથી. દ્વિરેફની 'મુકુંદરાય' કે સુરેશ જોશીની 'થીગડું' અને બીજી ઘણી વાર્તાઓમાં આપણને એનો સઘ પરિચય થતો રહ્યો છે. અહીં પણ 'વાર્તામાં વાર્તા' કહેવાની રીતિથી વાર્તાની સંયોજના અને વસ્તુના હાર્દને ઉદ્ઘાટિત કરવાનો ઉપક્રમ રખાયો છે. પરંતુ આ ઉપક્રમ માત્ર પ્રયુક્તિ તરીકે નહીં પણ વાર્તાની આંતરિક જરૂરિયાત રૂપે યોજાયો હોવાથી એની પ્રયોજના સાર્થક બની રહે છે. આ પ્રયુક્તિના વિનિયોગ થકી જ – વાર્તાન્ટે જયુ, બાના જીવનકરુણને સઘન રૂપમાં પામે છે. આ અવાન્તર વાર્તાવિનિયોજન વિના બાના કરુણ જીવનનો આવો સૂક્ષ્મ સાક્ષાત્કાર અન્ય કોઈ રીતિએ સંભવ લાગતો નથી, એ જ આ વાર્તાપ્રયુક્તિની સફળતા છે. વળી, પ્રસ્તુત વાર્તા કથક-જયુના કથનથી કહેવાય છે, તેમાં ઉક્ત પ્રયુક્તિથી કથનનો દોર બદલાતા અન્ય કથન-વાર્તા કહેવાના મિષે બાનું તળસોરડી કથન – પણ વાર્તામાં ઉમેરાય છે. આથી વાર્તાનું કથનપોત દ્વિસ્તરી અને ભાતીલું બને છે.

જેમ પણકોરાનું પોત એના દરેક તાણાવાણાથી બંધાતું હોય છે, તેમ વાર્તાનું વણાટ પણ એની નાની નાની વિગતોથી વણાતું હોય છે. પ્રસ્તુત વાર્તામાં પણ લેખિકાએ વાર્તાના ભાવને પુષ્ટ કરે અને વસ્તુધ્વનિને સૂક્ષ્મ સ્તરે વ્યંજિત કરે તેવી માવજત આરંભથી જ કરી છે. શોભા સાથેના બાના સંવાદો અને જયુનાં બા સાથેનાં આદાન-પ્રદાનમાંથી ઊપસતાં બાનાં જીવનપાસાંનું ભિન્નત્વ વાર્તાન્તે બાનું સંકુલ ચરિત્રવિધાન રચી આપે છે. બા રોજ સાંજે જયુને આંગળીએ ઝાલીને ભરવાડવાડે દૂધ લેવા જતાં. ત્યારે દિવસભરની જળોજથાથી દૂર અન્યમનસ્ક થઈ બેઠેલાં બાનાં સૌંદર્યનાં જયુ દીદાર કરાવે છે ને અંતે ‘આથમતા દિવસનું વિદાય લેતું અજવાળું બાની મોટીબધી ચૂંક પર પડતું અને આખો ભરવાડવાડો ઝળહળી ઊઠતો.’માં બાના આથમતા ઝળહળાટભર્યા અસ્તિત્વનો માર્મિક અણસાર આપણે પામીએ છીએ. તો એક વાર બા જયુને ઓફિસરુમનો શો-કેસ ગોઠવવાનું કામ સોંપે છે. જયુ હોંશથી આ કામ પાર પાડે છે. ભાતભાતની વસ્તુઓને ઘસીને સાફ કરીને શો-કેસમાં ગોઠવતી જયુની ક્રિયા અને કામ પૂરું થયા પછીની બાની પ્રતિક્રિયા ઘણી માર્મિક છે. જયુના માથે હાથ ફેરવતાં બા બોલે છે : ‘બટા જયુ... જેને બધુંય ગોઠવતાં આવડે ઈ સુખી થાય અને વળી ઈ ગોઠવવામાં મજા આવે એને તો કોઈ’દી વાંધો નો આવે. હમજી ?’ – આ સંવાદમાં ટપકતું બાનું સ્વાનુભવભાથું સ્વયંસ્પષ્ટ છે. પરંતુ શો-કેસની સામગ્રી પણ પ્રતીકાત્મકતાની ગરજ સારે તેવી છે. શો-કેસની વસ્તુસામગ્રીની વિગત બાના રસિક કવિ-ગત જીવનની જાણે શાહેદી પૂરી છે, તો હાલની તેની અસ્તવ્યસ્તતા બાના વર્તમાન જીવનની ચાડી ખાય છે. આમ, વાર્તામાં આવતી નાની-મોટી વિગતો-પ્રસંગો વાર્તાભાવને પુષ્ટ કરી વાર્તાને ચરિતાર્થ કરી આપે છે.

પ્રસ્તુત વાર્તા સોરઠી મધ્યમવર્ગીય સમાજજીવનને આલેખે છે. એની ભૂ-ભૂગોળ કાઠિયાવાડી છે, એટલે એની અભિવ્યક્ત ભાષામાં એ પ્રદેશવિશેષના વાણી-વ્યવહારનો વિનિયોગ હોય એ સહજ છે. જોકે વાર્તાકથન સરેરાશ શિષ્ટ વ્યવહારુ ભાષામાં થયું છે. પરંતુ સોરઠી (કાઠિયાવાડી) ગ્રામીણ વાણી-વ્યવહારનો (બોલીનો) ઘેરો પ્રભાવ આપણને બા અને શોભાનાં મુખે મૂકેલી ભાષામાં વિશેષ જોવા-માણવા મળે છે. વાર્તામાં આનાથી પાત્રગત ભેદ તો સ્પષ્ટ થઈ રહે છે, પણ સાથે સાથે વાર્તાનું ભાષાપોત પણ દ્વિસ્તરી બની રહે છે. લેખિકાએ બાના મુખે મૂકેલી ભાષામાં અસ્સલ કાઠિયાવાડી લઢણને પ્રયોજી છે. બોલચાલનાં કાકુ સાથે કાઠિયાવાડી લોકબોલીનો કસબ પણ એમાં આબાદ ઝિલાવો છે. ખાસ તો પ્રાદેશિક રંગે રંગાયેલાં બાનાં વાણી-વ્યવહારમાં જોવા મળતો રૂઢિપ્રયોગો અને કહેવતોનો વણાટ ધ્યાનપાત્ર રહે છે.

– ‘બટા, મદડાની રાખને ફૂંક નો મારીએ, અંદર એકાદોય દેતવા રહી ગ્યો હોય ને... તો બાકી યું હોય ઈ બધુંય હળગાવી મેલે.’

– ‘બટા, મોટા ઘરની વહુઆરુના મોભાય મોટા ને દખય મોટાં. એના તો ઉંબરાય મોટા ને ભીંત્યુંય મોટી. અવાજ બા’રો કેમ નીકળે ?’

– ‘પણ રાણી વાવામૂઈ... બાળોતિયાની બળેલી તે ઠાઠડીએ ક્યાંથી ઠરે ?’ – જેવા બાના મુખે મુકાયેલા સંવાદ-કથનમાં આપણે કાઠિયાવાડી કથન-કાકુ માણી શકીએ છીએ. આવા અણસાર આપણે શોભાના મુખે પણ પામીએ છીએ. જુઓ શોભાની કોધમિશ્રિત

આ વાણી;

– ‘પણ અત્યારે શું પાડા પાવાના હોય બા ?’

– ‘એક... આ... વાર્તાની ચરહુડી... ક્યારની મંડાણી છે તે ! પૈડ નથી મૂકતી. સૂઈ જા છાનીમાની.’

આમ, આ વાર્તા એના વસ્તુ કરતાં વસ્તુની ઉચિત માવજતથી વિશેષ આસ્વાદ્ય બની છે. વાર્તાનું યોગ્ય ગ્રથન કરનારું કથનકેન્દ્ર, અવાંતર વાર્તાની ઔચિત્યપૂર્ણ રચનારીતિ અને વસ્તુનું યોગ્ય નિર્વહણ કરનારી ભાષાશૈલી વગેરે વાર્તાના પરિચિત સામાજિક વાસ્તવને રસપ્રદ વાર્તા બનાવે છે. એટલે જ વાર્તાન્તે શીર્ષકસ્થ ગામ ‘બળેલ પીપળિયા’ માત્ર સ્થૂળ ગામ-નામ ન બની રહેતા, સમગ્ર વાર્તામાં વ્યાપ્ત વેદનાનું – સ્ત્રીસંતાપનું સ્થાયી સરનામું બની રહે છે. જેનાથી જયુની જેમ ભાવક પણ અવગત થાય છે.

નિબંધ

અણદીકેલી ભોમ : કિશોરસિંહ સોલંકી, 2021, પાર્શ્વ પબ્લિકેશન, અમદાવાદ, પૃ. 176, રૂ. 220.

વર્તમાન સંદર્ભમાં ગાંધી વિચારની સમજૂતી

હરેશ ધોળકિયા

['ગાંધીની નજરે દુનિયા' : લેખક મનસુખ સલ્લા, પ્રકાશક : ગૂર્જર સાહિત્ય ભવન, અમદાવાદ, ક્રિમત : રૂ. 190]

મહાત્મા ગાંધી એક એવી વ્યક્તિ છે જેમના ગયા પછી પણ આજે સાત દાયકા પછી પણ તેમના પર સતત ચિંતન ચાલે છે. જેમ જેમ સમય પસાર થતો જાય છે, તેમ તેમ તેમના વિચારો પર વધારે તીવ્ર ચિંતન થાય છે. દર થોડા થોડા સમયે વિશ્વની પરિસ્થિતિમાં પરિવર્તન આવતું રહે છે. ત્યારે એક માત્ર ગાંધીજી એવા છે જેમના વિચારો બાબતે એ ચિંતન કરવામાં આવે છે કે આજે, આ પરિસ્થિતિમાં, તેમના વિચારોનું ચિંતન વધારે થાય છે, કારણ કે પશ્ચિમ ખૂબ ગતિમાં જીવે છે. તેથી તેને ત્યાં પ્રશ્નો વધારે ઊભા થાય છે અને ત્યાંના વિચારો આ પ્રશ્નોના સંતોષકારક જવાબો નથી આપતા. એટલે, સ્વાભાવિક રીતે, ગાંધી તરફ નજર જાય છે અને તેમના વિચારોને તપાસવામાં આવે છે કે તે ઉપયોગી થઈ શકે તેમ છે કે નહીં. 1969માં ગાંધીની શતાબ્દી આવી ત્યારે પણ તેમના વિચારોનું પુનઃચિંતન થયું. 1994માં તેમની સવા શતાબ્દી આવી ત્યારે પણ એ જ ઘટના ફરી બની. અને 2019માં જ્યારે તેમની સાર્ધશતાબ્દી આવી ત્યારે પણ એ જ પ્રક્રિયા, કદાચ, વધારે તીવ્રતાથી થઈ. વર્તમાનમાં વિશ્વમાં સમસ્યાઓ વધતી જાય છે. હિંસા, રંગભેદ, ધર્મઝનૂન વગેરે વધી ગયાં છે. તેના કારણે સામાન્ય લોકો હેરાન થઈ રહ્યા છે. જગતમાં નેતૃત્વની કટોકટી ઊભી થઈ ગઈ છે. આ બધાના સંદર્ભમાં ગાંધીના વિચારો કોઈ જવાબ આપી શકે છે કે કેમ તેની સતત તપાસ કરાઈ રહી છે. 'ગાંધી-દોઢસો'ના વર્ષમાં ગાંધી વિશે ખાસ્સું મંથન થયું હતું. હજારો લેખો અને પ્રવચનો થયાં હતાં. અનેક કાર્યક્રમો થયા હતા. પુષ્કળ પ્રયોગો થયા હતા. ગાંધીવિચાર ખૂબ વલોવાયા હતા. અને એ જ તો ગાંધીની મહત્તા છે કે તે આજે પણ એટલા જ ઉપયોગી દેખાય છે.

આ સંદર્ભમાં વિશ્વની દરેક ભાષામાં અનેક પુસ્તકો પ્રકાશિત થયાં હતાં. ગુજરાતીમાં પણ પુસ્તકપ્રકાશન થયેલ. આ પુસ્તકોમાં એક પુસ્તક ધ્યાન ખેંચે છે. તે છે મનસુખ સલ્લા દ્વારા પ્રકાશિત 'ગાંધીની નજરે દુનિયા'. મનસુખભાઈ સલ્લા પોતે એક ગાંધીજન છે. વર્ષો સુધી ગાંધીવિચારપ્રેરિત સંસ્થા 'લોકભારતી'માં અધ્યાપન કરાવેલ છે. એટલે સહજ રીતે ગાંધીવાચન અને ચિંતન કરેલ છે. આ ચિંતન આ ગાંધી-દોઢસો વર્ષ દરમિયાન પ્રવચન અને લખાણોરૂપે પ્રગટ થયેલ હતું જે આ પુસ્તકમાં સમાવિષ્ટ કરેલ છે.

શા માટે આ પુસ્તક પ્રકાશિત કર્યું ? તેના જવાબમાં મનસુખભાઈ પુસ્તકની પ્રસ્તાવનામાં કહે છે કે કોઈ માંચલા ધક્કાથી આ પુસ્તક લખાયેલ છે. આ પુસ્તક એક

ખોજનું માધ્યમ છે. તેમને વિચાર આવ્યો કે આજના વિશ્વના પ્રશ્નોના ગાંધીજી પાસેથી જવાબ મળે ખરા ? આજે જે સંદર્ભો બદલાઈ રહ્યા છે, વિવિધ પરિવર્તનો આવી રહ્યાં છે, તેમાં ગાંધી કેટલા ખપના છે ? આ સંદર્ભમાં પણ અને આમ પણ તેમને ગાંધીજીને સમજવાની આતુરતા હતી. તે સાથે તે આવતી કાલની દુનિયા કેવી હશે તે જાણવા પણ માંગતા હતા. એ પણ ગાંધીના સંદર્ભમાં જ જાણવા માંગતા હતા. આ બધા મુદ્દાઓના જવાબો શોધવાના પ્રયાસમાં તેમણે થોડાં લખાણ કર્યાં અને વિવિધ સ્થળોએ પ્રવચનો આપ્યાં. તે બધાનું સંકલન એટલે આ પુસ્તક છે.

પુસ્તકનું શીર્ષક છે ‘ગાંધીની નજરે દુનિયા.’ એટલે જ્યારે આ પુસ્તકના લેખો વાંચીએ ત્યારે એ જવાબ શોધવાનો રહે છે કે આ લેખોમાં જે પણ વિષયો છે તે વિશે ગાંધીજી શું માનતા હતા તે જાણવાનો પ્રયાસ કરવો. દરેક લેખમાં ‘દુનિયા’ વિશે ગાંધીના મત દર્શાવ્યા છે કે માત્ર લેખકનાં અર્થઘટનો જ છે એ પણ શોધવું. આ સંદર્ભમાં આ પુસ્તકનો અભ્યાસ કરવાનો છે.

પહેલાં પુસ્તકનો સ્થૂળ પરિચય કરીએ.

આ પુસ્તકમાં કુલ 26 લેખો છે. તેમાંથી 19 લેખો છે, સાત પ્રવચન છે જેમાંથી બે પુસ્તકપરિચય છે. આ બધા લેખોમાં મહદ્ અંશે ગાંધીજીના વિચારોને સમજાવવાનો પ્રયાસ કર્યો છે. તેમાં અહિંસા, સત્ય, વિકેન્દ્રીકરણ, સર્વધર્મસમભાવ, વ્રતો, આરોગ્ય, સત્યાગ્રહ, પ્રાર્થના, શિક્ષણ, સર્વોદય વગેરેનો સમાવેશ કરેલ છે. આ લેખો જુદા જુદા સંદર્ભમાં સમજાવેલ છે. ક્યાંક કહે છે કે ગાંધીજીની નજરે દુનિયામાં અને ભારતમાં શું જરૂર છે ? ક્યાંક ગાંધીવિચારને સમગ્રતાથી સમજાવવાનો પ્રયાસ છે. એક જગ્યાએ યુદ્ધની અવેજમાં ગાંધીવિચાર કેમ ઉપયોગી છે તેમ કહે છે. તો બીજી જગ્યાએ કહે છે કે ગાંધીવિચારની શાશ્વતતા ક્યાં છે. ગાંધીનું માનવીય ઉત્કાન્તિ અને ગુણવત્તા સંદર્ભે પ્રદાન શું છે તે સમજાવવાનો પ્રયત્ન કરે છે. તો આજના સંદર્ભમાં ગાંધીના વિચાર ક્યાં ઉપયોગી છે તે પણ સમજાવે છે.

તે સાથે ગાંધીજીવનશૈલી, મહાત્માપણાનો આધાર શું છે, ગાંધીનું નેતૃત્વ, ગાંધીનો પ્રભાવ વગેરેની ચર્ચા પણ કરે છે. સાથે બે પુસ્તકોનો પરિચય આપે છે : એક ગાંધીના ‘હિન્દ સ્વારાજ’નો અને બીજું નારાયણ દેસાઈનું ગાંધીજીનું ચરિત્ર ‘મારું જીવન એ જ મારી વાણી.’ તો છેલ્લો લેખ ગાંધી સંસ્થાઓનો છે. તે બહુ મહત્ત્વનો લેખ છે. આજે ગાંધી-વિચારઆધારિત કઈ સંસ્થાઓ કામ કરે છે તેનો ખ્યાલ આપે છે. આની જાણકારી મળે તો વાચક તેની મુલાકાત દ્વારા ગાંધીવિચારને સમજવાનો સીધો પ્રયાસ કરી શકે છે.

આમ બધા લેખો પર નજર ફેરવીએ છીએ તો ગાંધીજીના લગભગ બધા જ મુદ્દાઓને તેમણે સ્પર્શી લીધા છે.

આમાં ધ્યાન ખેંચે છે એ બાબત એ છે કે લેખકે પોતે જે મુદ્દાઓનો વિચાર કર્યો છે તે સંદર્ભે ગાંધીચિંતનને મૂલવ્યું છે. આ મૌલિકતા છે. ગાંધીના સંદર્ભમાં મુદ્દા નથી વિચાર્યાં, પણ મુદ્દાના સંદર્ભમાં ગાંધીવિચારને તપાસ્યા છે. અને મુદ્દા આજના સંદર્ભમાં છે. એટલે વર્તમાન સંદર્ભમાં ગાંધી વિચાર ક્યાં, તેની શું ઉપયોગિતા, તે સ્વીકાર્ય બને કે કેમ એની

તપાસ કરી છે. એટલે અહીં કેવળ નરી ગાંધીભક્તિ નથી દેખાતી, પણ ગાંધી-વિચારને બરાબર નાજવાનો પ્રયાસ કર્યો છે. એટલે વાચકને આ વિચારો જૂના છે એવો આભાસ નથી થતો. તેને પણ આજે વિશ્વ અને ભારત જે સમસ્યાઓનો સામનો કરે છે તેને સમજવામાં ગાંધી ક્યાં મદદ કરે તે સમજવામાં મદદ કરે છે. એક તો આખો લેખ જ આજના સંદર્ભમાં ગાંધી પર છે. તેમાં તેમણે પાકિસ્તાન, કાશ્મીર, કોમન એક્ટ, વસ્તી-નિયંત્રણ, વિદેશી ચીજોનો બહિષ્કાર, કમ્પ્યુટરનો ઉપયોગ, સ્વચ્છતા-અભિયાન, સોશિયલ મીડિયા, બિનસાંપ્રદાયિકતા, શિક્ષણ વગેરે વિષયો પર આજે ગાંધીજી હોય તો શું વિચારે અથવા કહે તે બાબતે વિસ્તારથી વિવેચન કરેલ છે. આ સાથે આજનું નેતૃત્વ અને તેમનો પ્રભાવ જોતી નવી પેઢીને ગાંધીનું નેતૃત્વ અને તેમનો પ્રભાવ તુલના કરવા પ્રેરે છે અને સાચી દૃષ્ટિ આપે છે.

આ રીતે બધા લેખો પર નજર કરીએ છીએ તો આ લેખો ગાંધીને સ્પષ્ટ સમજાવવાનો પૂરો પ્રયાસ કરતા દેખાય છે. આ લેખો બધા માટે ઉપયોગી છે, પણ વર્તમાન પેઢી માટે વધારે ઉપયોગી છે, કારણ કે ગાંધીજી વિશે જાતભાતની ગેરસમજો પ્રસરાવવાના પૂરા પ્રયાસો થાય છે ત્યારે આ પુસ્તક તે સામે દીવાદાંડી બને છે અને ગાંધીને કેમ મૂલવવા તેની સમજ આપે છે. નવી પેઢી ગાંધીને સીધા વાંચે કે કેમ તે સવાલ છે. ગાંધીના સૌ ગ્રંથ વાંચવાની તો ભાગ્યે જ હિંમત કરે, પણ આ નાનકડું પુસ્તક હાથમાં લેતાં ન ગભરાય અને ચોક્કસ વાંચે. તો તેમાંથી તેમને મહત્ત્વના વિચારોનો સાર મળી શકે. સાથે આ લેખો વાંચ્યા પછી, ખાસ કરીને, 'હિંદ સ્વરાજ' અને 'મારી વાણી મારું જીવન' પુસ્તક વિશેની માહિતી પણ મળે છે જે, કદાચ, વાચકને મૂળ વાંચવાની પ્રેરણા આપે છે. એકાદ લેખ આત્મકથા પર આપ્યો હોત તો આ યાદીમાં એક વધારે મહત્ત્વનું પુસ્તક ઉમેરાત.

ફરીથી વિચારીએ કે શીર્ષક 'ગાંધીની નજરે દુનિયા'ને પુસ્તકના લેખો સાર્થક કરે છે કે કેમ ?

મોટા ભાગના લેખો જોતાં ગાંધીવિચારને સમજાવવાનો જ પ્રયાસ છે તેમ ખ્યાલ આવે છે. આજે દુનિયા જે રીતે ચાલી રહી છે તેને ગાંધીવિચારના માધ્યમથી સમજાવવાનો એકાદ-બે જગ્યાએ પ્રયાસ થયો છે. હા, એ સૂચન વારંવાર આવે છે કે ગાંધીના વિચાર અપનાવવામાં આવે તો વિશ્વ સુખી થાય, પણ ગાંધી કેવી દુનિયા ઇચ્છતા હતા અથવા ગાંધીની નજરે દુનિયા કેવી હોય તે સીધી રીતે કોઈ લેખમાં કહ્યું નથી. 'મારા સ્વપ્નનું ભારત'ના માધ્યમથી લેખકે એકાદ લેખ લખ્યો હોત તો શીર્ષક સાર્થક થાત. અહીં વાચકને દરેક લેખમાંથી ગાંધી કેવી દુનિયા ઇચ્છતા હતા તે પરોક્ષ રીતે ધારવું પડે છે.

પણ સમગ્ર પુસ્તક ગાંધીને સમજાવવાનો ઉમદા અને અભ્યાસપૂર્ણ પ્રયાસ કરે છે. લેખક તેમાં પૂરા સફળ થયા છે. તેમાં લેખકનો ગાંધીપ્રેમ અને ગાંધીઅભ્યાસ સતત જોવા મળે છે. ગાંધીને ન જાણનાર માટે આ પુસ્તક એક માર્ગદર્શિકા બને છે. તે વાંચીને, સંભવ છે, કોઈ ગાંધીજી વિશે વધારે જાણવા પ્રેરાશે.

કુમારપાળ દેસાઈ યોગ્ય જ લખે છે કે, 'ગાંધીજીની દોઢસોમી જયંતી નિમિત્તે રચાયેલું આ પુસ્તક ગાંધીજીના વિચારો, પ્રયોગો અને આચરણોને જુદા જુદા સંદર્ભોમાં જુએ છે અને આ બધું આજના માનવીને કેટલું બધું ઉપકારક બની શકે તેમ છે તે દર્શાવે

છે. ગાંધીજીના વિચારો આધુનિક સમયમાં ઉપયોગી બની શકે તેમ નથી એવું કહીને એને દૂર હડસેલનારને આ લેખોમાંથી એક જવાબ તો મળી રહેશે કે આ વિચારો તો મનુષ્યજાતિની શાશ્વત મૂડી સમાન છે.’

ગાંધી-દોઢસોની ઉજવણીના સંદર્ભમાં આ પુસ્તક આવકારદાયક છે. ખાસ કરીને નવી પેઢીના હાથમાં મૂકવા જેવું આ પુસ્તક છે.

સંભવામિ ક્ષણે ક્ષણે | દિનેશ માંકડ

['સંભવામિ ક્ષણે ક્ષણે' (ગુણવંત શાહ) : ચિંતનાત્મક નિબંધો, આર. આર. શેઠ પ્રકાશન]

લેખક ડૉ. ગુણવંત શાહે શ્રી કૃષ્ણના ગીતાવચન ‘સંભવામિ યુગે યુગે’થી ઉપરવટ જઈને, ‘સંભવામિ ક્ષણે ક્ષણે’ પુસ્તકનું મથાળું અને વિષય પસંદ કરીને હદ કરી નાખી છે. શ્રી કૃષ્ણએ માનવજાતને જીવનસંઘર્ષો સામે લડવા માટે હિંમત અને આશ્વાસન આપવા માટે શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતામાં સ્વમુખે કહ્યું છે કે ધર્મની ગ્લાનિ થશે ત્યારે સજ્જનોના રક્ષણ માટે દુષ્ટત્યનો નાશ કરવા અને ધર્મની પુનર્સ્થાપના માટે દરેક યુગમાં હું જન્મ લઈશ. પુસ્તક ‘સંભવામિ ક્ષણે ક્ષણે’માં લેખક કહે છે કે શ્રીકૃષ્ણ યુગે યુગે નહિ પણ ક્ષણે ક્ષણે જન્મ લે છે.

ડૉ. ગુણવંતભાઈનાં તમામ પુસ્તકોમાં અભ્યાસ, ચિંતન અને ઉત્તમ ભાષા અભિવ્યક્તિ હોય છે. એટલે જનસામાન્યને તો ગમે પણ વિશેષ કરીને યુવાવર્ગને આકર્ષે છે. વર્તમાન સમયમાં ભૌતિકતામાં રચ્યાપચ્યા યુવાનને ભારતીય સંસ્કૃતિ અને ભારતીય ધર્મમાં રુચિ અને આસ્થા જગાવવામાં વિશેષ ભાગ ભજવે છે. પુસ્તકના પ્રારંભે જ આદરણીય મનુભાઈ પંચોલીએ જણાવ્યું છે કે ‘ભારતીય સંસ્કૃતિના પ્રવાહને તેઓ જોતા રહે છે. સામાન્ય રીતે નાવીન્યના મોહમાં પ્રાચીન કે મધ્યયુગીન મૂલ્યોને ઘણા ઉત્સાહી ભૂલી જતા હોય છે. શ્રી ગુણવંતભાઈનું તેવું નથી.’

લેખક સ્વયં કહે છે, ‘હું જે કંઈ લખું છું તે નવી પેઢીને ધ્યાનમાં રાખીને લખું છું. નવી પેઢી જે કંઈ કરે તે જોશપૂર્વક અને હોશપૂર્વક કરે તો સમાજ ઊંચો આવે.’

પુસ્તકની પ્રસ્તાવનામાં શ્રી ગુણવંતભાઈ ઇતિહાસકાર ટોચન્બીનું પૃથક્કરણ ટાંકે છે - ‘સમાજમાં વિચાર અને આચારજડતા જામી પડે ત્યારે કાળની રંગભૂમિ પર સર્જનશીલ લઘુમતી (કિઓટિવ માઈનોરિટી) પોતાની ભૂમિકા ભજવે છે. આ સર્જનશીલ લઘુમતી જ સંસ્કૃતિને વેરવિખેર થતી બચાવે છે.’ – અહીં અભિપ્રેત છે કે પ્રસ્તુત પુસ્તક દ્વારા ગુણવંતભાઈ આ કાર્ય કરી રહ્યા છે.

શીર્ષક માટે લેખક શરૂમાં જ સ્પષ્ટતા કરે છે કે, ‘આપણી આસપાસ પ્રતિક્ષણ પ્રગટતી ચૈતન્યલીલા એ જ કૃષ્ણલીલા છે. આ સૃષ્ટિના કણકણમાં કૃષ્ણ વિવિધ સ્વરૂપે પ્રગટ થતા રહે છે. જ્યાં સ્થિતિ છે ત્યાં અચ્યુત છે. અને ગતિ છે ત્યાં ગોવિંદ છે. જ્યાં અંકુરણ છે ત્યાં અનંતરૂપ છે. જ્યાં જનતંત્ર છે ત્યાં જનાર્દન, જ્યાં મધુવન ત્યાં માધવ.

વ્યાપ ત્યાં વિષ્ણુ ને નિષ્કામ કર્મ છે ત્યાં કેશવ.’ યાદી વિસ્તરતા લેખક આગળ વ્યવહારિકતાની ટોચ પર જઈને દૈવતાથી કહે છે, ‘જ્યાં સાત્ત્વિકતા, સમતા અને સ્થિતપ્રજ્ઞતા છે. ત્યાં યોગવિત્તમ હોવાના જ. ઉત્તમતા કે પરિમિતતા હોય ત્યાં પુરુષોત્તમ હોવાના જ. પ્રેમ અને આનંદનું ઝરણું વહે ત્યાં મધુરાધિપતિ હોય જ. ક્ષણે ક્ષણે સંભવતી કૃષ્ણતાને નીરખવી, પરખવી અને પામવી એ જ આપણી કૃષ્ણભક્તિ. જ્યાં ભક્તિ ત્યાં વ્રજ છે અને વ્રજ હોય ત્યાં વ્રજકિશોર હોય જ.’ વ્રજ, વિશ્વ અને વિભૂતિ એમ ત્રણ ભાગમાં પુસ્તકને વહેંચીને લેખકે ‘કૃષ્ણમ વંદે જગતગુરુમ્’ના શ્લોક ચરણને સોપાન સ્વરૂપે સાબિત કર્યો હોય તેમ લાગે છે.

‘સમગ્ર પક્ષીસૃષ્ટિ સાથેનું તાદાત્મ્ય મોરપીંછ દ્વારા અને પશુસૃષ્ટિ સાથેની આત્મીયતા ગાયની સેવા થકી પ્રગટ થઈ છે. ગોરસની મટકી ? એ તો જીવનામૃતની રસાનંદા હતી. માખણચોરી તો ચિત્તચોરી ને યમુનાકિનારે વસ્રહરણ અને અહંકારહરણ હતું’ – કહીને માનવમાત્રના રોજિંદા જીવનમાં કૃષ્ણની ઉપસ્થિતિ અભિવ્યક્ત કરે છે.

‘સંભવામિ ક્ષણે ક્ષણે’-શીર્ષકને ચરિતાર્થ કરવા ગુણવંતભાઈએ ઉત્તમ ઉદાહરણો પ્રયોજ્યાં છે. “ પ્રતિક્ષણ આ સૃષ્ટિમાં કશુંક રચાતું રહે છે, બનતું રહે છે અને સર્જાતું રહે છે. ઈશ્વારાસ્ય ઉપનિષદમાં ઋષિ એને સંભૂતિ (ભીકમિંગ) કહે છે. આમ ગીતાના ‘સંભવામિ’ શબ્દનો અનુબંધ ‘સંભૂતિ સાથે છે. સૃષ્ટિના કણકણમાં અને શૂન્યતાની ક્ષણક્ષણમાં પ્રસ્ફુરતી અસંખ્યા ઘટનાઓનું પ્રેમગર્ભસ્થ સત્ય કૃષ્ણ છે. માણસને ભૂત કે ડાકણ વળગે ત્યારે લોકો કહે છે, ‘બહાર’નું છે, ક્યારેક કોઈ વિરલ ક્ષણો દરમિયાન માણસને ‘અંદર’નું હોય છે.” લેખક ટકોરે છે, “જીવનમાં અનાયાસ આવી મળેલી વિરલ ક્ષણોને સાક્ષાત્કાર કરવાનું આપણે વારંવાર ચૂકી જઈએ છીએ.” – સાક્ષાત્કારના સાચા સાક્ષી નરસિંહ મહેતાનું પદ ટાંકી લેખક પોતાની વાત પ્રતિપાદિત કરે છે : ‘ખડકીએ જોઈ ત્યાં અડકીને ઊભો, બારીએ જોઈ ત્યાં બેઠો રે; જમતાં જોઈ તો જોડે બેઠો, સૂતાં જોઈ તો સેજાડી એ.’

શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતામાં દસમા અધ્યાય વિભૂતિયોગમાં શ્રીકૃષ્ણએ ‘સર્વ ભૂતા શયસ્થિતઃ’ - એવું કહીને પોતે સૃષ્ટિમાં સર્વત્ર છે તેવું અભિવ્યક્ત કર્યું છે. આ વાતને લેખકે તેમના સહજ ઉદાહરણમાં મૂકી છે. ‘પરમ ચેતનાના ઈશ્વારા સર્વત્ર પામવાની ટેવ પડે પછી કોયલ નથી ટહુકતી, સાક્ષાત્ ઋતંભરા ટહુકતી રહે છે. ઘરના બાગમાં દોડતી ખિસકોલીની ગતિ (ગતિ: પ્રાણીનાં), આખરે તો પરમના પગરવની પ્રતીતિ છે. ભક્તિયોગ એટલે હૃદયયોગ. હૃદયયોગની સામે છેડે હૃદયરોગ હોય છે.’

લેખક સહજ વાતો સાથે ગહન અને ગંભીર વાત પણ સહજ રીતે કહે છે. ‘સહજની સાધના વગર સમર્પણ જામતું નથી.’ એમ કહીને સહજની ભિન્ન અવસ્થાઓ, આશ્રયોની વાત સમજાવી છે.’ વ્રજભૂમિ એટલે લયભૂમિ અને વૃંદાવન કોઈ જગ્યાનું નામ નથી. આપણા જીવનમાં જ્યાં અને જ્યારે પ્રેમ અને આનંદ પ્રગટે ત્યાં અને ત્યારે વૃંદાવન રચાય છે.’ માણસની ઉન્નત અવસ્થાના ક્રમ બતાવવા લેખક વૈષ્ણવો દ્વારા મનાતાં ત્રણ વૃંદાવનની યાદ અપાવે છે : 1. વન વૃંદાવન (મથુરા પાસે આવેલું ભૌતિક વૃંદાવન), 2. મન વૃંદાવન (માણસના મનમાં ભક્તિથી રચાતું વૃંદાવન), 3. નિત્ય વૃંદાવન (ભૌતિક અને માનસિક ભૂમિકાથી પર એવું વૃંદાવન).

ગુણવંતભાઈએ શ્રીકૃષ્ણને વ્રજ, વૃંદાવન કે કુરુક્ષેત્ર સુધી મર્યાદિત નથી રાખ્યા. પુસ્તકના બીજા ભાગ 'વિશ્વ'માં તો 'કૃષ્ણમ વંદે જગતગુરુમ્'ને પ્રતિપાદિત કરી બતાવ્યું છે તેને. લીલા પુરુષોત્તમ પછી હવે યુગપુરુષ કૃષ્ણનો મહિમા કરવાનો ઉપક્રમ લેખક કહે છે. અહીં તેઓ શરૂઆત વ્યથાથી કરે છે. 'જગત આખામાં માનવમાત્ર જ્યારે વિવેક ચૂકે છે ત્યારે અનર્થ સર્જાય છે. રામનું સરયૂમાં આત્મવિલોપન, કૃષ્ણની યાદવાસ્થળી, મહાવીરનો નિંદક ગોશાલ, ઈશ્યુને કોસ, સોક્રેટિસને ઝેર ને ગાંધીને ગોળી - માનવના આ અવિવેકનાં પરિણામો છે. અહીં તેઓ ટી. એસ. એલિયેટ, આર્દિ શંકરાચાર્ય જેવાની વિવેકમીમાંસાને અને ભગવદ્ગીતાને સાથે રાખીને શ્રીકૃષ્ણનો વિશ્વધર્મ સમજાવવાનો અદ્ભુત પ્રયાસ કરે છે.

'પરિત્રાણાય સાધુનામ્'ના ગીતાવચનમાં પ્રયોજાયેલ 'સાધુ' શબ્દને ગુણવંતભાઈ આ રીતે મૂલવે છે. 'વાંચ ન લેનારો અધિકારી, સંનિષ્ઠ કામદાર, મન દઈને ભણાવનારો શિક્ષક કે શક્તિ અને ભક્તિથી સહજ કર્મ કરનારો જન સામાન્ય 'સાધુચરિત' છે.' 'સંભવામિ યુગે યુગે' - સમજાવતાં કહે છે કે કેશવમાં જ બુદ્ધ અવતરિત છે, ઝેન પંથ એટલે ધ્યાન યોગ, શ્રમણ પરંપરા એટલે સંન્યાસ પરંપરા, કૃષ્ણનું અભય એટલે મહાવીરની નીડરતા. ગીતા દર્શન અને જૈન દર્શન વચ્ચેના તફાવતનું સૌંદર્ય બતાવતાં લેખક કહે છે, મહાવીર અને કૃષ્ણ બંને આત્મનિષ્ઠ છે અને નિર્વાણનિષ્ઠ છે. એ જ રીતે તાઓ, તે ગોવિંદ કીસુ ને ઈસુ, માધવ અને મહંમદની વિચારધારાના તફાવત અને તુલનાના ઊંડાણપૂર્વકના વિશ્લેષણ કરીને શ્રીકૃષ્ણના વૈશ્વિક વિચારને લેખકે અદ્ભુત રીતે સાબિત કરી ભારતીય સંસ્કૃતિને સમભાવી બતાવી અને ઊંચે સ્થાને બેસાડી દીધી છે. 'કૃષ્ણવંતો વિશ્વમ આર્ય'ની ઉત્કટ ભાવનાને સુપોષિત કરી છે.

ગુણવંતભાઈએ પ્રસ્તુત પુસ્તકના ત્રીજા વિભાગ 'વિભૂતિ'નો પ્રારંભ 'કૃષ્ણ ભણી... વાવા અર્જુન'ના પ્રકરણથી કર્યો છે. તેઓ કહે છે, 'પાર્થ અપૂર્ણ છે પરંતુ કૃષ્ણાભિમુખ છે. કૃષ્ણ પૂર્ણ છે પરંતુ અપૂર્ણ પાર્થના સારથિ છે.' લેખકને અર્જુન માટે સકારાત્મક પક્ષપાત છે, 'અર્જુન મને ખૂબ ગમે છે કારણ કે માણસને છાજે તેવી મર્યાદાઓની સાથોસાથ એનામાં ઋજુતા, વીરતા, નિખાલસતા અને બુદ્ધિગમ્યતા જેવા સદ્ગુણોનો ભંડાર જોવા મળે છે. મારે મન અર્જુન આ પૃથ્વી પર પાંગરેલા મનુષ્યત્વનું નયનમનોહર પ્રતીક છે.' તત્ત્વચિંતક પૂજ્ય પાંડુરંગ શાસ્ત્રીજીએ પણ આજના યુવાનને અર્જુનનો આદર્શ સમજાવવા Soldier of God કહ્યા છે.

ગુજરાતી ભાષાના ઉત્તમ કવિ અવિનાશ વ્યાસના ગીતાની ધુવપંક્તિ યાદ આવે - 'તું કૌરવ તું પાંડવ મનવા, તું રાવણ તું રામ; હૈયાંના આ કુરુક્ષેત્રમાં પળપળનો સંગ્રામ.' - ગુણવંતભાઈ કહે છે, 'મનુષ્યત્વ એ કંઈ દેવત્વ અને દાનવત્વને જોડનાર કોઈ વચલી અવસ્થા નથી. એ તો એક એવી ઘટના છે જેમાં દેવત્વ અને દાનવત્વ સાથે સાથોસાથ નિવાસ કરે છે. ગીતા જેને દૈવી સંપત્તિ અને આસુરી કહે છે તે બંનેનો માળો માણસના હૃદયમાં હોય છે.' - યુવાનની વીરતામાં જ્યારે વિવેક, સંવેદનશીલતા, મર્યાદા, શ્રદ્ધા, ધર્મ અને ઋજુતા ભળે ત્યારે જ અર્જુનતા પ્રાપ્ત થાય એમ તેઓ માને છે. માણસની કર્મનિષ્ઠતા માટે લેખક કળિયુગનું નામ જ બદલે છે. એમના મતે 'કળિયુગ એટલે કર્મયોગ એટલે કૃષ્ણયુગ.'

‘કૃષ્ણની ગીતામાં જ્ઞાન, કર્મ ને ભક્તિના સુમેળમાંથી જીવનયોગ પ્રગટે છે. કૃષ્ણનું વ્યક્તિત્વ વિભૂતિમય બની રહ્યું. મેઘધનુષ એટલે શું ? આકાશમાં ઊગેલી અલૌકિક ઘટના. ભીનાશ, પ્રકાશ અને અલૌકિકતાનું સૌંદર્ય કૃષ્ણના વિભૂતિમત્વમાં પ્રગટ થતું જણાય છે.’ – ગીતાજીમાં, મહાભારતમાં, ભાગવતમાં અને વળી ચૈતન્ય જયદેવ, નરસિંહ, મીરાં, સુરદાસ, કબીર, રસખાન, દયારામ જેવા ભક્તોની રચનાઓમાં સર્વદેશીય અને સર્વાશ્લેષી કૃષ્ણના વિવિધ આયામો પ્રગટ થાય છે.’ કહી લેખકે કૃષ્ણની વ્યાપકતાને અનંત બતાવવાનો સંનિષ્ઠ યત્ન કર્યો છે.

પુસ્તકના અંતિમ પ્રકરણનું નામ એમણે ‘કરિષ્યે વચનં તવ.’ રાખ્યું છે. શ્રીકૃષ્ણ-સ્વમુખે ગીતા-સમજણ સાંભળીને અર્જુને શ્રીકૃષ્ણને કહેલું આ વિધાન છે. તે દ્વારા લેખક પણ વાચક પાસે મોટી અપેક્ષા રાખે છે. એક નાનકડો અંગત પ્રસંગ મૂકીને લેખક પ્રત્યેકને જાત માટે વિચારતા કરી મૂકે છે. – ‘જોડણીકોશની જરૂર પડી એટલે દીકરીની નાનકડી દીકરીને તે લાવવા કહ્યું. કાયા નાની ને પુસ્તક મોટું.. માંડ પડતાં બચી. મેં વહાલમાં પૂછ્યું, ‘તું વધારે ભારે કે ચોપડી ?’ ઉત્તર મળ્યો, ‘ચોપડી !’ લેખક કહે છે, ‘આપણો અહંકાર આપણા જીવન કરતાં વધુ વજનદાર બની રહે ત્યારે ભીતર દુર્યોધન જીવતો થાય છે.’ આપણી અંદરની દુર્યોધનવૃત્તિ, ધૃતરાષ્ટ્રવૃત્તિ, દુઃશાસનવૃત્તિની સામે લડવું હોય તો અર્જુન બનીને વર્તવું પડે - કહેવું પડે, ‘કરિષ્યે વચનં તવ.’

તર્ક, બુદ્ધિ અને પશ્ચિમની સંસ્કૃતિ વચ્ચે ઘેરાયેલા યુવાન, ભવ્ય ભારતીય સંસ્કૃતિથી વિમુખ થવાની દિશામાં છે. તેવે વખતે શ્રી ગુણવંતભાઈએ યુવાનને ગમે તેવી લાલિત્યપૂર્ણ ભાષામાં અભ્યાસપૂર્ણ અને તર્કબદ્ધ ઉદાહરણો આપીને એવું તો અદ્ભુત પુસ્તક આપણને આપ્યું છે કે જે વાચક હૃદયપૂર્વક તેને વાંચે તેની અનેક ક્ષણો અવશ્ય શ્રીકૃષ્ણના ‘સંભવામિ’થી સાકારિત થાય જ. ગીતાજીના અંતિમ શ્લોકમાં કહ્યું છે - યત્ર યોગેશ્વરઃ કૃષ્ણો યત્ર પાર્થો ધનુર્ધરઃ । તત્ર શ્રીર્વિજયો ભૂતિર્ધૃવા નીતિર્મતિર્મમ । જ્યાં યોગેશ્વર શ્રીકૃષ્ણ હોય અને ધનુર્ધર પાર્થ હોય ત્યાં જીવનમાં સફળતા જ સફળતા હોય. ગુણવંતભાઈનાં અનેક પુસ્તકોમાં ઈશાવાસ્ય ઉપનિષદ આધારિત ‘અસ્તિત્વનો ઉત્સવ’ પણ આવું જ સાંસ્કૃતિક વાંચનપ્રેરક પુસ્તક છે... અસ્તુ.

ગઝલસાહિત્યનો નવો સશક્ત અવાજ | સંધ્યા ભટ્ટ

['હાજર હૃદયથી હોઈએ' (ગઝલસંગ્રહ) : લે. વિકી ત્રિવેદી, પ્ર. નવભારત સાહિત્ય મંદિર, ગાંધી રોડ, અમદાવાદ, પ્ર. આ. 2022]

છેલ્લા એકાદ વર્ષથી ગઝલકાર વિકી ત્રિવેદી સોશિયલ મીડિયામાં છવાઈ ગયા છે. તેઓ ફેસબુક પર દરરોજ એક ગઝલ મૂકે જેના આઠ-દસ-બાર શેર હોય, બધા જ શેર દમદાર હોય અને દરેક શેરમાં અનુભૂતિનો રણકો હોય. એવું એક-દોઢ વર્ષ ચાલ્યા પછી હમણાં જ તેમણે ‘હાજર હૃદયથી હોઈએ’ નામે પૂરી એકસો એકાવન ગઝલનો

સંગ્રહ પ્રકાશિત કર્યો. 'કલમ કરતાં નાની વચનો કવિ' (ભાવેશ ભટ્ટ), આશાસ્પદ ગઝલકાર (ગૌરાંગ ઠાકર), ગઝલવિશ્વનો તેજસ્વી તારક (રઈશ મનીઆર) – અધિકારી પૂર્વસૂરિઓ દ્વારા વધાવાયેલ વિકી ત્રિવેદીએ સર્જનની શરૂઆત 'સંધ્યા સૂરજ' નામની નવલકથાથી કરી તે પણ નોંધવું જોઈએ. અન્ય નવલકથા અને અનુવાદના બાર-તેર પુસ્તકો પછી તેઓ ગઝલની ગલીમાં વળ્યા અને નોન-સ્ટોપ એટલે કે સંગ્રહ પછી પણ આજ પર્યંત ગઝલ કહેતા જ રહ્યા છે. આ અગાઉ સોશિયલ મીડિયા થકી જે સર્જક આપણને મળ્યા તે પારુલ ખખ્ખર. એ જ માર્ગે પોતાની મહત્તા – ઇયત્તા અને ગુણવત્તા-બંનેની દૃષ્ટિએ સિદ્ધ કરનાર વિકી ત્રિવેદી નવી પેઢીનો સર્જક કેવો હોય તે બતાવી આપે છે.

'હાજર હૃદયથી હોઈએ'ની ગઝલોમાં પરંપરા અને નાવીન્યનું અજબ રસાયણ રચાયું છે. અત્યંત ઊર્જાવાન (ફેસબુક યુઝર્સને ખબર છે) વિકીએ નાની ઉંમરમાં અભાવો જોયા છે. આર્થિક પાયમાલીનો જાતઅનુભવ તેને સમસંવેદનશીલ બનાવે છે. આર્થિક ગરીબી સાથે તેણે માણસાઈની ગરીબી પણ નજીકથી જોઈ છે. આમ જીવનની વાસ્તવિકતા, વાચનશોખ, અને દેખાતા વિરોધાભાસ અને વિડંબના તેની ગઝલોને તીક્ષ્ણ અને ધારદાર બનાવે છે. પહેલી જ ગઝલનો આ છેલ્લો શેર જુઓ :

જાણું છું જિંદગી બધાની બેવફા જ છે
લાગે છે તોય સાલી બીજાની સરસ મને. (પૃ.25)

'સાલી' - આત્મીયતાસૂચક અપશબ્દનો સહજ અને જાયકેદાર ઉપયોગ અન્યત્ર પણ જોવા મળશે. કમમાં બીજી ગઝલમાં એક શેર અપરિમેય વિશાળતા બતાવે છે :

આ ચાંદ જેનો ચાંદલો છે એનું મુખ બતાવ
હે ! આસમાન, બોલ તું કોનું કપાળ છે ? (પૃ. 26)

કલ્પનોત્થ વ્યાપકતા ભાવકને વિસ્ફારિત કરી મૂકે છે ! મરીઝનો આ શેર આપણને સૌને યાદ છે...

હું તને જોતે તો દુનિયાને પછી જોતે નહીં
તું મને જોતે તો જોતી થઈ જતે દુનિયા મને.

વિકી કહે છે,

સમજી ગયો છું જ્યારથી સૌની સમજને હું
કહેતો નથી હું કોઈને 'તું પણ સમજ મને' (પૃ. 27)

મરીઝમાં 'જોવું' અને અહીં 'સમજવું'નું તત્ત્વજ્ઞાન છે. એવો જ આ શેર પણ સાથે જોઈ લઈએ.

'સમજણ વિષે છે મારો અનુભવ જરા અલગ
સમજ હશે એ કોઈને સમજાવશે નહીં' (પૃ. 72)

ક્યારેક વ્યક્તિ ખૂબ ઝઘડીને પણ નૈકટ્ય કેળવે છે.

સ્વયંથી મને જે નિકટતા મળી છે
એ ખુદથી ઝઘડતાં ઝઘડતાં મળી છે ! (પૃ. 29)

આ મત્લાથી શરૂ થતી આખી ગઝલના સાની મિસરામાં પુનરુક્તિનો સાર્થક પ્રયોગ આસ્વાદ્ય છે. જુદી જુદી પરિસ્થિતિમાં વ્યક્તિનું વર્તન, મુખભાવ, વગેરે જુદાં જુદાં હોય છે. સર્જકચિત્તમાં આવી તમામ ઝીણી ઝીણી વાતો ઝિલાતી હોય છે અને યથાસ્થળે પ્રયોજાતી હોય છે. આ શેર જુઓ...

એકરાર કરવા આવ્યા હશે કેમ માનવું ?

ચહેરા ઉપર તો એમના કાંઈ મૂંઝવણ નથી. (પૃ. 31)

પ્રણયભાવને વ્યક્ત કરતો આ શેર માતબર કવિઓના અશઆરની યાદ અપાવડાવે છે. છેતરાવાનો પણ આનંદ હોય છે પરંતુ ક્યાં સુધી ? જુઓ, વિકી કહે છે,

હા, છેતરાવું તો ગમે છે તારા હાથથી

પણ દોસ્ત શું કરું હવે ભોળપણ નથી. (પૃ. 31)

આ લેખ લખાય છે ત્યાં સુધી વિકી ત્રિવેદીના ઘણા શેર ભાવકોની જીભે ચઢી ગયા છે તેથી તેનું પુનરાવર્તન નહીં કરું. આ કવિના શેર કેમ તરત જ સર્વસ્વીકૃત થઈ ગયા ? એનું કારણ છે, વિચાર/ઊર્મિ અને અભિવ્યક્તિની સ્પષ્ટતા અને સરળતા. તેમને ખૂબ આસાનીથી સૂક્ષ્મ વ્યંગ કરતાં પણ આવડે છે. કેટલાક શેર ટાંકું...

જે જે સફળ થયા એ રસ્તો નહીં બતાવે

એ કારણે મેં કેવળ નિષ્ફળ વિશે લખ્યું છે. (પૃ. 38)

બંને તો શક્ય કેવી રીતે થઈ શકે 'વિકી' ?

માણસ બનાય કાં તો સફળ થઈ શકાય છે. (પૃ. 71)

આટલી ઊંચી ગઝલ ના લખ કવિ

આ જગતને છીછરાની ટેવ છે. (પૃ. 78)

ઈશ્વર પર થયેલ વ્યંગ જુઓ...

એની ભૂલો તો એને ખબર પણ નહીં પડે

ઈશ્વરની સામે કોણ અરીસો ધરી શકે ? (પૃ. 56)

બાળકને કૈંક થાય તો એ આવે જાન પર

ને તારે આવવું છે પ્રભુ માના સ્થાન પર ? (પૃ. 63)

પીડામાં રસ લેતા સમાજના લોકોના નિમ્ન કક્ષાના અભિગમ પરત્વેનો વ્યંગ જુઓ.

એ રીતે મારા દુઃખની વાત સૌએ સાંભળી

કે જાણે હાથમાં ગમતો વિષય આવી ગયો. (પૃ. 80)

અને એ જ ગઝલનો છેલ્લો શેર જગત પર આ રીતે કટાક્ષ કરે છે.

જગત સ્વાગત કરે છે તે જ બુદ્ધિનું 'વિકી',

છે તારી ભૂલ તું લઈને હૃદય આવી ગયો. (પૃ. 80)

હજી સત્તાવીસ વર્ષની વયના વિકીના કેટલાક શેરમાં અલ્લડપન અને બેફિકરાઈ છે

તથા બાળવાર્તાના સંદર્ભો પણ છે. ક્યારેક તો હૃદયને શારી નાખે એવી વાત વિકી કહે છે... જુઓ....

મને મારીને છાનો કોણ રાખે વ્હાલથી ?

મા ચાલી ગઈ પછી મેં કંઈ શરારત ના કરી. (પૃ. 111)

નાની ઉંમરમાં પોતાનાં મા-બાપ ખોયાના જખમમાંથી આ શેર આવ્યો હોવાનું સ્પષ્ટ કળાય છે. ‘હા હા હા’ રદીફ ધરાવતી ગઝલમાં વિકીનો મસ્તીખોર સ્વભાવ ડોકાયો છે. કોઈ હોશિયાર બાળક અંદરની વાત જાણી ગયો હોય અને પછી અટ્ટહાસ્ય કરતો હોય તેવા ભાવની આ ગઝલનો રંગ સાવ નોખો છે. અહીં પણ વાતો તો ઊંડી અને અર્થપૂર્ણ જ છે, પણ શૈલી હળવી છે... વિવેચકને અડફટમાં લેતો શેર જ માણો...

વિવેચક છો તમોને અંગ બીજાનાં જ દેખાશે,

તમારાં કિંતુ વાંકાં અંગ છે અઢાર, હા હા હા. (પૃ. 92)

વિકીની ગઝલબાની પરંપરાગત શાયરોની છે પણ વાત એની પોતાની છે એટલે બને છે એવું કે પરંપરાગત રીતિથી ટેવાયેલો ભાવક શેરના સૂરને તરત પકડી લે છે અને નવીન ચીજનો મજેથી આસ્વાદ લે છે. ‘હાજર હૃદયથી હોઈએ’માં આવી ગઝલોની બહુલતા છે એ સુજ્ઞ ભાવક તરત જ જાણશે પણ જુઓ આ વાતને વિકી કેવી રીતે કહે છે !

શાહી કદી ન ખૂટજો એના વિચારની

કોઈના પણ પ્રભાવમાં જેની કલમ નથી. (પૃ.98)

અહીં વિકીને ટપારતા કહીએ કે ભાઈ, નવી પેઢીનો કવિ પણ આગળની પેઢીના ખભા પર જ ઊભો હોય છે. તેઓ કહે છે કે કોઈ પણ નવી કલાકૃતિને એકલી મૂલવી શકાય નહીં. આગળ રચાઈ ગયેલી કૃતિઓ સંદર્ભે જ તેનું મૂલ્યાંકન થઈ શકે. આમ તેઓ માત્ર ઐતિહાસિક કે વિવેચનાત્મક રીતે નહીં પણ સૌન્દર્યશાસ્ત્રના અભિગમથી પણ કહે છે. જ્યારે કોઈ નવી કૃતિ આવે છે ત્યારે પરંપરાની સ્થાપિત વ્યવસ્થાની તરાહ બદલાય છે.

એટલે કે કોઈ નવો કવિ પ્રભાવમાં હોય જ નહીં એમ ના કહી શકાય. તો ખરા અર્થમાં નવી રીતે લખનારો કવિ પરંપરાની વ્યવસ્થાને બદલવાનું ગજું રાખે છે એ પણ એટલું જ સાચું છે.

નીચેના શેરમાં દિગ્ગજોની સાથે પોતાનું નામ મૂકવાની વિકીની ચેષ્ટા અમને ગમી જ છે અને આમ કરવાનું તેમને ગમ્યું તે એલિયટની વાતનું સમર્થન કરે છે :

ઘાયલ, મરીઝ, શૂન્ય, ગની, સૈફ કે વિકી,

આ કાગળોને હોય છે બસ રક્તની તરસ. (પૃ. 51)

વિકીનો સર્જનઉછાળ ગુજરાતી ગઝલ માટે એક નવો વળાંક લઈને આવ્યો છે એમ સહેજે કહી શકાશે.

અને છેલ્લે...

સ્મરીએ પ્રાણવંતા પૂર્વજોને...

ભરત મહેતા

અહો અહો વાનાં કરીને ૨૧મી જુલાઈએ ઉમાશંકર જોશીને સહુએ સાગમટે ઠેકઠેકાણે યાદ કર્યાં. કાકાસાહેબે કહેલું કે જેને લાંબો કૂદકો (હનુમાનકૂદકો) મારવો હોય એને થોડાં ડગલાં પાછળ જવું પડે છે આજે હવામાં ભારતને વિશ્વગુરુ બનાવવાની વાતો સંભળાય છે ત્યારે પંચોતેર વર્ષ પૂર્વે સર્જકોએ શું કર્યું છે એ જાણવું જોઈએ જેથી એના પ્રાણવાન અંશોને આગળ ધપાવી શકીએ. લોકશાહી ભલે અડધી રાતે મળી પણ કંઈ રાતોરાત નથી મળી. કરોડોની ચળવળ અને લાખોના બલિદાનનું ફળ છે. ઉદાહરણરૂપે નહેરુને યાદ કરો તો દસ વર્ષ જેટલું જીવન એમનું બ્રિટિશરોની જેલમાં વીતેલું! ગાંધી, નહેરુ, સરદાર, ભગતસિંહ સુભાષની સાથે કંઈ કેટલાય સર્જકોને અંગત નાતો હતો જેમાં ઉમાશંકર જોશી પણ ખરાં. લોકશાહીએ, આધુનિકોએ ઈશ્વરીયસત્તાને અપદસ્થ કરીને મનુષ્યને કેન્દ્રમાં મૂકી આપ્યો. રાજા રામમોહનરોયથી આ શરૂ થયેલું. આજે આપણે એ વિચારવું પડશે કે ક્યાંક આપણે પાછા પગલે તો નથી જઈ રહ્યા ને? એટલા પાછળ ન ચાલી જઈએ કે કૂદકો મારવાનો છે એ જ ભુલાઈ જાય! હમણાં સુધી દેશનું દેવું ૫૫ લાખ કરોડ હતું આજે ૧૩૭ લાખ કરોડ છે! જીડીપી -૨૭એ પહોંચી છે ૭૫ વર્ષે હજુ દેશમાં નિરક્ષરતા છે. શિક્ષણ દિવસે ને દિવસે એટલું મોંઘુંદાટ થઈ રહ્યું છે કે આમઆદમીની છાતી બેસી જાય.

સ્વતંત્રતાની લડાઈમાં સિદ્ધિ એ હતી કે લેખકોને મજૂર, કિસાન, સ્ત્રી, દલિત, આદિવાસીની ચિંતા હતી. છતાં લડાઈમાં ભાગ લેનારાઓમાં સામંતી ભાવબોધ પણ હતો. જેનું સીધું દષ્ટાંત એ કે પહેલી ચૂંટણીમાં સૌથી વધુ રાજાઓ જ ચૂંટાઈને આવ્યા હતા! આજે ચૂંટાયેલા રાજા કે સમ્રાટ જેવા જ, આપણા માટે દુર્લભ થઈ ગયા. ઊંચી અઢાલિકાઓ જેને બાંધી એ મજૂરોના હક્કો તો નહીંવત્ થઈ ગયા! આપણે ક્યાંય સાંભળ્યું કે - ફલાણા કે ઢીંકણા નેતા મજૂરોના નેતાને મળ્યા? હા, સંતો મહંતોને મળતા રહે છે એ વાત જુદી. એની યાદ જઠરાગિનમાં ઉમાશંકરે આપી હતી. દેશ આઝાદ થતાં થઈ ગયો તો શું થયું-માં આ જ વાત હતી. એમની કાવ્યવિભાવના કેટલી સરસ છે.

કાવ્ય

સમયની ચીસ, શાશ્વતી અર્થે ?

સત્તા સાથે આઝાદી પછી સીધો મુકાબલો માંડ્યો હતો કવિએ. અનામતના પ્રશ્નો અડીખમ ઊભેલા હતા. રાજ્યસભામાં પહેલું ભાષણ જ - હરિજનો અને ગિરિજનોની સમસ્યા હતું.

અને થઈને કવિ, માંગું એટલું
 ના તું અમારા કવિવૃંદને કદી
 ઝૂલંત તારે કર પીંજરાના
 બનાવજે પોપટ-ચાટુ બોલતા.....

ઉમાશંકર જોશીની ૨૧મી જુલાઈના દસ દા'ડા કેડે પ્રેમચંદ્રજયંતી આવી અને ગઈ! ઓગસ્ટ આવે અને નર્મદ-મેઘાણી સાથે જ યાદ આવે છે. ઝટ ડહોળી નાંખો મનજળ સ્થિર થયેલાં. આગે કદમ, આગે કદમ, આગે કદમ, યારો ફનાના પંથ પર આગે કદમ. પ્રેમચંદ્રજી કહે હું કલમનો સિપાહી છું. નર્મદ કહે હું સુધારાના સૈન્યનો કડખેદ છઉં. મેઘાણી કહે પલાળે સાહિત્ય નહીં, પખાળે તે સાહિત્ય. શું આ અદ્ભુત વ્યાખ્યા છે. આપણા ચિત્ત પર પડેલી મલિનતાઓને સાફ કરે, મા બાળકની ગુદાનું પ્રક્ષાલન કરે એમ! જાણે સાર્ત્રનું વ્હોટ ઈઝ લિટરેચર વાંચતા હોય એવો ભાસ થાય. પ્રેમચંદ્રજી આવીને કહે સાહિત્યનું કામ મનોરંજનનાં સાધનો હાથવગાં કરવાનું નથી, સાહિત્ય રાજનીતિથી આગળ ચાલતી મશાલ છે. ટાંચાં સાધનો વચાળે, મસ્તી કી પાઠશાળામાં ભણેલા લેખકો હતા. સદ્ગતિ, ઠાકુર કા કુંઆ, ગોદાન, નિર્મલા, દલિતવિમર્શ, સ્ત્રીવિમર્શ, કિસાનવિમર્શ, ઈદગાહ, હિન્દુ-મુસ્લિમ એકતા. ટૂંકમાં, લોકતંત્રની તૈયારી કરતા હતા! ગુજરાત સાહિત્ય અકાદમીની સ્વાયત્તતા સ્વાયત્તતા પોકારતા મૃત્યુને વર્યા એ નિરંજન ભગતે નર્મદને, પ્રાણવંતા પૂર્વજને અંજલિ આપી છે

ક્યાં તુજ જોમ જુસ્સો, ક્યાં આ જંતુ માણહા
 માથા પરની રેફ, નર્મદ સ્થેજ ફરી ગઈ.

પરિષદના ચૂંટેલા સભ્યોની નૈતિક ફરજ છે કે ભગતસાહેબના મોતનો મલાજો જાળવે અને સ્વાયત્તતા લગી જંપે નહીં.

હિંદીમાં તો નાગાર્જૂન, ધૂમિલ, દુષ્યંતકુમાર, રઘુવીર સહાય વગેરેએ લોકતંત્રની સદૈવ ચિંતા કરી અને પ્રતિરોધ ચેતનાવાળું સાહિત્ય સર્જ્યું છે.

આઝાદી

ક્યા તીન થકે હુએ રંગો કા નામ હૈ?

જિસે એક પહિયા હોતા હૈ

યા ફિર ઇસકા કોઈ ખાસ મતલબ હોતા હૈ! (ધૂમિલ)

*

એક આદમી

રોટી બેલતા એ

એક આદમી રોટી ખાતા હૈ

એક તીસરા આદમી ભી હૈ

જો ન રોટી બેલતા હૈ, ન રોટી ખાતા એ

વહ સિફ રોટી ખેલતા એ

મેં પૂછતા હૂં
યહ તીસરા આદમી કૌન હૈ ?
મેરે દેશ કી સંસદ મૌન હૈ.

સ્થિતિ અને પ્રતિવાદ બેઉ દુષ્ટાંતકુમારમાં પણ સાથે પ્રગટે છે.

કલ નુમાઈશ મેં મિલા
વો ચીથડે પહને હુએ
મેંને પૂછા નામ તો બોલા કિ
હિન્દુસ્તાન હૈ.

*

સામાન કુછ નહીં હૈ ફટેહાલ મગર
ઝોલે મેં ઉસકે પાસ કોઈ સંવિધાન હૈ
ઉસ સિરફિરે કો યોં નહીં બહલા સકેંગે આપ
વો આદમી નયા હૈ મગર સાવધાન હૈ
કહાં તો તય થા ચરાગાં હર એક ઘર કે લિયે
કહાં ચરાગ મય્યસર નહીં શહર કે લિયે.

*

હો ગઈ હૈ પીર પર્વત સી પિઘલની ચાહિએ
ઇસે હિમાલય સે કોઈ ગંગા નિકલની ચાહિએ
મેરે સીને મેં નહીં તો તેરે સીને મેં સહી
હો કહી ભી આગ, લેકિન આગ જલની ચાહિએ.

*

કૈસે મંજર સામને આને લગે હૂં
ગાતે ગાતે લોક ચિલ્લાને લગે હૂં
અબ તો ઇસ તાલાબ કા પાની બદલ દો
યે કમલ કે ફૂલ કુમ્હલાને લગે હૂં.

*

રાષ્ટ્રગીત મેં ભલા
કૌન વહ ભારતભાગ્યવિધાતા હૈ
ફટા સુથન્ના પહન કે
જિસકે ગુન હરિચરના ગાતા હૈ.

-રઘુવીર સહાય

આ સંપાદકીય લખી રહ્યો છું ત્યારે જ વ્યથિત થઈ જવાય એવા સમાચાર મળે છે.

૧૯૪૭માં જન્મેલા, ૭૫ વર્ષના સલમાન રુશ્દી પર હિચકારો હુમલો થયો છે. કુલબર્ગી, પાનસરે, દાભોલકરની હત્યાઓ તરત જ સાંભરે છે. પ્રતિક્રિયાશીલ તત્ત્વો પ્રશ્નો ઉઠાવતા સર્જકોને સહન કરી શકતા નથી. પાણીમાંથી પોરા કાઢતા હોય એમ ગીતાંજલિશ્રીની રેતસમાધિ સામે પણ વિરોધ થયો છે અને આગરામાં એમનું વ્યાખ્યાન રદ કરવું પડ્યું. જાતિવાદના પાપનો ઘડો વારે વારે છલકાય છે ને ત્રિરંગો ભીનો થઈને રુદન કરતો હોય એવું લાગે! સરસ્વતી શિશુમંદિરના સર્વજ્ઞ શિક્ષકે ત્રીજા ધોરણના ઇન્દ્ર મેઘવાળને એટલો માર્યો કે એનું અમદાવાદમાં મોત થયું! દ્રોણાચાર્ય તો ખાલી અંગૂઠો જ કાપતા હતા. સયાજીરાવના પ્રગતિશીલ રાજમાં બાબાસહેબને માટલામાંથી પાણી ઉચ્ચ હિસાબનીશ હોવા છતાં નહોતું પીવા દીધું! શતાબ્દી પછી સરસ્વતીમંદિરોમાં આવું જ ચાલે? ક્યાંક ડેલ્ટા મેઘવાળનો બળાત્કાર કરી ફેંકી દેવાય, ક્યાંક હાથરસમાં બળાત્કાર કરી બાળી નંખાય, ક્યાંક પાયલ તડવી કે રોહિત વેમુલા આત્મહત્યા કરે. જ્યોર્જ ફ્લોઈડ આઈ કાન્ટ બ્રીધ કહેતાં મરી ગયો તો આખું અમેરિકા એ કાળા માણસ માટે મથ્યું. આઝાદીના અમૃત મહોત્સવે આવી ઘટના યાદ આપે છે કે જાતિવાદ નિર્મૂળ કરવાની લડાઈ બાકી છે. જેમાં કળાકારોનો સાથ બહુ જ પ્રસ્તુત છે રાજસ્થાનની ઘટના માટે ચંદ્રેશ મકવાણાએ લખ્યું,

હાલ ને હમણાંનો તાજો બોધ છે
એક ગલાસ પાણીની કિંમત મોત છે.

વિવેકપૂર્ણ પ્રતિવાદનું એક શસ્ત્રકળા અને સાહિત્ય પણ છે. દરેક પંદરમી ઓગસ્ટે અમુક કેદીઓને મુક્તિ આપવાનો રિવાજ છે. મને હતું કે કેદખાનાની કાળી કોટડીમાંથી આંબેડકરના વંશજ આનંદ તેલતૂંબડે, વકીલ અને માનવાધિકારી નવલાખા, પ્રો. સાંઈબાબા જેવાની મુક્તિ થશે. પણ હાય રે! બળાત્કારીઓ મુક્ત થયા. વળી, એ કેદીઓ મુક્ત થતાં એમને મીઠાઈ ખવડાવવામાં આવી, હારતોરા કરાયા! શું આઝાદીનો અમૃત મહોત્સવ આવી રીતે પૂરો થાય? □

‘પરબ’ના લેખકોને નમ્ર વિનંતી

- પોતાની રચનાઓ કેવળ ‘પરબ’ના ઇ-મેલ પર જ મોકલવી.
- એક રચના મોકલી હોય એનો સ્વીકૃત/અસ્વીકૃતનો જવાબ મળે પછી જ બીજી રચનાઓ મોકલવી.
- ઇ-મેલમાં હાંસિયો છોડવો કારણ કે ફાઈલિંગ વખતે શબ્દો કપાઈ જાય છે.
- થોકબંધ કવિતાઓ એકસાથે ન મોકલવી.
- સ્વીકૃત/અસ્વીકૃતનો જવાબ મેળવવા પોસ્ટકાર્ડ મોકલવું.
- ઇ-મેલમાં રચનાઓ નામ સાથે મળે છે પરન્તુ સરનામું હોતું નથી. તેથી નામ-સરનામું-ફોનનંબર પણ મોકલવાં.
- શક્ય હોય તો ઇ-મેલની વર્ડફાઇલ પણ પીડીએફ સાથે મોકલવી.

પરિષદવૃત્ત

સંકલન : ઇતુભાઈ કુરકુટીઆ

કવિ ઉમાશંકર જોશી જન્મદિવસની ઉજવણી

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ અમદાવાદ તથા શ્રી જી. કે. એન્ડ સી. કે. બોસમિયા કોલેજ જેતપુર દ્વારા ગુજરાતી સાહિત્યના પ્રખ્યાત સર્જક શ્રી ઉમાશંકર જોશીના જન્મદિવસ 21 જુલાઈના દિવસે શ્રી બોસમિયા કોલેજના ગુજરાતી વિભાગના અધ્યાપકો તથા વિદ્યાર્થીઓ દ્વારા મૂ કવિને મૂર્ધન્ય કવિને વિશેષ રીતે યાદ કરી જન્મદિવસની ઉજવણી કરવામાં આવી. આ દિવસે સવારે 8થી 10 એમ બે કલાક સુધી કવિશ્રીનાં ગીતો, અછાંદસ કાવ્યો તથા વાર્તાનું વિદ્યાર્થીઓ દ્વારા ગાયન-પઠન થયું. આ પ્રસંગે વિભાગના અધ્યાપક શ્રી વાલજી વાઘઁ કવિનું પ્રખ્યાત કાવ્ય 'ગુજરાત મોરી મોરી રે'ની સાંગીતિક પ્રસ્તુતિ કરી હતી. સંસ્થાના ગ્રંથપાલ ડૉ. નિરંજનિએ 'ઉમાશંકરનાં ગાંધીવિચાર' વિશે વ્યાખ્યાન આપ્યું હતું. વિભાગના અધ્યક્ષ ડૉ. ભીમજી ખારિયાએ ઉમાશંકર જોશીનાં કાવ્યોની વાત કરી હતી. પરિષદના મહામંત્રી શ્રી સમીર ભટ્ટે પાઠવેલ શુભસંદેશનું વાચન કરવામાં આવ્યું હતું.

શોકાંજલિસભા

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના ઉપકમે તા.8-8-2022ના રોજ શ્રી મહેન્દ્ર મેઘાણીની શ્રદ્ધાંજલિ સભા ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ, ગુજરાતી સાહિત્યસભા, કવિલોક ટ્રસ્ટ, કુમાર ટ્રસ્ટ, વિશ્વકોશ તથા અન્ય સંસ્થાના સંયુક્ત ઉપકમે પરિષદપ્રમુખ શ્રી પ્રકાશ ન. શાહની અધ્યક્ષતામાં ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના ગોવર્ધન સ્મૃતિમંદિરમાં સાંજે 5-30 કલાકે યોજાઈ હતી. આ સભામાં શ્રી સંજય ભાવે, શ્રી પ્રફુલ રાવલ, શ્રી કુમારપાળ દેસાઈ, શ્રી રઘુવીર ચૌધરી અને શ્રી પ્રકાશ ન. શાહે શોકાંજલિ અર્પણ કરી હતી. સભાનું સંચાલન પરિષદના મહામંત્રી શ્રી સમીર ભટ્ટે કર્યું હતું.

પુસ્તકપ્રદર્શન

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ સંચાલિત ચી. મ. ગ્રંથાલય દ્વારા સ્થાપનાદિન નિમિત્તે દર મહિનાની 17મી તારીખથી યોજાતા પુસ્તકપ્રદર્શનમાં કવિ નર્મદના જન્મદિન નિમિત્તે તા. 17થી 23 ઓગસ્ટ દરમિયાન પત્રકારત્વનાં પુસ્તકોનું પ્રદર્શન રાખવામાં આવ્યું હતું. જેમાં દર વખતની જેમ ગ્રંથાલયમંત્રી મનીષ પાઠક, પરીક્ષિત જોશી, પરિષદના ઉપપ્રમુખશ્રી પ્રફુલ રાવલ, નટવર પટેલ, વર્ષા પ્રજાપતિ, જયંત ડાંગોદરા, ચેતન શુક્લ, પરબ ❖ સપ્ટેમ્બર, 2022

નિયતિ અંતાણી, કલ્પનાબહેન પરીખ ઉપરાંત વાચકો, વિદ્યાર્થી ભાઈ-બહેનો અને સાહિત્યપ્રેમીઓએ આ પ્રદર્શનનો લાભ લીધો હતો. હમેશની જેમ પ્રિવ્યૂ આપી ન્યૂઝ પ્રકાશિત કરતાં મીડિયાએ પણ આ પુસ્તક-પ્રદર્શનની નોંધ લીધી હતી.

રાષ્ટ્રીય પુસ્તકાલય દિનની ઉજવણી

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ સંચાલિત શ્રી ચીમનલાલ મંગળદાસ ગ્રંથાલય દ્વારા તા. 12-8-2022ના રોજ સાંજે 5-30 વાગ્યે ‘રાષ્ટ્રીય પુસ્તકાલય દિન’ની ઉજવણી કરાઈ હતી. કાર્યક્રમની શરૂઆતમાં શ્રી અજય ઉમટનું સ્વાગત શ્રી રઘુવીર ચૌધરીએ પુસ્તક આપીને કર્યું હતું. શ્રી મણિભાઈ પ્રજાપતિનું સ્વાગત શ્રી માધવ રામાનુજે પુસ્તક આપીને કર્યું હતું. પરિષદના મહામંત્રી શ્રી સમીર ભટ્ટે ગ્રંથાલયોનાં પુસ્તકો તેમજ ગ્રંથાલય વિશે તો કવિતા પણ લખાઈ છે તેવી વાત કરી કાર્યક્રમની ભૂમિકા બાંધી આપી હતી. દિવિતિબહેન શાહે સૌને આવકાર આપ્યો હતો. પરિષદપ્રમુખ શ્રી પ્રકાશ ન. શાહે પ્રાસંગિક વક્તવ્ય આપ્યું હતું. શ્રી મણિભાઈ પ્રજાપતિએ ‘રાષ્ટ્રીય પુસ્તકાલય દિન વિશે’ વક્તવ્ય આપ્યું હતું. જેમાં રાષ્ટ્રીય પુસ્તકાલય વિશે વાત કરતાં એસ. આર. રંગનાથનને યાદ કરી જુદાં જુદાં પુસ્તકાલય વિશે વાત કરીને પુસ્તકાલય અને ગ્રંથપાલને યોગ્ય મહત્વ મળવું જોઈએ. એની વાત કરી હતી. શ્રી અજય ઉમટે ‘મને ગમતું પુસ્તક’ વિશે વક્તવ્ય આપ્યું હતું. જેમાં તેમણે યુવા નોહા હરારીના નવા પુસ્તક ‘21 lessons for the 21 century’ વિશે વિગતે વાત કરી હતી. 21મી સદી ડિજિટલની હશે. સાયન્સ ખૂબ આગળ વધ્યું છે. અને કેવા ફેરફારો થશે તે વિશે વાત કરી હતી. રઘુવીર ચૌધરીએ પ્રાસંગિક વાત કરી હતી. શ્રી મનીષ પાઠકે કાર્યક્રમનું સંચાલન કર્યું હતું.

પાક્ષિકી

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ સંચાલિત ‘પાક્ષિકી’ અંતર્ગત તા. 12-8-2022ના રોજ સાંજે 5-30 કલાકે શ્રી ગિરિમાબહેન ઘારેખાને એમની વાર્તા ‘કેમ્પ’નું પઠન કર્યું હતું. વાર્તા યુકેન અને રશિયા વચ્ચેના યુદ્ધ પર કેન્દ્રિત હતી. યુદ્ધના વિસ્ફોટો, રશિયન સૈનિકોની ચહલપહલ, પોતાનો દેશ યુકેન છોડી પોલેન્ડમાં કેમ્પમાં રહેવું, બાળક એન્ટોવની મૂંઝવણ, માતા અકસાના અને દાદી સોફિયાની ચિંતા, પિતાનું યુદ્ધમાં જવું, ભૂખ્યા એન્ટોવને કેમ્પમાં એક છોકરી પાસેથી બ્રેડ મળવી, બાળકો વચ્ચે મૈત્રી થવી, કેમ્પમાં ગમવા લાગવું, વૃદ્ધના મૃત્યુથી ગમગીની અને બાળકના જન્મથી આનંદ વ્યાપી વળવો, એક અચાનક યુદ્ધ પૂરું થવું, કેમ્પમાંથી ફરી યુકેન પાછા આવવું, પોતાના ઉજ્જડ વતનને જોઈ દુઃખી થવું, નવા જીવન માટે ફરી ઝઝૂમવું, અને અંતે સૂરજ ઊગતાં ઝાકળ જતું રહે તેમ દુશ્મનનું ચાલ્યા જવું. આ રીતે સાંપ્રત યુદ્ધને વિષય બનાવતી ગુજરાતી ભાષાની એક ટૂંકી વાર્તા માણવા મળી હતી. હાજર સર્જકો સર્વશ્રી પ્રફુલ રાવલ, દીના પંડ્યા, ચિરાગ ઠક્કર, ચેતન શુક્લ, નિકેતા વ્યાસ કુંચાલા વગેરેએ પોતાના પ્રતિભાવો આપી વાર્તાની સાદંત ચર્ચા કરી હતી. તો શ્રી એન. જી. પટેલ, (જિલ્લા આયોજન અધિકારી, ગાંધીનગર), એડવોકેટ આર. એમ. જાદવ, હાર્દિકભાઈ ઘારેખાન વગેરેની ઉપસ્થિતિ પણ પ્રેરક બની રહી હતી. પાક્ષિકીનું

સંચાલન અને સંયોજન જયંત ડાંગોદરાએ કર્યું હતું.

તા. 27-8-2022ના રોજ ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદમાં સાંજે 5-00 વાગ્યે 'પાક્ષિકી' અંતર્ગત કલ્પેશ પટેલે એમની વાર્તા 'નેડો'નું પઠન કર્યું હતું. 'નેડો' વાર્તાનો પ્રારંભ ગામડાની એક શાળામાં જિગર નામના બાળકના દાડ્ડિયા વાલી કાનાભાઈના શિક્ષક સાથેના ઝઘડાથી થાય છે. શરદભાઈ નામના બદલી થઈને નવા આવેલા શિક્ષક અન્ય શિક્ષક સાથેના એના ઝઘડાની સલૂકાઈથી પતાવટ કરે છે. જિગરની મમ્મી રમીલા બીજા દિવસે માફી માંગી જિગરને ભણાવવા ભલામણ કરે છે. રમીલા ભણેલી અને સ્વરૂપવાન છે. એ દાડ્ડિયા પતિથી કંટાળી ગઈ છે. એક દિવસ એના પતિનું મૃત્યુ થાય છે. રમીલા દુઃખી થવાને બદલે રાજી થાય છે. શિક્ષક શરદભાઈ તરફ નેડો બંધાય છે. વાર્તામાં રમીલાનું પાત્રાલેખન, કહેવત અને રૂઢિપ્રયોગ સહિતની તળપદ બાની, શાળા-વાલી-શિક્ષક વચ્ચેના સંબંધો, નારીના હૃદયની ગહનતા વગેરે પ્રવાહિતથી આલેખાયાં છે. 'પાક્ષિકી' અંતર્ગત વિશેષ ઉપસ્થિતિમાં પરિષદના ઉપપ્રમુખ પ્રફુલભાઈ રાવલ અને મહામંત્રી સમીરભાઈ ભટ્ટ ઉપસ્થિત રહ્યા હતા. આ ઉપરાંત પ્રતાપસિંહ ડાભી, ચેતન શુક્લ, ચિરાગ ઠક્કર, કિશોર જિકાદરા, યોગેશ ભટ્ટ, દિના પંડ્યા, નિકેતાબહેન, અશોકભાઈ તથા અન્ય ભાવકો પણ ઉપસ્થિત રહ્યાં હતાં. પાક્ષિકીનું સંચાલન જયંત ડાંગોદરાએ કર્યું હતું.

‘ગ્રંથવિમર્શ’

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ આયોજિત ‘ગ્રંથવિમર્શ’નો કાર્યક્રમ તા. 29-8-2022ના રોજ સાંજે 5-00 વાગ્યે ગોવર્ધન સ્મૃતિમંદિરમાં યોજાયો હતો. આ કાર્યક્રમના પ્રારંભે પરિષદના મહામંત્રી સમીરભાઈ ભટ્ટે ઉપસ્થિત સર્જકોને ઋષિતુલ્ય ગણાવીને કાર્યક્રમની ભૂમિકા બાંધી આપી હતી. આ કાર્યક્રમમાં વક્તા શ્રી કાલિન્દી પાઠકનું શ્રી રઘુવીર ચૌધરીએ પુસ્તકથી સ્વાગત કર્યું હતું. અને વિજય પંડ્યાનું સ્વાગત શ્રી માધવ રામાનુજે પુસ્તકથી કર્યું હતું. આ કાર્યક્રમ અંતર્ગત વિજય પંડ્યાકૃત ‘વાલ્મીકિ રામાયણ’ વિશે શ્રી કાલિન્દી પાઠકે આસ્વાદલક્ષી વક્તવ્ય આપ્યું હતું. વક્તવ્યમાં તેમણે સમીક્ષિત આવૃત્તિ એટલે શું?, રામાયણના વિશાળ અભ્યાસી વિજય શાસ્ત્રીએ પ્રસ્તાવનામાં લીધેલા ધ્યાનસ્થ મુદ્દાની વાત કરી હતી તેમજ ગુજરાતી અનુવાદમાં ગુજરાતી ભાષાની શૈલી કેવી ઉપયોગી નીવડી છે તેની વાત કરી હતી. આ ઉપરાંત રામાયણની સમીક્ષિત આવૃત્તીના સંપાદન વિશેના અનેક પ્રસંગો ટાંકીને તેમણે વિગતે વાત કરી હતી. શ્રી વિજય પંડ્યાએ કેફિયત આપતાં કહ્યું હતું કે વાલ્મીકિ જગતમાં આવ્યા ત્યારથી જગતમાં કવિઓ જગત સામે આવ્યા એવું કહી શકાય. વાલ્મીકિ મુખ્યત્વે કવિ છે. તેમની મહાન કવિ તરીકેની પ્રતિભા છે. તેને પૂરેપૂરી પ્રમાણવી જોઈએ. પરિષદે મારા પુસ્તક વિશે વ્યાખ્યાન રાખીને મને ગૌરવાન્વિત કર્યો છે. શ્રી રઘુવીર ચૌધરીએ અધ્યશ્રીય પ્રવચન આપ્યું હતું જેમાં તેમણે કહ્યું હતું કે વાલ્મીકિ કવિ ના હોત તો કાલિદાસ કે તુલસીદાસ જેવા કવિ પણ ના થયા હોત. તેમણે આ કાર્યક્રમની પ્રશંસા કરી હતી. શ્રી પ્રફુલ રાવલે સૌનો આભાર માન્યો હતો. સમગ્ર કાર્યક્રમનું સંચાલન શ્રી મનીષ પાઠકે કર્યું હતું. આ કાર્યક્રમમાં સર્વશ્રી સતીશ વ્યાસ,

ભગવાનદાસ પટેલ, હર્ષદ ત્રિવેદી, અશ્વિન આણદાણી, હરિકૃષ્ણ પાઠક, લાલુભા ચૌહાણ ઉપરાંત સાહિત્યરસિકો ઉપસ્થિત રહ્યા હતા.

પરિષદના આગામી કાર્યક્રમ

ગ્રંથાલય સપ્તાહની ઉજવણી

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ સંચાલિત ચી.મ. ગ્રંથાલયના ઉપક્રમે ગ્રંથાલય સપ્તાહની ઉજવણીના ભાગરૂપે તા. 14 નવેમ્બરથી તા. 20 નવેમ્બર દરમિયાન બાળપુસ્તકમેળાનું (પ્રદર્શન અને વેચાણ) આયોજન કરવામાં આવ્યું છે.

ચી. મ. ગ્રંથાલયમાં તા. 14 થી 20 નવેમ્બર દરમિયાન બાળકોનાં પુસ્તકોનું પુસ્તક-પ્રદર્શન રાખેલ છે.

તા. 14 નવેમ્બરના રોજ 5-13 વર્ષનાં બાળકોની ચિત્રસ્પર્ધા અને

તા. 15 નવેમ્બરના રોજ 5થી 13 વર્ષનાં બાળકોની બાળવાર્તા સ્પર્ધાનું આયોજન કરવામાં આવ્યું છે.

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદનું

33મું જ્ઞાનસત્ર

16-17-18 ડિસેમ્બર-2022

જ્ઞાનસત્રનું સ્થળ

રાજસોભાગ આશ્રમ, સાયલા (ભગતનું ગામ), જિ. સુરેન્દ્રનગર

જ્ઞાનસત્રમાં ભાગ લેવા ઇચ્છતા પ્રતિનિધિઓએ ડેલિગેટ ફીના રૂ. 1000/- ભરવાના રહેશે અને વિદ્યાર્થીઓએ રૂ. 500/- ભરવાના રહેશે. (કાર્યક્રમનો અહેવાલ રજૂ કરનાર વિદ્યાર્થીઓને પ્રમાણપત્ર આપવામાં આવશે.) ડેલિગેટ ફી તા. 30-11-2022 સુધીમાં ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ, કાર્યાલયમાં અથવા રાજસોભાગ આશ્રમ, સાયલામાં ભરી દેવાથી વ્યવસ્થા સરળ થશે. ત્યારબાદ ડેલિગેટ ફી સ્વીકારવામાં આવશે નહીં. વ્યવસ્થામાં સહાયભૂત થવા ઉપરની તારીખ સુધીમાં આપની ડેલિગેટ ફી ભરાઈ જાય તે ઇચ્છનીય છે. ત્યારબાદ યજમાન સંસ્થા પાસે જ્યાં સુધી સગવડ હશે, ત્યાં સુધી વ્યવસ્થા આપી શકાશે. નહીંતર ડેલિગેટે પોતાની રીતે વ્યવસ્થા કરવાની રહેશે.

ડેલિગેટે – ફી ભરનારે ફીની સાથે પોતાનો મોબાઇલ નંબર અને સરનામું અવશ્ય જણાવવાં.

જ્ઞાનસત્રનો વિગતવાર કાર્યક્રમ આગામી 'પરબ'ના અંકમાં પ્રકાશિત થશે.

મંત્રીઓ,

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ

‘કોષાધ્યક્ષ’ની કલમેથી...

પરિષદના ‘નાણા’કોષના વિકાસ માટે આપના અમૂલ્ય ‘અભિપ્રાયો’રૂપી દાનની અપીલ માનનીય તેમજ પ્રિય સાહિત્યપ્રેમીશ્રીઓ,

કોરોનાની મહામારીમાં પણ આપશ્રી શારીરિક તેમજ માનસિક તંદુરસ્ત હશો. કોરોનાની પહેલી, બીજી અને ત્રીજી લહેર(?)માં આપશ્રીની કલમ કટાઈ ન જાય અને વધુ ધારદાર બને તેવી મા સરસ્વતી પાસે પ્રાર્થના. કોરોનાના કપરા કાળમાં પણ અનેક સાહિત્યિક સર્જકો સાહિત્યના વિવિધ પ્રકારની કૃતિઓ રચી ચૂક્યા છે...

જોકે આજે વાત ‘સાહિત્યિક’ કોષને બદલે ‘અર્થ’(નાણા)કોષની કરવી છે. આપણા સૌની પ્રિય એવી 125 વર્ષ જૂની ગુજરાતી સાહિત્યના ઘેઘૂર વડલા સમાન ‘ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ’ છેલ્લાં કેટલાંક વર્ષોથી આર્થિક પ્રશ્નો – પડકારો સામે ઝઝૂમી રહી છે. ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના મુખપત્ર ‘પરબ’નું બદલાયેલું સ્વરૂપ તેમજ પાછલાં વર્ષોનાં અંદાજપત્રો (બજેટ) તેની સાક્ષી પૂરે છે.

પરિષદના ‘કોષાધ્યક્ષ’ તરીકે મારું કાર્ય પરિષદના આવક-જાવકના પ્રશ્નો અને તમામ હિસાબો પર દેખરેખ રાખવાનું છે. ઉપરાંત પરિષદના બંધારણમાં જણાવ્યા મુજબ અંદાજપત્ર (બજેટ) તૈયાર કરી મધ્યસ્થ સમિતિમાં બહાલી મેળવવાનું તેમજ પરિષદનું કાયમી ભંડોળ વધારવાના સઘન પ્રયત્ન કરવાનું પરિણામલક્ષી કાર્ય પણ મારે હાથ ધરવાનું છે. આગામી માસમાં અંદાજપત્ર (બજેટ) તૈયાર થાય તે પહેલાં હું આપનો સાથ-સહકાર મેળવવા માગું છું.

જી ના... મારી અપેક્ષા આપની પાસેથી આર્થિક ‘દાન’ મેળવવાની નથી. મારા અલ્પ જ્ઞાન અને ટૂંકા અનુભવોને આધારે મારા મતે મોટી રકમનું આર્થિક ઉપાર્જન જ છે. આથી હું આપની પાસે, મોટા-કીમતી-આર્થિક ‘દાન’ને બદલે નાના-અમૂલ્ય ‘અભિપ્રાયો’રૂપી દાનની યાચના કરી રહ્યો છું. આથી આપ સૌ પરિષદની આર્થિક સ્થિરતા કમ સધ્ધરતા માટે સલાહ-સૂચન, માર્ગદર્શન, અભિપ્રાય તેમજ આદેશો મોકલી આપો તેવી આશા અને અપેક્ષા બન્ને છે. પરિષદના આર્થિક વિકાસ માટે હું દાતાશ્રીઓ, નિષ્ણાતો, વિવિધ ક્ષેત્રોના મહાનુભાવો વગેરેની એક ‘અર્થ કોષ વિકાસ સમિતિ’ની રચના કરવાનું આયોજન પણ ગંભીરપણે વિચારી રહ્યો છું.

પરિષદના આર્થિક વિકાસ, આગામી બજેટ, સંભવિત ‘અર્થકોષ વિકાસ સમિતિ’ની રચના વગેરે અંગેનાં સૂચનો તેમજ માર્ગદર્શન આપ ‘ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ’ના સરનામે લેખિતમાં અથવા +91 93270 14077 નંબર પર મૌખિક રીતે પણ જણાવી શકો છો.

આપના સહકારની અપેક્ષા સહ,
રાજેન્દ્ર ઉપાધ્યાયના વંદન.

કોષાધ્યક્ષ રાજેન્દ્ર ઉપાધ્યાયની દાનની અપીલના સંદર્ભમાં મૌખિક અભિપ્રાયોનો વરસાદ વરસ્યો છે તે બદલ હું સર્વેનો આભાર. ખાસ કરીને કેટલાક સાહિત્યપ્રેમીઓએ લેખિત અભિપ્રાય મોકલ્યા છે જેમનો કોષાધ્યક્ષ સવિશેષ આભાર માને છે. લેખિત અભિપ્રાયો રજૂ કરતાં પત્ર નીચે મુજબ છે.

પત્ર

પરબમાં જણાવેલ મુજબ

સૂચન મોકલવા અંતર્ગત લખી રહ્યો છું.

(આર્થિક યોજના, પરબ. સૂચન શ્રી રાજેન્દ્ર ઉપાધ્યાય)

1. ગુજરાત રાજ્યનાં મોટાં કોર્પોરેટ હાઉસોનો સંપર્ક કરી કાયમી અનુદાન મેળવી શકાય પણ તે ત્યારે જ બને જો ભાવનાત્મક યોગ્ય સંપર્ક થાય.
2. પરબનો એક કાયમી મોબાઈલ નંબર એકાઉન્ટને લગતો હોય જેમાં નાનો વ્યક્તિ પણ અનુદાન આપી શકે. ટીપે ટીપે સરોવર ભરાય.

(મોબાઈલથી કરી શકે. જેવાં કે G pay, Paytm, PhonePe, Airtelmoney)થી અનુદાન આપી શકે.

નાનામાં નાનો વાયક પણ પરીષદની પ્રવૃત્તિમાં સહાયરૂપ બની શકે.

મનીઓર્ડર, ચેક કે રોકડા અનુદાન આપવા માટે કોઈની મદદ લેવી પડે છે. જ્યારે નવાં અભિગમમાં મોબાઈલથી ચૂકવણી ઘણું જ ઉપયોગી અને ઝડપી સાબિત થાય.

આ મારું વાયક તરીકે નમ્રતાપૂર્વક સૂચન છે.

દિનેશ આર. પટેલ

25/1, 'યોગીકૃપા' અર્બુદાનગર સોસાયટી, આત્મજ્યોતિ,

આશ્રમ રોડ, વડોદરા-390007

*

માનનીય કોષાધ્યક્ષશ્રી,

ગરુડા ક્લબ (garudaclub – પુસ્તક મોકલવાની નિયત તારીખ પહેલા ઇમેલ દ્વારા સભ્યને કયું પુસ્તક મળશે તેની જાણ કરવામાં આવે છે.) મુજબ જો ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ, કોઈ નવી યોજનામાં (વાંચકોનો કીલકારો) સભ્ય તરીકે સામેલ થઈ, આ યોજના અંતર્ગત કોઈ નિયત કે પસંદગીનું (મંજૂર કરેલ યાદી મુજબ) પુસ્તક કે જે ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ દ્વારા જ પ્રકાશિત થયેલ હોય તે રજિસ્ટર પોસ્ટ (India Post) દ્વારા સભ્યના નોંધાયેલ સરનામા પર મોકલી આપવામાં આવે. આ યોજનામાં રાહત દરે સારા પુસ્તકો મળશે. આ સભ્યનું નામ, સરનામું, ફોન, ઇમેલ હોવો આવશ્યક છે.

1. આ યોજના દ્વારા એક ચોક્કસ વાયકોનો સમૂહ વિકસાવી શકાશે.
2. વાયકોના આ સમૂહમાં બાળકો, યુવા અને વૃદ્ધો હશે.
3. પરિષદ વાયકો પાસેથી અભિપ્રાય મેળવી શકશે.
4. પરિષદને એક સાથે અગાઉની (advance) પૈસા કે મૂડી મળી જશે. જેનો પરિષદના વિકાસ માટે ઉપયોગી કરી શકાય.
શરૂઆતમાં એક આકર્ષક મૂલ્ય રાખી શકાય. આ અંગેની જાણ જાહેરાત પરબ કે અન્ય ડિજિટલ માધ્યમો કે શૈક્ષણિક સંસ્થાઓ દ્વારા કરી શકાય. પરિષદ સાથે સંકળાયેલા વાયક કે વ્યક્તિઓને ઈમેલ કે સંદેશ દ્વારા જાણ કરી શકાય. દરેક પરબમાં આ યોજના અંગેની માહિતી પ્રકાશિત થવી જરૂરી છે.
5. વાયકોને ગુણવત્તાયુક્ત સારા પુસ્તકો સરળતાથી મળશે.
6. ભવિષ્યમાં વાયકો દ્વારા બીજી ભાષાની પુસ્તકોના અનુવાદ કરી ગુજરાતી ભાષામાં પ્રકાશિત કરી શકાય.
7. ભવિષ્ય કદાચ આમાં ધરતીના ખૂણેખૂણેથી વાયકો જોડાયેલા હોઈ શકે છે.

પરિષદનો હિતેચ્છુ,

અજયકુમાર ચંદુલાલ પટેલ

ગામ-રાયણિયા, પો. જાનવડ, તા. સંતરામપુર, જિ. મહીસાગર-389260

આમ તો અમે ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના આર્થિક વિકાસ માટે અભિપ્રાયરૂપી દાન માંગેલ, પરંતુ એક ઉત્સાહી સભ્યશ્રીએ આર્થિક દાન મોકલી આપેલ છે, જે માટે અમે તેઓના આભારી છીએ. આ સાથે અહીં ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદની બેંક અંગેની માહિતી મોકલેલ છે. આથી સાહિત્ય પરિષદના હિતેચ્છુઓ પરિષદને આર્થિક સહાય કરવા માગતા હોય તો કરી શકે છે.

આજીવન સભ્યશ્રી વલ્લભજી કેશવજી વોરા, મુંબઈનો ₹ 5111/-નો આર્થિક દાન આપવા બદલ આભાર.

Name of The Account Holder : Gujarati Sahitya Parishad

BANK NAME : Bank of India

BANK ADDRESS : Ashram road branch, Ahmedabad-380009

BANK A/C. No. : 200220100004869

MICR CODE NO. : 380013006

IFSC NO. : BKID0002002

BRANCH CODE : 2002

આ અંકના લેખકો

- અજયકુમાર પટેલ : ગામ-રાયણિયા, પો. જાનવડ, તા. સંતરામપુર, જિ. મહીસાગર-389260
- અન્નપૂર્ણા મેકવાન : 473/2, સેક્ટર-2/બી, ગાંધીનગર-382002
- અનિલ વ્યાસ : 8, Carlyon close, Wembley, Middlesex, London-HAO IHR
- અશરફ ડબાવાલા : 1468, Send Burg Drive, Sham burg, Chicago-60173 USA
- ઇતુભાઈ કુરકુટીઆ : વ્યાખ્યાતા, ક. લા. સ્વાધ્યાય મંદિર, આશ્રમ રોડ, અમદાવાદ-380009
- કેશુભાઈ દેસાઈ : 13, ઐશ્વર્ય-1, પ્લોટ-132, સેક્ટર-19, ગાંધીનગર-382021
- કેસર મકવાણા : એ/402, હિમાલયા સ્કાઇઝ, હિમાલયા મોલ પાછળ, વિક્ટોરિયા પાર્ક સામે, ભાવનગર-364002
- તૃપ્તિ સી. પટેલ : 6, અંકુર સોસાયટી, ગાયત્રી મંદિર સામે, હાઈવે, ડીસા-385535
- દક્ષા પટેલ : 78, નિહારિકા બંગલોઝ, હિમ્મતલાલ પાર્ક સામે, અમદાવાદ-380015
- દિનેશ માંકડ : એફ/402, ઇસ્કોન પ્લેટિનમ, બોપલ ચાર રસ્તા પાસે, 200 ફિટ એસ.પી. રિંગ રોડ, અમદાવાદ-380058
- દિનેશ આર. પટેલ : 25/1, 'યોગીકૃપા' અર્બુદાનગર સોસાયટી, આત્મજ્યોતિ, આશ્રમ રોડ, વડોદરા-390007
- નીતિન વડગામા : 'તાંદુલ', 2, સ્વાતિ સોસાયટી, કાલાવડ રોડ, રાજકોટ-360005
- પન્ના ત્રિવેદી : ગુજરાતી વિભાગ, વીર નર્મદ દક્ષિણ ગુજરાત યુનિવર્સિટી, ઉધના-મગદલ્લા રોડ, સુરત-395007
- પ્રેમજી પટેલ : મહાદેવ વાસ, મુ.પો. ખેરોલ, તા. તલોદ, જિ. સા.કાં.
- બ્રીજ પાઠક : 86, વાઘેશ્વરી સોસાયટી, વીઆઈપી રોડ, કારેલી બાગ, વડોદરા-390018
- ભરત મહેતા : 'મન્દાર', બી/97, યોગીનગર ટાઉનશીપ, રામકાકાની ટેરી પાસે, છાણી, વડોદરા-391740
- ભાનુભાઈ અધ્વર્યુ : C/o. અભય અધ્વર્યુ, જી/403, સત્યમેવ રોયલ, દેવનંદન સમિટી સામે, સરગાસણ, ગાંધીનગર
- રમણ સોની : 18, હેમદીપ સોસાયટી, દિવાળીપુરા, જૂનાપાદરા રોડ, વડોદરા-390015
- રમેશ આચાર્ય : 'કવિતા' 10, અંકુર સોસાયટી, નવા જંકશન રોડ, સુરેન્દ્રનગર-363 001
- રવજી કાચા : આઈ.ટી.આઈ. સામે, અમરેલી-365601.
- રાજેન્દ્ર ઉપાધ્યાય : 3/બી, જીવનસ્મૃતિ સોસાયટી, મીરામ્બિકા સ્કૂલ પાસે, નારણપુરા, અમદાવાદ-380013
- રાજેશ પંડ્યા : એ/5, ઋતુરાજ, નૂતન વિદ્યાલય પાસે, સમા રોડ, વડોદરા-390024
- રાધિકા પટેલ : બી/902, સંપદ વુડ, દેવત્રિકિવલ સામે, સંગાથ નેનો સામે, ભાટકોટેશ્વર રોડ, કોટેશ્વર, અમદાવાદ-382428
- લલિત ત્રિવેદી : 'શિવકૃપા' 1, વૈશાલીનગર, રૈયા રોડ, રાજકોટ-360007
- વીરુ પુરોહિત : 23/એ, રાધિકૃષ્ણનગર, મોતીબાગ માર્ગ, જૂનાગઢ-362001
- સંધ્યા ભટ્ટ : 'સ્નેહલ', પ્રજાપતિ વાડી સામે, ગાંધી રોડ, બારડોલી-394602
- સુધીર પટેલ : 2624, Jameson Dr. MJconcord NC 28027 (U.S.A.)
- હરેશ ધોળકિયા : ન્યૂ મિન્ટ રોડ, પેરિસ બેકરી પાસે, ભુજ-370001 (કચ્છ)

વસાવવા જેવી વિશિષ્ટ નવલકથાઓ

કરણઘેલો	નંદશંકર તુળજાશંકર મહેતા	350	થાક	દિનકર શાહ 'જય	'81
ભદ્રંભદ્ર (હાસ્યનવલ)	રમણભાઈ નીલકંઠ	300	મહામૃત્યુ	બહેચરભાઈ પટેલ	80
પારકાં જણ્યાં	ઉમાશંકર જોશી	110	રિશ્મા ઠાકુર	મેહુલ પટેલ	27
આપણો ઘડીક સંગ	દિગ્ગેશ મહેતા	140	અંધકારને દરિયે તરણું	નીલા શાહ	40
જગુભાઈનો પુનઃજન્મ	પ્રવીણસિંહ ચાવડા	65	રંગ પૂજા	સતીષ દેસાઈ	75
ધક્કો	નાનાભાઈ હ. જેબલિયા	125	સ્નેહતણી સરવણી (પત્રસ્વરૂપે)	વત્સલ વસાણી	75
નાચે મનના મોર	દોલત ભટ્ટ	120	ભસ્મકંકણ : ભાગ 1થી 3	દેવશંકર મહેતા	360
ભાગવત-નવનીત	દક્ષિણકુમાર જોશી	80	માનવમનમાં માનવ	જ્યોતિંધર રાવલ	87
કદલીવન	વિનોદિની નીલકંઠ	80	છાણના દેવ કપાસિયાની આંખો	પ્રતિમા મોદી	150
અધૂરું મહાનગર	નલિન ઉપાધ્યાય	125	શૂળ	બી. કેશરશિવમ્	65
દીવાન ધનેશ્વર	રમેશભાઈ જોશી	20	પરિતોષ	હર્ષદ વ્યાસ	150
ધર્મક્ષેત્ર કુરુક્ષેત્ર (પુ. 7)	રમણીકભાઈ વોરા	300	આત્મજ્યોતિકા	નિર્વાણ વ્યાસ	14.50
ઘડીક તડકો ઘડીક છાંવડો	અશ્વિનકુમાર વ્યાસ	40	હસતો ચહેરો આનંદનો	ચેતન ચૌહાણ	12.50
મૃત્યુસમીપે	કૌશિક અમીન	200	વિક્ષિપ્તા	ભાનુપ્રસાદ ત્રિવેદી	118
ઘર (પુરસ્કૃત)	કિશોરસિંહ સોલંકી	150	નવપ્રયાણ	યશવંત મહેતા	49
તરસ એક ટડુકાની	રાઘવજી માધડ	110	વિસુવિયસ	યશવંત મહેતા	27.50
સ્વાહા	વિજયશંકર દવે	33	મૃત્યુની પાનખરમાં વસંત (પુસ્કૃત)	ઉષા ચતુર્વેદી	125
પૂર્વાકાશ	ચંદ્રશંકર ભટ્ટ	70	સંધ્યારાગ	યશોધર મહેતા	33

દરિયા

ડૂબ્યા સાત

દિલીપ રાણપુરા

લેખકની આ અતિમ નવલકથા એનાં યાદગાર પાત્રો અને હૃદયસ્પર્શી સંવાદોને કારણે કરુણ-મંગલ પાસાં પ્રગટાવે છે. લેખકે એમાં સમાજજીવનનો સંપૂર્ણ નિયોડ રેડ્યો છે. દરેક વ્યક્તિના વાચકોને રસ પડે એવી નવલકથા.

કિંમત : 370

ન ઈતિ

ધ્રુવ ભટ્ટ

જેમની તત્ત્વમણિ નવલકથા પરથી રેવા નામની ગુજરાતી ફિલ્મ બની હતી. એવા સર્જકની આ નમૂનેદાર નવલકથા પ્રાચીન માનવસંસ્કૃતિથી અદ્યતન ટેકનોલોજી સુધીની સફર કરાવે છે. એનું પાત્રાલેખન અનોખું અને યાદગાર છે.

કિંમત : 250

ક્ષમસ્વ

હરેશ ધોળકિયા

રામાયણની કથામાં કેકેઈનું પાત્ર 'વિલન કેકેટરે' જેવું સૌએ અનુભવ્યું છે. 'ક્ષમસ્વ' નવલકથામાં કેકેઈને જરા જુદી રીતે, કંઈક સાચી રીતે મૂલ્યવવાનો લેખક પ્રયાસ કર્યો છે, સૌ જિજ્ઞાસુઓ પુસ્તક વાંચીને અલગ અનુભૂતિ કરશે.

કિંમત : 170

દેવહુમા

સોનલ પરીખ

આજના સમાજજીવન અને નવી જનરેશનની વાઈફસ્ટાઈલ સાથે સુસંગત આ વિશિષ્ટ પ્રણયકથા છે. દેવહુમા પંખી જેમ રાખમાંથી પુનઃસર્જન પામે છે એમ પ્રણયમાં પણ વ્યક્તિ નિષ્ફળતામાંથી નવસર્જન પામે છે.

કિંમત : 230

ગૂર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય

રતનપોળનાકા સામે, ગાંધી માર્ગ, અમદાવાદ-1.

ફોન : 079-22149660, 09227055777

ઈ-મેઇલ : goorjar@yahoo.com

ગૂર્જર સાહિત્ય પ્રકાશન

102, લેન્ડમાર્ક બિલ્ડિંગ, સીમા હોલ સામે, પ્રહ્લાદનગર, અમદાવાદ-15 ફોન : 26934340, 98252 68759

email : gurjarprakashan@gmail.com, website : www.gspbooksmall.com

રન્નાદે પ્રકાશન

૫૮/૨, બીજે માળે, દેરાસર સામે, ગાંધી રોડ, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૧

ફોન : ૨૨૧૧૦૦૮૧-૨૨૧૧૦૦૬૪

ગઝલસંગ્રહો-ગીતસંગ્રહો

ધનસુખલાલ પારેખ

પુસ્તકનું નામ	કિંમત રૂ.
અયોધ્યાથી અરણ્ય (હાઈકુસંગ્રહ)	૨૫.૦૦
ઝાકળબીનો ઉજાસ (મુક્તકસંગ્રહ)	૩૫.૦૦
<u>સુરેશ પરમાર 'સૂર'</u>	

પુસ્તકનું નામ	કિંમત રૂ.
ગુનો કબૂલ છે	૧૨૦.૦૦
ચહેરા ઉપર પૂનમ	૧૨૫.૦૦
<u>દેવજી ત્રિ.થાનકી</u>	

પુસ્તકનું નામ	કિંમત રૂ.
મધુવન (ગઝલસંગ્રહ)	૧૩૦.૦૦
યાદો રણઝણે ગીતમાં (ગીતસંગ્રહ)	૧૩૦.૦૦
શારદાના દરબારમાં (ગીતસંગ્રહ)	૧૦૫.૦૦
<u>જગન્નાથ સુથાર</u>	

પુસ્તકનું નામ	કિંમત રૂ.
એકાન્ત	૬૦.૦૦
ઝાકળનાં ફૂલ (મુક્તકસંગ્રહ)	૪૫.૦૦
તલક છાંયો	૬૫.૦૦
ખાલીપો	૮૫.૦૦

અન્ય લેખકોના ગઝલસંગ્રહો-ગીતસંગ્રહો

પુસ્તકનું નામ	લેખકનું નામ	કિંમત રૂ.
બારીમાંથી (ગઝલસંગ્રહ)	રશ્મિ શાહ	૧૨૦.૦૦
ગુલમોરની મોસમ (ગઝલસંગ્રહ)	ડૉ. વિરંચિ ત્રિવેદી	૧૨૫.૦૦
તમે જ કહો (ગઝલસંગ્રહ)	રશ્મિ શાહ	૧૦૫.૦૦

પુસ્તકનું નામ	લેખકનું નામ	કિંમત રૂ.
હૃદયબાની (ગઝલસંગ્રહ)	કવિતા શાહ	૧૦૦.૦૦
મનસાગરનાં મોતી (ગીતસંગ્રહ)	જગદીશ ધનેશ્વર ભટ્ટ	૯૦.૦૦
સમી સાંજની પાળે (ગીતસંગ્રહ)	જગદીશ ધનેશ્વર ભટ્ટ	૬૫.૦૦
રણમાં તરાપો (ગીતસંગ્રહ)	જગદીશ ધનેશ્વર ભટ્ટ	૮૦.૦૦
આ નાવ અમે હંકારી (ગીત-કાવ્યસંગ્રહ)	જગદીશ ધનેશ્વર ભટ્ટ	૯૫.૦૦
પાછો ફર્યો છું (ગઝલસંગ્રહ)	રશ્મિ શાહ	૧૦૦.૦૦
સોડી ઝમકુડી (આદિવાસી ગીત સંગ્રહ) (એજન્સી)	દુર્ગેશ ઉપાધ્યાય	૧૨૫.૦૦
ગુનો કબૂલ છે (ગઝલસંગ્રહ)	સુરેશ પરમાર 'સૂર'	૧૨૦.૦૦
સ્વ-છંદી ગઝલ છું ! (ગઝલસંગ્રહ)	દયારામ મહેતા	૧૪૦.૦૦
એ માણસને શોધી કાઢો (ગઝલસંગ્રહ)	પ્રતાપસિંહ ડાભી	૧૨૫.૦૦
જય જવાન, જય કિસાન (દેશભક્તિના ગીતો)	પુરૂષોત્તમ સોલંકી	૯૫.૦૦
ગરાસ	ડૉ. નીરજ મહેતા	૧૦૦.૦૦
ઘૂટ્યો કમુંબ ઘેરો (ગઝલઅને ગીતસંગ્રહ)	દયારામ મહેતા	૧૦૦.૦૦
પણોમાં સરોવર (ગીતસંગ્રહ)	નવનીત ઉપાધ્યાય	૧૪૫.૦૦
હે ગઝલ! આવ, પ્રગટ થા!	દક્ષા સંઘવી	૧૦૫.૦૦
હવાના હોઠ પર	ફિલિપ ક્લાર્ક	૧૯૫.૦૦
સૂરાલય (શે'રો શાયરી સંગ્રહ)	લલિત રાણા	૯૫.૦૦
પુષ્પોના ડંખ	'કામિલ' બુખારી	૨૦૫.૦૦
ભીતરનો શંખનાદ	ભાવેશ ભટ્ટ	૧૨૫.૦૦
સંવેદનાની મહેક (એજન્સી)	દીપક નાયકવાડે 'દીયા'	૧૫૦.૦૦
દ્વિધા	ડૉ. જિતેન્દ્ર જોશી	૧૫૫.૦૦
સાવ સૂની પળ	કિરીટ ગોસ્વામી	૭૫.૦૦
પ્રસ્તુત	પુષ્પકાન્ત ગાંધી	૧૦૦.૦૦
આંસુનો તરજુમો	વિરંચિ ત્રિવેદી	૧૨૫.૦૦
શબ્દનાદ (અછાંદસ રચનાઓ)	વિજય જોષી	૪૦૦.૦૦
અલખના અસવાર (સંવર્ધિત ગઝલસંગ્રહ)	યોસેફ મેકવાન	૧૩૫.૦૦
ભીતરના અવાજો	ડૉ. મનોજ જોશી	૧૨૦.૦૦

રંગદ્વાર પ્રકાશન

G-15, યુનિવર્સિટી પ્લાઝા, દાદાસાહેબનાં પગલાં, નવરંગપુરા, અમદાવાદ-380009
 ઇમેઇલ rangdwar.prakashan@gmail.com, વેબ સાઇટ : <http://www.rangdwar.com>

નવલકથા

અમૃતા	રઘુવીર ચૌધરી	300
સોમતીર્થ	રઘુવીર ચૌધરી	300
લાવણ્ય	રઘુવીર ચૌધરી	360
ઉપરવાસ, સહવાસ, અંતરવાસ સેટ	રઘુવીર ચૌધરી	700
થોમાકાકાની ખોલી (Uncle Tom's Cabinનો અનુવાદ) અનુ. રેમંડ પરમાર		350
લાગણી	રઘુવીર ચૌધરી	100
ઇચ્છાવર	રઘુવીર ચૌધરી	150
વચલું ફળિયું	રઘુવીર ચૌધરી	180
વેણુ વત્સલા	રઘુવીર ચૌધરી	150
વિહંગા	રાધિકા પટેલ	140
ગોકુળ, મથુરા, દ્વારકાનો સેટ	રઘુવીર ચૌધરી	520
બદલાતી મોસમ	રક્ષા દેસાઈ	180
વિજય બાહુબલી	રઘુવીર ચૌધરી	120
લોકલીલા	રઘુવીર ચૌધરી	160
એક મુઠ્ઠી આસમાન (લે. ચાર્લ્સ ડિકન્સ) (અનુવાદ) અનુ. રેમંડ પરમાર		200
આવરણ	રઘુવીર ચૌધરી	150
આજની ઘડી તે...	કંદર્પ ર. દેસાઈ	160
પ્રેમના પર્યાય	રક્ષા દેસાઈ	160
અંતર	રઘુવીર ચૌધરી	120
કોતરની ધાર પર, ડહેલું	કાનજી પટેલ	90
ક્યાં છે સુખ?	રક્ષા દેસાઈ	120
એક ડગ આગળ બે ડગ પાછળ	રઘુવીર ચૌધરી	170

કેતન મુનશી વાર્તાસ્પર્ધા-૧૫ : ૨૦૨૨

સુરત : ગુજરાતી ભાષા સાહિત્યમાં ટૂંકી વાર્તાઓનું મૌલિક સર્જન થતું રહે અને સાહિત્યની ઉત્તરોત્તર પ્રગતિ થતી રહે એ હેતુથી વાર્તાકાર સ્વ. કેતન મુનશી તરફથી શ્રેષ્ઠ વાર્તાને પ્રથમ ઈનામ રૂ. ૨૫,૦૦૦/- અને નર્મદ સાહિત્ય સભા તરફથી દ્વિતીય ઈનામ રૂ. ૧૦,૦૦૦ તથા તૃતીય ઈનામ રૂ. ૫,૦૦૦નું અપાશે.

વાર્તાસ્પર્ધા માટેના નિયમો : (૧) ગુજરાતી ભાષામાં જ લખાયેલી વાર્તા લેખકની મૌલિક રચના હોવી જોઈએ. (૨) પુસ્તક, માસિક, વર્તમાનપત્ર, ટી.વી., રેડિયો, ફેસબુક, વોટ્સ એપ ગ્રૂપ, કે અન્ય કોઈ પણ સોશિયલ મીડિયા ઉપર રજૂ થયેલી કે ક્યાંય પ્રગટ થયેલી ન હોવી જોઈએ. એ અંગેનો બાંહેધરી પત્ર સ્પર્ધા માટે મોકલેલી વાર્તા સાથે જોડવો. (૩) નિર્ણય જાહેર થાય નહીં ત્યાં સુધી સ્પર્ધાની વાર્તા ક્યાંય પ્રકાશિત ન થવી જોઈએ. (૪) કોઈ પણ પ્રકારનું ભાષાંતર, રૂપાંતર, સ્વીકારવામાં આવશે નહીં. (૫) પૃષ્ઠની એક જ બાજુ એ-૪ સાર્ઝના કાગળ પર ટાઈપ કે પ્રિન્ટ કરેલી વાર્તાની બે નકલો મોકલવી જરૂરી છે. એક નકલવાળી કે હસ્ત લિખિત વાર્તા સ્પર્ધામાં દાખલ કરાશે નહીં. (૬) વાર્તા ઓછામાં ઓછા ૧૫૦૦ શબ્દો અને વધારેમાં વધારે ૨૫૦૦ શબ્દોવાળી હોવી જોઈએ. લેખકે ચોક્કસ શબ્દસંખ્યા ગણીને વાર્તાને છેડે લખવી જરૂરી છે. ૨૫૦૦થી વધારે શબ્દોવાળી વાર્તા સ્પર્ધામાં દાખલ કરવામાં આવશે નહીં. તેમજ વાર્તા સાથે શબ્દસંખ્યા અચૂક લખવી. (૭) વાર્તા ટૂંકી વાર્તા હોવી જોઈએ. અર્થાત્ લઘુકથા, નિબંધ, નાટક, બાળવાર્તા, ચરિત્રકથાના સ્વરૂપે લખાયેલી ન હોવી જોઈએ. (૮) નવલિકાના પહેલા પાના પર ફક્ત વાર્તાનું શીર્ષક જ લખવું. એ સિવાયની વિગત જેવી કે, નામ, સરનામું, મોબાઈલ નં. કે ઈમેઈલ એડ્રેસ સર્વે એક અલગ પેજ પર લખી મોકલવું. (૯) સ્પર્ધામાં લેખક વધારેમાં વધારે બે વાર્તા મોકલી શકશે. લેખકને ત્રણમાંથી એક જ પારિતોષિક મળી શકશે. (૧૦) સ્પર્ધા માટે લેખકો વાર્તાઓ ૧લી જૂનથી ૩૧મી ઓક્ટોબર દરમિયાન જ મોકલી શકશે. ૩૧મી ઓક્ટોબર પછી મળેલી વાર્તા સ્પર્ધામાં દાખલ કરાશે નહીં. જે તે વર્ષે નવલિકા મોકલવાની અંતિમ તારીખ ૩૧ ઓક્ટોબર રહેશે. (૧૧) નર્મદ સાહિત્ય સભા દ્વારા નિમાયેલા નિર્ણાયકોનો નિર્ણય આખરી ગણાશે.

વાર્તા મોકલવાનું સરનામું : નર્મદ સાહિત્ય સભા C/O સાહિત્ય સંગમ,
બાવાસીદી, પંચોલી વાડીની સામે, ગોપીપુરા, સુરત-૩૯૫૦૦૧
મો. ૯૮૨૫૧૪૪૪૨૭, ૬૩૫૨૨૨૨૩૦૫

બાંહેધરી પત્ર

મારી વાર્તા મારી મૌલિક રચના છે. એ કોઈ પુસ્તક, માસિક, વર્તમાનપત્ર, ટી.વી. રેડિયો, ફેસબુક, વોટ્સએપ ગ્રૂપ કે અન્ય કોઈ સોશિયલ મીડિયા પર રજૂ થયેલી કે પ્રગટ થયેલી નથી. અને આ વાર્તાસ્પર્ધાનું પરિણામ જાહેર ન થાય ત્યાં સુધી હું આ કૃતિ ક્યાંય પ્રકાશિત કરીશ નહીં, તેની બાંહેધરી આપું છું.

સહી

પ્રતિભાશાળીઓને લક્ષ્ય હોય, પ્રતિભા વિનાના લોકોને ભાગ્યે જ લક્ષ્ય હોય છે. તે પ્રવાહમાં તણાય છે અને પ્રવાહ જ્યાં લઈ જાય ત્યાં પહોંચી જાય છે.

– સ્વામી સચ્ચિદાનંદ

સાહિત્યનું પ્રાથમિક કાર્ય આપણી જાતની ઓળખ આપવાનું કે જાત અંગે આપણને સભાન કરવાનું છે. હું કોણ છું એ જાણવા હું લખું છું અને એટલે મૂલતઃ મેં મારે માટે જ લખ્યું છે, મારી શોધ માટે લખ્યું છે. મારી શોધમાં હું સતત અંદર રહીને બહાર જોતો રહ્યો છું. આ જ કારણે ભાષા કે કલાસાહિત્ય અંગેના કોઈ એક પાર્શ્વ વિચારને બદલે હું બહુપાર્શ્વ વિચારનો પુરસ્કર્તા રહ્યો છું.

– ચન્દ્રકાન્ત ટોપીવાળા

યુરોપ ખંડમાં કોઈ માણસાં એકાદ ગુણ હોય અને તેણે થોડુંઘણું પરોપકારી કામ કર્યું હોય તો તેનું જન્મચરિત્ર લખાય છે. અને આપણા દેશમાં તો એકબીજાની અદેખાઈને લીધે કોઈની ઉત્કર્ષતા સાંભળીને સહન કરી શકતા નથી. એવા લોકો આપણા દેશીનું જન્મચરિત્ર લખનારને ખુશામદીઓ ઠરાવે અથવા વધારે વખાણ કર્યાં છે એમ કહીને અનાદર કરે છે. પણ સ્વદેશની ઉત્કર્ષતા કરવા જેઓ ચાહતા હોય અને સ્વદેશપ્રીતિ જેના મનમાં હોય તેઓએ પરોપકારી દેશીઓનાં જન્મચરિત્ર વાંચવાં, લખવાં અને તે ઉપર વધારે પ્રીતિ રાખવી.

– કવિ દલપતરામ

જીવનમાં જે કંઈ મળ્યું તે લઈ સહજ રીતે પૂર્ણ રીતે જીવી જવાનું ! જીવનમાં અનેક જાતના લોકો, તેમનો પરસ્પર સંબંધ; એટલે ‘મહાભારત’ તો સર્વકાલીન, સાથે સમકાલીન! મહાભારત એક વાર વાંચવાથી કંઈ મળતું નથી. વારંવાર વાંચવાથી નવું તો કંઈ મળે નહીં, પણ આપણા મનમાં કાંઈ વિશેષ વાત ઊગી નીકળે.

– જયોત્સ્ના તન્ના

પુસ્તકો, વ્યક્તિઓ કે ઘટનાઓ વ્યક્તિના જીવનમાં આવતા વળાંકો માટેના નિમિત્તમાત્ર હોય છે. મુખ્ય તો વ્યક્તિમાં પડેલા સંસ્કારોના સ્ત્રોતો હોય છે.

– રમેશ બી. શાહ

સ્થાન-સમર્પિત

ડૉ. અરુણ જે. કક્કડ

એસોસિએટ પ્રોફેસર, હેડ ઓફ ગુજરાતી ડિપાર્ટમેન્ટ, દેવમણી કોલેજ, વિસાવદર.

વિહાર

બારી-બારણાં-ભીંત-વંડી વિનાના, પ્રકાશના ખુલ્લા ચંદરવા નીચે ચાલવાનું મળે એ વિહાર છે. દિગ્-દિગંત સુધી વિસ્તરેલી આ અસીમ વસુધા પર ચાલવાનું હોય છે. આ વિહારમાં ચારે બાજુથી વહી આવતા શુભ વિચારોને ઝીલવાની તક સાંપડે છે. તે ઝિલાય પણ છે. પશુ ચરે છે, પક્ષી વિચરે છે અને માણસ વિચારે છે. કુદરતના સાંનિધ્યમાં વિચરતાં વિચારવાનું પૂર્ણપણે સાંપડે છે. ત્યારે વેદની પ્રાર્થનાનો મર્મ ઊઘડતો લાગે છે.

વિહાર એ ચેતોવિસ્તાર સાધવાની પ્રક્રિયાનો ભાગ છે. અન્નમય કોશ, પ્રાણમય કોશને ઓળંગીને મનોમય કોશ - વિજ્ઞાનમય કોશ અને આનંદમય કોશનાં ઉન્નત શૃંગો તરફ દોરી જતી કેડી છે; ચેતનાના ઊધ્વારોહણના સોપાનની શ્રેણી છે.

આવો વિહાર જે માણે તે જ જાણે.

(પાઠશાળા)

- પ્રદ્યુમ્નસૂરિ

સ્થાનસમર્પિત

વસન્ત આત્મા ચેરિટેબલ ટ્રસ્ટ

ગુજરાત સ્ટીલ ડિસ્ટ્રિબ્યુટર

અમદાવાદ

વિહારમાં

ઊજળા તડકાથી શોભતી શિયાળાની બપોર હતી. સહેજ પણ ધુમાડાની સેર ન હોવાથી આકાશ સ્વચ્છ, નિરભ અને આસમાની હતું. ખેતરો પણ વધુ સોહામણાં લાગી રહ્યાં હતાં. અમારી કેડી ખેતર વચ્ચેથી જતી હતી. ક્યારેક, બે ખેતર વચ્ચેની વાડમાંથી જવાનું આવતું. રાઈડાના છોડ પર આવેલાં સોનેરી-પીળાં ફૂલોનું જાણે તળાવ. વળી, એને ચમકાવતો કુમળો તડકો ચારેકોર પથરાયો હતો. તેમાંયે ઠંડો શિયાળુ વાયરો હીંચકાનું કામ કરતો હતો. લયબદ્ધ હિલોળા લેતાં એ ખેતરોને આંખો ભરીને જોયાં અને મન ભરીને માણ્યાં. પગ એ જ લયમાં ગતિ કરતા હતા. મન તૃપ્ત થતું હતું, તાજું થતું હતું. જાણે અમે આગળ વહેતા હતા!

(પાઠશાળા)

- પ્રદ્યુમ્નસૂરિ

સ્થાનસમર્પિત

નિમેષભાઈ ડગલી

Traditionally Printed Cotton Sarees

૩/એ, અલકાપુરી સોસાયટી, ઉસ્માનપુરા ચાર રસ્તા પાસે,
આશ્રમ રોડ, અમદાવાદ-૩૮૦ ૦૦૧૩. ફોન: ૩૨૮૦૬૬૫૫